

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Дмитрій Ніколайчук

**Київська губернська адміністрація:
функціонування та кадровий склад
(1797–1917 рр.)**

Київ 2022

УДК: (477.41)+06.041 «1797/1917»

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Інституту історії України
НАН України (Протокол № 9 від 28 жовтня 2021 р.)

Ніколайчук Дмитрій

Київська губернська адміністрація (1797–1917 рр.): функціонування та кадровий склад. К.: Інститут історії України НАН України, 2022. 335 с.

Науковий консультант: **Олександр РЕЄНТ**, член-кор. НАН України, д.і.н., проф., заступник директора Інституту історії України НАН України

Рецензенти: **Валентина ШАНДРА**, д.і.н., старш. наук. співр. Інституту історії України НАН України
Ігор КОЛЯДА, д.і.н., проф., проф. кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти історико-філософського факультету Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

У дослідженні на основі архівних матеріалів, опублікованих та значного масиву неопублікованих джерел досліджено функціонування Київської губернської адміністрації. Визначено основні етапи становлення управлінських інституцій Київської губернії (губернатора, губернського правління, канцелярії губернатора), зміни їх повноважень відповідно до внутрішньополітичної ситуації Російської імперії. Охарактеризовано кадровий склад губернської адміністрації. Виявлено характерні особливості соціально-політичного портрета чиновницьких груп Київської губернської адміністрації.

Київська губернська адміністрація була складовою частиною єдиної загальноімперської централізованої системи губернського управління українськими губерніями, яка відіграла важливу роль у впровадженні імперської політики не лише у Київській губернії, а й губерніях Правобережної України загалом.

ISBN _____

© Ніколайчук Д., 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. КИЇВСЬКА ГУБЕРНСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ, ЇЇ СТРУКТУРА, ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	40
1.1. Законодавче регулювання адміністративної діяльності.....	40
1.2. Губернатор: історичний зріз формування повноважень	76
1.3. Губернське правління – колегіальний орган управління у губернії	94
1.4. Віце-губернатор у системі управління Київською губернією.....	112
1.5. Канцелярія губернатора: невід’ємна установа губернаторської влади.....	119
РОЗДІЛ 2. КАДРОВИЙ СКЛАД КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ.....	132
2.1. Соціально-професійний портрет губернатора	132
2.2. Віце-губернаторський склад.....	172
2.3. Канцелярські службовці.....	203
ПІСЛЯМОВА.....	234
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ, ПУБЛІКАЦІЙ, ДОКУМЕНТІВ, МЕМУАРІВ ТА СПОГАДІВ	241
ДОДАТКИ.....	307
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	329

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ПСЗРИ	– Полное собрание законов Российской империи
ПЗЗРІ	– Повне зібрання законів Російської імперії
Держархів	– Державний архів
ЦДІАК України	– Центральний державний історичний архів України у м. Києві
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
Руб.	– Рублів
Тип.	– Типографія
Ф.	– Фонд

ПЕРЕДМОВА

На початку третього тисячоліття в Україні творення демократичної правової держави відбувається в умовах надзвичайно складних економічних і суспільно-політичних процесів. Істотного значення набувають проблеми децентралізації, відмови від радянської тоталітарної системи управління та пошуку нових моделей організації державної влади і самоврядування, механізмів взаємодії між центром і регіонами. Все це значною мірою актуалізує вивчення функціонування системи державного управління та врегулювання відносин між владою й самоврядуванням. Таке теоретичне переосмислення минулого може посприяти пошуку ефективних методів регіонального управління, розв'язанню протиріч, які останніми роками загострили суспільно-політичну та економічну ситуацію в Україні, виробленню науково обґрунтованих підходів до створення нової моделі територіальної організації влади, котра б відповідала викликам часу і потребам суспільства.

Аналіз функціонування Київської губернської адміністрації (1797–1917 рр.) дозволяє доповнити наукові знання стосовно особливостей управління українськими губерніями, відтворити цілісну картину імперської політики у сфері регіонального адміністрування, вивести у нову площину осмислення місця й ролі чиновників у впровадженні державної політики Російської імперії.

У монографії ми обмежуємося дослідженням лише тих губернських установ, які підпорядковуються київському губернатору й найбільш включені в управління губернією, а також частково розглядаємо функціонування та взаємини нових самоврядних установ з губернатором. Водночас нам не

вдалося у повній мірі розкрити окремі аспекти функціонування Київської губернської адміністрації у зв'язку із обмеженням упродовж 2020–2022 рр. доступом до архівних установ. Зокрема, не у повній мірі вивчено соціально-професійний портрет чиновників нижчого рангу, місця і ролі жінок на державній службі, дієздатності окремих губернських установ під час суспільно-політичних подій у імперії, що у майбутньому, може стати окремим предметом дослідження.

Відтворення цілісної картини діяльності місцевої губернської адміністрації можливо лише на основі всебічного вивчення різних типів джерел. Аналізуючи виявлені документи за рахунок перевірки повноти та достовірності поданої інформації, з'ясується нова фактологічна інформація, що дозволяє по-новому осмислити наявні в історіографії оцінки.

Теоретичні основи нашого дослідження передбачають визначення змісту ключового поняття – «губернська адміністрація». У Російській імперії термін «адміністрація» (від лат. *administratio* – управління) визначався як «управлінська державна діяльність, котра вирізнялася завданнями, засобами від діяльності законодавчої, судової, але разом з тим в деяких сферах є дотичною як до законотворчості, так і судочинства¹». Сучасні українські дослідники, обґрунтовуючи зміст імперської управлінської структури губернського рівня у Росії, вживають термін «губернська адміністрація» або «адміністрація губернії». Так, історик В. Желізняк, аналізуючи правовий статус місцевого управління українськими губерніями у Російській імперії, вважає, що під поняттям «губернська адміністрація» необхідно розуміти сукупність як посадових осіб (губернатор), так і губернських установ (губернське правління, власне канцелярію губернатора і губернського прав-

¹ Энциклопедический словарь. Т. I: А–Алтай / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. И. Е. Андреевского. СПб.: Семеновская Типолитография (И. А. Ефрона), 1890. С. 182.

ління, різноманітні комітети, комісії, присутствія)². У сучасній зарубіжній історіографії, зокрема російській, також існують різні трактування змісту ключового поняття для цієї теми. Дослідниця Г. Павлова визначає поняття «губернська адміністрація» як у широкому значенні – організуючу управлінську діяльність державних органів або систему управління регіоном, так і у вузькому – це чиновники державних установ³. Деяко іншого погляду щодо визначення поняття губернської адміністрації дотримується історик С. Любичанковський. Він умовно визначає губернську адміністрацію як губернатора та губернське правління, які, на його думку, склали ядро у системі губернської влади і були вищим рівнем в її ієрархії⁴.

Враховуючи відмінність підходів та визначень стосовно терміну «губернська адміністрація», котрі склались в історіографії, вважаємо за доцільне подати власне розуміння цього поняття. При цьому наголошуємо на неможливості ототожнення понять «губернська адміністрація» і «адміністрація губернії», вважаючи останнє більш вузьким. Так, «губернська адміністрація» – це регіональна складова механізму губернської влади у системі імперського управління, яка являла собою безпосередньо підпорядковану імператорській владі та вищим імперським органам і установам чітко структуровану

² Желізняк В. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. С. 64.

³ Павлова Г. Воронежская губернская администрация (губернское правление и канцелярия губернатора) в 60-х гг. XIX – начале XX вв.: дис. канд. ист. наук, спец.: 07.00.02 «Отечественная история». Воронежская государственная лесотехническая академия. Воронеж. 2004. С. 4.

⁴ Любичанковський С. Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 89.

сукупність вищих посадових осіб краю (губернатор, віце-губернатор), державних адміністративних колегіальних органів місцевого управління (губернське правління), організаційно-координаційних виконавчих установ (канцелярія губернатора, канцелярія губернського правління), що забезпечували виконання державно-управлінських рішень органів центральної влади на місцях.

* * *

Історіографія останніх десятиліть вирізняється підвищеним інтересом до вивчення історії становлення та функціонування системи управління українськими губерніями у складі Російської імперії. У працях істориків розглядаються питання становлення інституту генерал-губернатора та військового й цивільного губернатора, губернської адміністрації, формування організаційно-правових засад їхньої діяльності.

Різноманітність досліджень з історії України XIX – початку XX ст. засвідчує необхідність вивчення процесу функціонування місцевих імперських інститутів в українських губерніях Російської імперії, що здійснювали управління краєм, висвітлення механізму їхньої діяльності та ступеню ефективності, оптимальності та раціональності державного управління на регіональному рівні окресленого періоду. Сучасна українська історіографія відзначена дослідженням різної проблематики з історії функціонування губернських органів влади. Так, історію становлення та функціонування інституту «губернатора», особовий склад цього інституту в українських губерніях розглянули у своїх дослідженнях Ю. Войтенко⁵, В. Желізняк⁶,

⁵ *Войтенко Ю.* Інститут губернаторства в політичній системі Російської імперії наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. (на прикладі Правобережних губерній) / Наукові записки з української історії. Вип. 26. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 90-96.

⁶ *Желізняк В.* Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис. канд.

Л. Кудрявцев⁷, Л. Левченко⁸, М. Рибаків⁹, О. Романцов¹⁰, В. Шандра¹¹; проблему функціонування «губернського правління» як інституції імперської губернської адміністрації у системі адміністративно-територіального апарату місцевої влади досліджено М. Бармаком¹² та О. Маркевич¹³; питання організації діяльності канцелярії губернатора проаналізовано у працях О. Маркевич¹⁴, А. Олененко¹⁵, О. Романцова¹⁶;

іст. наук: спец. 07.00.01. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 235 с.

⁷ *Кудрявцев Л.* История губернаторства в Киеве и Украине. К., 2003. 352 с.; *Его же.* Институт губернаторства Украины. К., 2008. 127 с.

⁸ *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.

⁹ *Рибаків М.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва: науково-популярне видання. К.: «Кий», 1997. 374 с.

¹⁰ *Романцов О.* Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2017. 268 с.

¹¹ *Шандра В.* Губернатор: його роль і місце у системі влади в Україні імперського її періоду / Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф»», 2007. С. 91-96.

¹² *Бармак М.* Повноваження та діяльність губернських правлінь Волинської, Подільської та Київської губерній (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Краєзнавство, 2006. № 1-4. С. 145-149.

¹³ *Маркевич О.* Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) / Український історичний журнал, 2012. № 3. С. 89-106.

¹⁴ *Її ж.* Канцелярія волинського губернатора першої половини XIX ст.: склад, структура, повноваження / Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя: збірник наукових праць. 2012. С. 147-154.

¹⁵ *Олененко А.* Регламентация діяльності Азовської губернської канцелярії: аналіз нормативно-правових актів / Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2010. Т. 21. С. 14-26.

проблемі організації функціонування місцевих органів імперської державної влади та управління присвячено дослідження М. Білоконь¹⁷, О. Гуржія¹⁸, І. Ільницького¹⁹, О. Маркевич²⁰, А. Скрипника²¹; аналізу взаємодії імперської губернської адміністрації з органами місцевого самоврядування присвячено

¹⁶ Романцов О. Робота бюрократичної системи на прикладі функціонування канцелярій військових губернаторів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. / Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія, 2012. Вип. 3. С. 12-18.

¹⁷ Білоконь М. Взаємодія місцевих органів державного управління і місцевого самоврядування: історичний досвід і проблеми сучасності / Вісн. Запоріз. юрид. ін-та, 2002. № 1. С. 311-318.

¹⁸ Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 80 с.; Його ж. Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2017. 76 с.

¹⁹ Ільницький І. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини: кадровий аспект / І. Ільницький // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2013. Вип. 22. С. 229-242; Його ж. Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини (вересень 1914 р. – березень 1916 р.): особливості формування і функціонування управлінського апарату: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 «історія України». Державний ВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника». Івано-Франківськ, 2015. 20 с.

²⁰ Маркевич О. Організація управління Волинською губернією наприкінці XVIII – 60-ті рр. XIX ст.: кан. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Інститут історії України НАН України. К., 2013. 218 с.

²¹ Скрипник А. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Інститут історії України НАН України. К. 2006. 245 с.

роботи Ю. Глизя²², О. Мельничук²³, Ю. Нікітіна²⁴, О. Огієнко²⁵, В. Шандри²⁶; питання біографістики та просопографії розроблено І. Колядою²⁷, Ю. Колядою, В. Гудимою²⁸, В. Мазуром²⁹, О. Рудюком³⁰; дослідженню суспільно-професійного

²² *Глизь Ю.* Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Інститут історії України НАН України. К., 2016. 234 с.

²³ *Мельничук О.* Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.

²⁴ *Нікітін Ю.* Взаємовідносини міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією і земствами у 1870–1900 рр. (на прикладі Чернігівської та Харківської губерній) / Сумська старовина. Суми: СумДУ, 2009. № XXVI–XXVII. С. 19–30; *Його ж.* Губернська адміністрація, земства і міське самоврядування: правове регулювання взаємовідносин та практика співпраці (на прикладі Лівобережної та Слобідської України) / Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей. Чернігів: Видавць Лозовий В.М. 2014. С. 484–495.

²⁵ *Огієнко О.* Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. К., 2010. 232 с.

²⁶ *Шандра В.* Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець ХУІІІ – початок ХХ ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.

²⁷ *Коляда І.* Київські імперські чиновники й видавничі проекти Є. Чикаленка / Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: історичні науки. № 13 (338). 2016. С. 46–52; *Його ж.* Український історик та імперський сановник: до історії взаємин М. Костомарова і І. Фундуклея / Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. 2018. № 28. С. 87–108.

²⁸ *Коляда І., Коляда Ю., Гудима В.* Як Тарас Шевченко не став лібретистом: маловідомі сторінки біографії Кобзаря / Історія в рідній школі. 2018. № 4. С. 31–36.

²⁹ *Мазур В. Т.* Шевченко та Д. Бібіков: до історії взаємин українського митця та імперського чиновника / Вісник аграрної історії, 2017.

портрета чиновників губернської адміністрації присвячено праці М. Бармака³¹, В. Володька³², С. Дегтярьова³³, В. Молчанова³⁴, В. Шандри³⁵, М. Ярошенко³⁶; окремі аспекти соці-

№ 19-20. С. 38-45; *Його ж.* Київська археологічна комісія: до питання взаємин Т. Шевченка та київських імперських чиновників / Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 13-14 жовтня 2017 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільно-знавча організація», 2017. С. 10-12.

³⁰ Рудюк О. Іван Іванович Фундуклей – київський цивільний губернатор (1839–1852) / Вісник аграрної історії, 2017. № 19-20. С. 24-32.

³¹ Бармак М. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. 288 с.; *Його ж.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.

³² Володько В. Чиновники системи управління та судочинства київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет: дис. кан. іст. наук: 07.00.01. Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. К., 2007. 258 с.

³³ Дегтярьов С. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус», 2014. 472 с.

³⁴ Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. К., 2007. 151 с.; *Його ж.* Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX на початку XX ст. / Проблеми історії України XIX початку XX ст. 2008. Вип. 14. С. 247-267.

³⁵ Шандра В. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) / Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. 95 наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 13–29; *Її ж.* Губернський чиновник на Правобережній Україні в XIX веке: между законом и управленческой практикой / Региональное управление и проблема эффективности власти в России (XVIII – начало XXI вв.): Сб. статей. Оренбург, 2012. С. 48-52; *Її ж.* Державна служба в українських

ально-економічної, національної та культурно-освітньої діяльності кийвських губернаторів розглянуто у дослідженнях О. Анісімова³⁷, М. Казьмирчук³⁸, А. Черепанова³⁹, питання адміністративно-територіального устрою українських губерній у складі Росії розглянули М. Бармак⁴⁰, Я. Верменич⁴¹, Б. Галь⁴², О. Рудюк⁴³, І. Савенко⁴⁴. Згадані науковці у своїх

губерніях Російської імперії / Історія державної служби в Україні: у 5-ти т. Т. 1. К.: Ніка-Центр, 2009. С. 279-318; *Її ж.* Шандра В. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії / Український історичний журнал, 2013. № 6. С. 111-128.

³⁶ *Ярошенко М.* Запобігання корупції в системі губернської адміністрації в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2016. Вип. 36 (1). С. 33-36.

³⁷ *Анисимов А.* Киев и Киевляне. в 2-х томах. К., 2000, 2003. 400 с.

³⁸ *Казьмирчук М.* Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861–1917 рр.). К.: Логос, 2011. 399 с.

³⁹ *Черепанов А.* Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: дис. ... кан. іст. наук, спец.: 07.00.01. Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» Переяслав-Хмельницький. 2017. 262 с.

⁴⁰ *Бармак М.* Правова основа формування територіально-адміністративного устрою Правобережної України наприкінці XVIII ст. / Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2006. Вип. 3. С. 4-9.

⁴¹ *Верменич Я.* Адміністративно-територіальний устрій українських земель в історичній ретроспективі / Історія в школах України, 2009. № 1-2. С. 50-56.

⁴² *Галь Б.* «Не уступать ни на один шаг земли!..» До історії розмежування малоросійських намісництв і Новоросійської губернії (1782–1783 рр.) / Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2008. С. 99-129; *Її ж.* Особливості адміністративного районування межиріччя Орлі і Сули (друга половина XVIII – початок XIX ст.) / Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, 2011. Вип. 8. С. 10-27.

працях частково торкалися історії функціонування Київської губернської адміністрації, розкривали окремі характеристики кадрового складу (біографічні відомості про чиновників, їхня службова діяльність).

Першим науковим дослідженням з проблеми історії функціонування інституту губернатора в українських губерніях Російської імперії є дисертація В. Желізняка, яка присвячена аналізу та характеристиці губернської адміністрації Волинської губернії⁴⁵. В. Желізняк проаналізував посаду губернатора та межі його влади у Волинській губернії з урахуванням специфіки місцевого управління краю в кожен з історичних етапів його існування, при цьому організація діяльності губернських установ розглянута дослідником поверхнево.

Інститут військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) дослідив київський історик О. Романцов, виокремивши етапи становлення, функціонування інституту київського військового губернатора й охарактеризувавши нормативно-правові засади діяльності та взаємодії з київським цивільним губернатором⁴⁶. Проблему функціонування інституту генерал-губернатора в Україні, окремі аспекти місця й ролі інституту

⁴³ Рудюк О. Київська губернія (кінець XVIII – початок XX ст.): адміністративно-територіальний устрій / Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 13-14 жовтня 2017 р.). К.: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С. 20-25.

⁴⁴ Савченко І. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Запорізький національний університет. Запоріжжя. 2004. 21 с.

⁴⁵ Желізняк В. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр...

⁴⁶ Романцов О. Становлення інституту військових губернаторів...

київського губернатора у владній ієрархії Російської імперії також аналізує відома українська дослідниця В. Шандра⁴⁷, висновок якої про те, що «губернатор був представником на місцях верховної влади, що згодом поєднував цю специфіку з адміністративною функцією, а із заснуванням самоврядних органів був використаний для нагляду за їхньою діяльністю, як і для поєднання місцевих інтересів з інтересами центральної влади⁴⁸», є науково та методологічно важливим для розробки нашої проблеми. Вивчаючи міщанське станове самоврядування в Україні, вона розглянула місце та значення київських губернаторів у впровадженні імперської політики щодо міщанських органів станового самоврядування Київської губернії⁴⁹.

Проблема формування адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії, у тому числі й Київської губернії, частково висвітлена у дослідженнях О. Гуржія, висновок якого про те, «що суспільні, політичні чи територіальні реформування російського уряду упродовж 20–50-х рр. XVIII ст. були спрямовані не на користь українцям і повсюдно обмежували їх автономний статус й соціальні права. Поступово порушувались вироблені у ході Національної революції та Визвольної війни норми суспільного буття та привілеї вільного козацького стану. Фактично на законодавчому рівні закладалось підґрунтя для подальшого знищення цілісної самотутньої полково-сотенної системи управління в Гетьманщині»⁵⁰, є не менш важливим для виокремлення етапів формування Київської губернії як адміністративно-територіальної одиниці в територіальному устрої Російської імперії.

⁴⁷ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні...

⁴⁸ *Її ж.* Губернатор: його роль і місце у системі влади в Україні...

⁴⁹ *Її ж.* Міщанські органи станового самоврядування в Україні...

⁵⁰ Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування... С. 22.

Дослідженню питання організації управління Волинською губернією наприкінці XVIII ст. – 1860-х рр. присвячено дисертацію О. Маркевич, яка досить ґрунтовно, на наш погляд, розкрила специфіку повноважень волинського губернатора, його канцелярії, повноваження віце-губернатора та Волинського губернського правління й дійшла цілком слушного висновку, що діяльність усіх установ була спрямована на якнайповнішу інтеграцію краю у складі Російської імперії⁵¹. Науковець А. Скрипник у кандидатській дисертації дослідив функції, структуру та основні напрями діяльності управлінських установ Подільської губернії, у тому числі і подільського губернатора⁵². При цьому історик менше приділив уваги очолюваним губернатором комісіям, комітетам, присутствам, які меншою мірою були включені в управління губернією.

Аналізу місця й характеристики повноважень чиновників Київської губернської адміністрації у чиновницькій ієрархії Російської імперії присвячено роботу історика С. Дегтярьова, який подав соціокультурну характеристику цивільного чиновництва бюрократичного апарату у кінці XVIII – першій половині XIX ст., їхніх повноважень, систему заохочень та покарань⁵³. Інший український історик В. Молчанов проаналізував зміни головних складових добробуту чиновників імперських органів влади в українських губерніях Російської імперії упродовж XIX – початку XX ст. При цьому обґрунтованим є висновок дослідника, що «із збільшенням кількості державних службовців істотно збільшувалися як коло їхніх повноважень, так і кваліфікаційні вимоги стосовно осіб, котрі претендували

⁵¹ *Маркевич О.* Організація управління Волинською губернією...

⁵² *Скрипник А.* Вказ. пр.

⁵³ *Дегтяров С.* Вказ. пр.

на зайняття відповідних державних посад⁵⁴». Науково цінним для розкриття проблеми службових взаємин губернської адміністрації, зокрема губернатора з органами самоврядування, історико-правових аспектів їхнього функціонування у містах Лівобережної та Слобідської України пореформеної доби, є дослідження Ю. Нікітіна⁵⁵. Окремі аспекти взаємин київських губернаторів з представниками українського національного відродження XIX ст., їхню цензурну діяльність щодо українських видавничих проєктів початку XX ст., аналіз життєвого та службового шляху окремих київських губернаторів розглянув у наукових статтях І. Коляда⁵⁶.

Функціонування органів селянського самоврядування у Київській губернії розглянуто черкаською дослідницею Н. Гулею, зокрема проаналізовано діяльність київського губернатора та місцевих чиновників у впровадженні положень аграрної реформи (1861 р.)⁵⁷. Дослідниця дійшла висновку, що під час впровадження реформи 1861 р. у Київській губернії були компетентні «кадри прогресивно мислячих, інтелігентних людей, яких об'єднувала спільність поглядів», але попри масштабність заходів зі впровадження реформи без сприяння урядової, губернської, місцевої адміністрацій діяльність таких осіб була малоефективною. Така ситуація зі впровадження

⁵⁴ Молчанов В. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ... С. 56.

⁵⁵ Нікітін Ю. Вказ. пр.

⁵⁶ Коляда І. Київські імперські чиновники й видавничі проєкти Є. Чикаленка.... *Його ж.* Український історик та імперський сановник...

⁵⁷ Гуля Н. Створення та початковий етап діяльності Київського губернського з селянських справ присутствія / Український селянин, 2006. Вип. 10. С. 231-234; *Її ж.* Діяльність та основні завдання державних інституцій із забезпечення реформи 1861 р. у Київській губернії / Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. 2008. Вип. 133-134. С. 82-87.

реформи, на нашу думку, була спричинена бездіяльністю як з боку поміщиків, так і селян.

Питання соціально-економічного розвитку Київської губернії є сферою наукових пошуків М. Казьмирчук⁵⁸, котра, залучивши широку джерельну базу, дослідила соціальну структуру, економічно-правові основи та соціокультурний розвиток краю. Дослідниця основну увагу приділила післяреформеному періоду розвитку губернії, адже саме у другій половині XIX ст. відбуваються значні соціально-економічні зміни, спричинені реформами 1860–1890 рр.

Історико-теоретичний аналіз розвитку Київської губернії у першій половині XIX ст. здійснено А. Черепановим, зокрема ним висвітлено питання становлення та функціонування управлінських інституцій Київської губернії (губернатора, губерньського правління, казенної палати) упродовж першої половини XIX ст. Так, науково методологічним для нашого дослідження є авторський висновок історика про те, що «губернаторський корпус Київської губернії упродовж першої половини XIX ст. мав нестабільний характер, оскільки основна частина губернаторів перебувала на своїх посадах значно менше середнього терміну правління (2 роки та 7 міс.)⁵⁹». На нашу думку, такий характер губернаторського складу був зумовлений несумлінним виконанням своїх посадових обов'язків, нерозумінням суспільно-політичної ситуації у краї та губернії, що призводило до помилкових дій керівників губернії.

Отже, попри те, що у сучасній українській історіографії вже є достатня кількість досліджень, які висвітлюють історію становлення та розвитку, функціонування механізму управління українськими землями у Російській імперії, проблема становлення інституту й функціонування Київської губернії

⁵⁸ Казьмирчук М. Вказ. пр.

⁵⁹ Черепанов А. Вказ. пр. С. 44.

ської адміністрації кінця XVIII – початку XX ст. є науково значущою при подальшому комплексному аналізі й висвітленні механізмів функціонування органів російського самодержавства в українських губерніях Правобережної України.

Проблемі історії функціонування інституту губернської адміністрації присвячено роботи зарубіжних дослідників, які ми виділяємо в окрему групу, й відзначаємо здобутки української діаспори, західноєвропейської історіографії та сучасної російської. В історіографії української діаспори варто виокремити роботи З. Когута⁶⁰, Р. Шпорлюка⁶¹, а також такі дослідження представників західноєвропейської історіографії як Д. Бовуа⁶², С. Беккер⁶³. Сучасні російські історики досліджують різні аспекти функціонування органів місцевої влади: інститут губернатора (праці Г. Алексушина⁶⁴, Л. Лисенко⁶⁵,

⁶⁰ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К.: Основи, 1996. 317 с.

⁶¹ *Шпорлюк Р.* Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. К.: Дух і Літера, 2000. 354 с.

⁶² *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах [пер. з фр. З. Борисюк]. К.: Критика, 1998. 410 с.; *Его же.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляха и народ на Правобережной Украине (1793–1914) [перевод с франц. М. Крисань]. М.: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.; *Его же.* Російська влада і польська шляхта в Україні, 1793–1830 рр. [пер. з фр. З. Борисюк]. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.

⁶³ *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер; пер. с англ. Б. Пинскера. М.: Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.

⁶⁴ *Алексушин Г.* Развитие губернаторской власти в России (1708–1917): исторический опыт и уроки: дис. д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». М., 2008. 457 с.

⁶⁵ *Лысенко Л.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII начало XX вв.). М., 2001. 295 с. [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://lawbook.online/rossii-prava-gosudarstva-istoriya/gubernatoryi-general-gubernatoryi-rossiyskoy.html>

С. Любичанковського⁶⁶, А. Манько⁶⁷, Н. Матханової⁶⁸, А. Мінакова⁶⁹, Ц. Михеєвої⁷⁰, М. Шумилова⁷¹), інститут губернського правління (С. Любичанковського⁷²), історію регіонального (губернського) управління в Російській імперії (Л. Лап-

⁶⁶ Любичанковский С. Законодательное обеспечение деятельности российских губернаторов в 1892–1913 гг. / Вестник Оренбургского государственного университета, 2004. № 12. С. 16-21; *Его же*. Развитие новых подходов к изучению института губернаторства конца XIX – начала XX в. в современной отечественной исторической науке / Вестник Оренбургского государственного университета. 2004. № 2. С. 30-35; *Его же*. Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 82-90.

⁶⁷ Манько А. Блестители верховной власти: Институт губернаторства в России: Исторический очерк. М., 2004. 240 с.

⁶⁸ Матханова Н. Губернаторские отчеты и жандармские донесения как источник по истории российского провинциального чиновничества середины XIX в. / Источники по русской истории и литературе: Средневековье и Новое время. Сборник научных трудов. Новосибирск. 2000. С. 204-236; *Ее же*. Полномочия губернатора в России середины XIX века: закон и действительность / Гуманитарные науки в Сибири. Серия: Отечественная история. Новосибирск, 1998. № 2. С. 13-19.

⁶⁹ Минаков А. Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений (по материалам губерний Черноземного центра второй половины XIX – начала XX вв.). Орел: ИД «Орлик», 2011. 488 с.

⁷⁰ Михеева Ц. Эволюция института губернаторства в Российской Империи: историко-правовой аспект: авт. дисс. кан. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства». М., 2006. 22 с.

⁷¹ Шумилов М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х – нач. 80-х годов XIX века. М.: Прометей, 1991. 218 с.

⁷² Любичанковский С. Губернское правление в системе губернаторской власти в последнее десятилетие существования Российской империи (на материалах Урала). Екатеринбург: Изд-во Уральского унта, 2003. 275 с.; *Его же*. Губернское правление и губернатор: механизм совместного функционирования (1892–1917 гг.) / Вестник Оренбургского государственного университета, 2006. № 1. Т. 1. Гуманитарные науки. С. 47-52.

тевої⁷³, С. Любичанковського⁷⁴, В. Марасанова⁷⁵, О. Морякової⁷⁶).

Оцінка взаємин між губернською владою та польським дворянством у правобережних губерніях, здійснена французьким дослідником Д. Бовуа⁷⁷. У студії автор посилається на документи губернських адміністративних установ та звіти губернаторів, у тому числі і Київської губернії. Д. Бовуа окреслив основні напрями колонізаційної політики російських вищих імперських чиновників (губернаторів правобережних губерній). Історикиня Л. Лисенко дослідила місце та роль інституту губернатора і генерал-губернатора у системі самодержавної влади Росії. Проаналізувавши формулярні списки губернаторського корпусу за 200 років, вона сформувала соціально-історичний портрет губернатора як посадовця у

⁷³ Лантева Л. Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX вв.). М., 1998. 151 с.

⁷⁴ Любичанковский С. Проекты реформирования губернского управления Российской империи на рубеже XIX–XX вв.: позиция руководства Южно-Уральского региона / Вестник Оренбургского государственного университета. 2005. № 4. С. 9-16; *Его же*. Полномочия высшей региональной власти в Российской империи: анализ нормативно-правовой базы (1775–1914) / С. Любичанковский, Д. Михайлов / Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2014. Вып. 3. (Т. 16). С. 215-220; *Его же*. Мифы об эффективности местного государственного управления позднеимперской России и их критика / Вестник Оренбургского государственного университета, 2006. № 7. С. 99-105; Структурно-функциональный подход к истории местного управления Российской империи (1907–1917 гг.). Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2005. 402 с.

⁷⁵ Марасанова В. История органов губернского управления в конце XVIII – начале XX вв. (на материалах Верхнего Поволжья): автореф. дисс. на соиск. уч. степ. д-ра истор. наук. 07.00.02. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова. Ярославль, 2005. 47 с.

⁷⁶ Морякова О. Система местного управления России при Николае I. М., 1998. 268 с.

⁷⁷ Бовуа Д. Вказ. пр.

чиновницькій ієрархії й дійшла обґрунтованого висновку, що упродовж XIX ст. повноваження губернатора збільшилися не тільки як представника центру і органу контролю, але також і його адміністративні повноваження (поліцейські), а управління губернією не стільки залежало від законів і системи влади, скільки від особистості і компетенцій губернатора⁷⁸. Найбільше такий характер губернаторської влади проявляється у Київській губернії на початку XX ст., в умовах загострення суспільно-політичної ситуації і впровадження на Правобережжі земського самоврядування.

Становлення та функціонування губернаторської посади з 1708 до 1917 рр. комплексно розглянув у своїй докторській дисертації Г. Алексушин, слушними для нас є його висновки як про те, що з приходом до влади нового імператора щоразу відбувалася кардинальна кількісна зміна губернаторів, так і про те, що на початку XIX ст. призначення на губернаторську посаду відбувалося «келійно»; але вже на початку XX ст. ці питання активно обговорювалися на шпальтах періодичних видань, й при кадрових призначеннях такого рівня обов'язкової уваги заслуговувала професійна компетентність кандидата⁷⁹. Водночас для розуміння місця Київської губернії у загальноімперській системі управління актуальною є запропонована Г. Алексушиным класифікація регіонів за престижністю служби. Так, перше місце займали дві російські столиці: Санкт-Петербург, куди призначалися «як правило, друзі імператора», та Москва, куди зазвичай розподілялися особи, «близькі імператору», за ними найбільш престижними вважалися Варшавське і Кавказьке намісництва, потім генерал-губернаторства, причому – західні, які, за оцінкою дослідника, були «престижніші» за східні. Зрештою, останні місця займали губернії, які за престижністю розташовувалися у такому по-

⁷⁸ *Лысенко Л.* Губернаторы и генерал-губернаторы...

⁷⁹ *Алексушин Г.* Развитие губернаторской власти...

рядку: південні, центральні, західні, східні⁸⁰. На нашу думку, такий поділ має певний недолік, адже служба у таких важливих суспільно-політичних і економічних центрах як Київ, Одеса, Рига, Баку, Харків, Катеринослав потребувала від кандидата на посаду губернатора не лише досвіду роботи у губернських установах, а й вміння професійно діяти під час загострення різного роду національних чи військово-політичних ситуацій.

Комплекс нових документів, уведений до наукового обігу А. Мінаковим, дозволив історику охарактеризувати склад губернаторського корпусу пореформеної Росії, у тому числі й деяких київських губернаторів, механізмів урядового контролю за діяльністю губернаторів, взаємодії губернської адміністрації з громадськими організаціями, органами самоврядування⁸¹. Історик С. Любичанковський, який, використовуючи структурно-функціональний підхід для аналізу організації губернської влади в європейській частині пізньоімперської Росії (1892–1917 рр.), визначивши десять ланок, які об'єднують органи губернаторської влади за ступенем їх включеності у систему губернаторської влади, дійшов цілком слушного висновку, що губернська система управління була далеко неефективною, оскільки, з одного боку, не мала в собі всіх необхідних для її повноцінного функціонування управлінських установ, а з іншого, не забезпечувала достатньої координації органів влади⁸². Цінний фактологічний матеріал міститься у монографіях О. Міллера «“Українське питання” у владній політиці і російській суспільній думці (друга половина

⁸⁰ *Алексушин Г.* Развитие губернаторской власти в России (1708–1917): исторический опыт и уроки: дис. д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». М., 2008. С. 125.

⁸¹ *Минаков А.* Губернаторский корпус и центральная власть...

⁸² *Любичанковський С.* Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX - на початку XX ст. / Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 82-90.

XIX ст.)»⁸³ (СПб, 2000) та І. Міхутіної ««Українське питання» в Росії (кінець XIX – початок XX ст.)»⁸⁴ (М., 2003), в яких дослідники, використовуючи раніше невідомі архівні документи, аналізують ставлення київських губернаторів другої половини XIX ст. до «українського питання». Водночас не можна не погодитися з аналізом сучасної російської історіографії і висновками українського історика А. Портнова, який зазначає, що за «стилістикою О. Міллера, який справді заслуговує на захоплення, більшість його читачів не розгледіли найістотніших висновків з його інтерпретацій. Адже монографія О. Міллера одне з найсерйозніших заперечень національного нарративу і телеологізації історії»⁸⁵.

Таким чином, зарубіжна історіографія з окресленої проблематики, вивчаючи різноманітні проблеми історії, географічно охоплює всю територію Російської імперії, у тому числі і українські губернії. При цьому сучасний стан досліджень відзначений відсутністю комплексного аналізу процесів та явищ, що характеризували механізми становлення й функціонування імперської моделі управління українськими губерніями. Але при цьому варто зауважити, що зарубіжними істориками напрацьовано достатньо цінний теоретичний матеріал, який є науково значущим при аналізі історичних аспектів функціонування Київської губернської адміністрації.

Окрему групу спеціальних праць становлять дослідження з історії державного управління, в яких здійснено аналіз механізму функціонування губернської адміністрації в українських

⁸³ *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб., «Алетейя», 2000. 260 с.

⁸⁴ *Михутина И.* Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX вв. М.: Институт славяноведения РАН, 2003. 289 с.

⁸⁵ *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. К.: НІСД, 2009. С. 27.

губерніях Російської імперії й комплексно розглянуто проблему функціонування різних установ імперської влади в українських губерніях, зокрема: Чернігівській губернії – Р. Воробей⁸⁶, Харківській – В. Грицак⁸⁷, О. Ярмиш та С. Посохов⁸⁸, а також досліджено деякі аспекти діяльності окремих інститутів губернської адміністрації та їхньої взаємодії з органами місцевого самоврядування (Л. Євтушенко⁸⁹, М. Іванов та Л. Євтушенко⁹⁰, О. Євтушенко⁹¹, О. Марченко⁹², О. Рудик⁹³). Історико-правові аспекти функціонування губернської адміністрації в українських губерніях Російської імперії висвіт-

⁸⁶ Воробей Р. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. 354 с.

⁸⁷ Грицак В. Губернатор в государственном механизме Российской империи во второй половине XIX в. (на материалах Харьковской губернии). Харьков: Изд-во НУВД, 2003. 160 с.

⁸⁸ Посохов С., Ярмиш А. Губернаторы и генерал-губернаторы. Харьков: Акта, 1996. 213 с.

⁸⁹ Євтушенко Л. Органи державної влади й міського самоврядування: проблеми взаємодії в умовах міської реформи 1870 р. / Наукові праці. Т. 122. Вип. 109. С. 21-26.

⁹⁰ Євтушенко Л., Іванов М. Політика російського самодержавства у 80–90-х рр. XIX ст. щодо згорання земського самоврядування / Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Державне управління. 2010. Т. 130. Вип. 117. С. 42-46.

⁹¹ Євтушенко О. Земська куріальна виборча система: політико-правові аспекти її застосування / Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. К., 2008. Вип. 13. С. 185-194.

⁹² Марченко О. Міське самоврядування на півдні України за реформою 1870 р.: сутність, функції та діяльність / Південна Україна XVIII–XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту / Культурний центр «Хортиця» та ін.; Редкол.: А. Бойко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя. Вип. 4(5). С. 179-188.

⁹³ Рудик О. Правове становище органів міського самоврядування у другій половині XIX ст. / Сумська старовина, 2009. № 26-27. С. 31-41.

люють роботи з проблем історії держави та права України. Серед них виділяємо дослідження таких авторів: М. Білоконь⁹⁴, А. Козаченко⁹⁵, О. Самойленко⁹⁶.

У сучасній історіографії є ряд розходжень щодо впливу земської реформи на повноваження губернатора (зокрема «Положення про губернські та повітові земські установи» (1890 р.). Ми цілком погоджуємось з твердженням О. Богатирьової, що оцінка «Положення» (1890 р.) як нормативно-правового акту, який значно посилив контроль губернської адміністрації над виборними органами місцевого самоврядування, є дещо перебільшеною в історіографії⁹⁷. Аналіз діяльності губернського у земських і міських справах присутствія і губернських протестів доводять справедливість такої оцінки дослідниці⁹⁸. Тому, на наш погляд, не можна не погодитись з

⁹⁴ Білоконь М. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії в другій половині XIX століття (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. кан. юрид. наук: спец. 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2002. 16 с.

⁹⁵ Козаченко А. Повноваження губернатора з питань нагляду за діяльністю земств (на матеріалах Полтавської губернії, 1864–1917 рр.) / Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. Харків, 2008. Вип. 96. С. 18-25.

⁹⁶ Самойленко Е. Киевская городская полиция в середине XIX – начале XX вв.: дис. на соиск. ученой степ. канд. юрид. наук. Университет МВД Украины. Харьков. 2000. 192 с.

⁹⁷ Богатырева О. Контроль государственной администрации над деятельностью органов земского самоуправления: (вторая половина XIX – начало XX века) / Известия Уральского государственного университета. 2004. № 32. С. 98.

⁹⁸ Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 28, спр. 54 «Дело с постановлениями и протоколами по киевской губернской земской управе», 1912 г., 203 арк.; Там же, оп. 30, спр. 39 «Дело о сообщении сведений о благонадежности и политических убеждениях лиц, служащих в земских

оцінкою В. Кулікова, що новий закон не розширив компетенцію земств, але і не обмежив вже чинні, а діяльність губернського у земських і міських справах присутствія лише посприяла більш оперативному розв'язанню конфліктних ситуацій та розгляду питань, що обумовлювали суперечки між земствами та губернатором⁹⁹. Відтак варто відмовитись від стереотипного погляду, що імперський уряд постійно посилював повноваження губернатора щодо контролю над діяльністю місцевих виборних земських установ. Проблема взаємин та взаємодії імперської державної адміністрації та органів земського самоврядування є достатньо складною і неоднозначною у висвітленні в історіографії, яку не варто змальовувати лише як традиційно «чорно-білу» картину взаємовідносин «хорошого добropорядочного» земства і «дикої реакционной» губернської бюрократії¹⁰⁰.

Отже, попри широкий комплекс досліджень, в яких проаналізовано та висвітлено історію становлення, етапи розвитку, функціонування механізму управління українськими землями у Російській імперії, проблема історії Київської губернської адміністрації упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є суспільно важливою в умовах процесів державотворення в Україні, реформування місцевого самоврядування та адміністративно-територіальної реформи необхідністю децентралізації вертикалі влади та науково значущою й потребує подальшого комплексного аналізу й характеристики особливостей та специфіки етапів формування губернської

и городских общественных управлениях Киевской губернии», 1913 г, 79 арк.

⁹⁹ Куликов В. Местное самоуправление и административный надзор: исторический опыт земства / Журнал российского права. 2000. № 9. С. 38.

¹⁰⁰ Богатырева О. Указ. соч. С. 100.

адміністрації у контексті інкорпорації Правобережної України до складу Росії.

* * *

Репрезентативними та різноплановими є комплекс джерел з історії функціонування Київської губернської адміністрації, який обіймає архівні документи; законодавство Російської імперії у сфері діяльності адміністративно-управлінської системи; укази імператора та розпорядження МВС; довідково-статистичні видання; періодичні видання; мемуари та спогади; візуальні, художні твори.

Значну кількість документальних джерел із заявленої проблематики складають архівні матеріали, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України м. Києва¹⁰¹ (далі – ЦДАК України) та Державному архіві Київської області¹⁰² (далі – Держархів Київської обл.). Використовуючи архівні матеріали, вдалося охарактеризувати функціонування Київської губернської адміністрації та вперше представити

¹⁰¹ Фонди: ф. 59 – Київська губернська канцелярія (1708–1782), ф. 193 – Київське намісницьке правління (1769–1778, 1782–1797), ф. 274 – Київське губернське жандармське управління, м. Київ, ф. 275 – Київське охоронне відділення, м. Київ, ф. 442 – канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора, ф. 848 – Ігнатєв Олексій Миколайович – київський губернатор.

¹⁰² Фонди: ф. 1 – Київське губернське правління, ф. 2 – Канцелярія київського цивільного губернатора, ф. 4. – Київське губернське у селянських справах присутствіє, ф. 7 – Київська губернська тюремна інспекція, ф. 8. Київський губернський опікунський про тюрми комітет, м. Київ, ф. 9. – Київське губернське у міських справах присутствіє. Київське губернське у земських і міських справах присутствіє, ф. 10. – Київське губернське у справах про товариства присутствіє, ф. 804. Київський губернський статистичний комітет, м. Київ, ф. 1260 – Київське повітове поліцейське управління, м. Київ 1859–1912 рр., ф. 1716 – Канцелярія київського губернського комісара Тимчасового уряду 1917 р.).

науковому загалу значну кількість нових архівних документів, зокрема, це матеріали, що висвітлюють діяльність інститутів київського губернатора, губернського правління та канцелярії губернатора, чиновників губернської адміністрації. Серед них виділяємо: звіти чиновників, формулярні списки, статистичні відомості, законодавчі акти тощо.

Документи Держархіву Київської обл. становлять основну частину архівних джерел, використаних у дослідженні. Це фонди губернських органів державної влади, що містять фактичний матеріал з питань функціонування різних управлінських інституцій Київської губернії (губернатора, губернського правління, різних губернських комітетів, комісій та присутностей). Так, у ф. 1 – «Київське губернське правління», представлено матеріали з його заснування, листування з питань фінансово-економічного життя губернії, заснування та контролю діяльності у губернії різних адміністративних установ тощо. Опрацювання матеріалів цього фонду дозволило вивчити і проаналізувати компетенції київського губернського правління й визначити його як головний організаційно-розпорядчий та виконавчий адміністративний орган управління губернією. Аналіз документів діяльності різних відділень київського губернського правління, комісій, комітетів, присутствій забезпечив розкриття соціально-політичного портрета їх кадрового складу. У фонді 2 – «Канцелярія київського цивільного губернатора» – зберігається офіційне листування губернатора з різними міністерствами, губернськими інституціями, а також з установами повітового та волосного рівнів, доповідні записки, рапорти на ім'я губернаторів (переважно про порушення законодавства, циркулярів губернатора та вищих інстанцій), в яких зафіксовано інформацію щодо практичної діяльності органів державної влади у Київській губернії.

Важливими архівними документами, які відтворюють безпосередню діяльність чиновників Київської губернської адміністрації, є донесення повітових справників, чиновників, що служили у губернському правлінні (губернського лікарського

інспектора, архітектора, землеміра, ветеринара, тюремного інспектора), прохання приватних осіб і відповіді на них представників губернської адміністрації. Цей вид джерел цікавий тим, що у ньому зафіксовано особистісний аспект діяльності чиновників. Джерела цієї групи, з погляду достовірності представленого у них матеріалу, мають суб'єктивний та наративний характер, тому використані автором як додатковий матеріал.

Цінний джерелознавчий матеріал для дослідження питання функціонування адміністративних установ Київської губернії вміщено у каталозі «Київщина на картах XVI–XIX століття», який присвячено виставці з нагоди 85-річчя утворення Київської області (К., 2017), виданому істориками, працівниками Державного архіву Київської обл. та науковцями Вишгородського історико-культурного заповідника, і в якому представлено карти з архівного фонду 1542 «Колекція карт та креслень Київської губернії» Державного архіву Київської області і колекції карт мецената, жителя м. Вишгород Дмитра Піркла, які надані для експонування Вишгородському історико-культурному заповіднику¹⁰³. Джерелознавчо актуальним для нашого дослідження також є підготовлений працівниками Держархіву Київської обл. анований реєстр дореволюційних фондів (до 1917 р.)¹⁰⁴, використання якого стало основним інструментарієм пошуку важливих документів, дозволило окреслити основні напрями дослідження, виокремити основний та допоміжний матеріал.

¹⁰³ «Київщина на картах XVI–XIX століття». Каталог виставки до 85-річчя утворення Київської області / Упорядн.: О. Беляя, Т. Чухліб, Державний архів Київської області та ін. К., 2017. 34 с.

¹⁰⁴ Державний архів Київської області: Анований реєстр описів. Т. 1: Фонди дорадянського періоду / Відп. ред. С. Каменева; Авт.-упорядн.: О. Беляя, Г. Бойко, А. Грищенко. Державна архівна служба України; Державний архів Київської області. К., 2014. 572 с.

Таким чином, документи Держархіву Київської обл. дозволяють визначити його структурно-функціональні особливості та проаналізувати основні напрями діяльності губернських управлінських інститутів Київської губернії.

Досить репрезентативним є комплекс джерел фонду 442 – Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора ЦДІАК України, – в якому представлено значну кількість джерел про повноваження київського губернатора, губернського правління, відомості й звіти про фінансування Київської губернської адміністрації, звіти про діловодство, копії річних звітів імператору київського губернатора із зазначенням не лише статистичних відомостей (кількість податків, повинностей, показників народжуваності та смертності населення, розрахунки прибутків/видатків міст тощо), а й пропозиції останніх щодо поліпшення різних сфер життя губернії. Використання цих матеріалів дозволяє створити уявлення про стан справ в установах місцевого управління: їхнє фінансове становище і ступені завантаженості. Саме до канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора губернатори Правобережної України відправляли відомості про стан діловодства губернських установ (присутностей, комісій і комітетів), що показує роль цих інституцій в управлінських процесах й визначає їх значення у здійсненні київським губернатором своїх функцій.

Формулярні списки чиновників Київської губернії, що зберігаються в описі 315 та 319 фонду 1 – «Київське губернське правління» Держархіву Київської обл., – дозволили з'ясувати найважливішу інформацію про апарат чиновників губернської адміністрації: походження, вік, сімейний стан, віросповідання, нагороди, кар'єру, освіту, а також встановити імена та особисті дані, оцінити професійний рівень, національну приналежність чиновників Київської губернської адміністрації різних рівнів, що у різні часи служили в штаті управлінських інституцій, висвітлити статистичні дані щодо національної,

релігійної приналежності вищих імперських чиновників Київської губернії. Залучення у науковий обіг цієї групи джерел дозволяє більш ґрунтовно проаналізувати механізм функціонування та удосконалення губернського управлінського апарату у XIX – на початку XX ст. на прикладі окремих губерній.

До другої групи джерел належать нормативно-правові акти Російської імперії у сфері діяльності адміністративно-управлінської системи, які своєю чергою можна поділити на такі підгрупи: а) законодавчі акти (іменні імператорські укази, укази Сенату); б) підзаконні акти Міністерства внутрішніх справ (циркуляри, інструкції); в) діловодна документація Київського губернського правління; г) діловодна документація канцелярії київського губернатора. Використання та аналіз цієї групи джерел дозволив документально відтворити особливості процесу функціонування та удосконалення Київської губернської адміністрації. При аналізі джерельної бази з нашої проблематики варто зазначити, що майже усі законодавчі (імператорські укази (іменні та укази-рескрипти), укази Сенату) та підзаконні нормативно-правові акти (положення, циркуляри, інструкції), що визначали та регулювали діяльність, а також конкретизували структуру, функції та повноваження органів державної влади на місцях, у тому числі і Київської губернської адміністрації, вміщено в офіційних виданнях правових норм, кодифікованих за часом та правочинністю у томах «Повного зібрання законів Російської імперії» (російською мовою – «*Полное собрание законов Российской империи*») та Зведенні законів Російської імперії (російською мовою – *Свод законов Российской империи*).

Окрім «Повного зібрання законів Російської імперії», правову основу діяльності Київської губернської адміністрації забезпечували різноманітні «Положення», «Статути», «Правила», які оформлялись як іменні імператорські укази (закони) й мали вищу юридичну силу. До таких нормативно-правових актів належать «Установи для управління губерній всеро-

сійської імперії» від 7 листопада 1775 р.¹⁰⁵ (запроваджено інститут «губернського правління», визначено його правовий статус), «Установи для губернських правлінь» від 2 січня 1845 р.¹⁰⁶ (унормовано порядок діловодства й документообігу у губернських правліннях, запроваджено нові підрозділи), «Положення про окремі перетворення губернських установ міста Києва»¹⁰⁷ від 17 березня 1859 р. (реорганізовано київське губернське правління), «Тимчасові правила про реформування губернських установ МВС в 37-ми губерніях»¹⁰⁸ від 8 червня 1865 р. (введено нову систему внутрішнього діловодства у губернських правліннях та губернаторських канцеляріях), «Положення про губернські і повітові установи у справах селян»¹⁰⁹ від 19 лютого 1861 р., «Положення про губернські та повітові земські установи» від 1 січня 1864 р.¹¹⁰ та від

¹⁰⁵ Учреждения для управления губерний всероссийской империи. 7 ноября 1775 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 20. Отд. первое № 14392. С. 229.

¹⁰⁶ Учреждение губернских правлений. 2 января 1845 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 20. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 18580. С. 3.

¹⁰⁷ Положение о некоторых преобразованиях губернских учреждений города Киева. 17 марта 1859 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1861. Т. 24. Ч. 1. Отд. первое. № 34251. С. 208.

¹⁰⁸ Временные правила о преобразовании губернских учреждений ведомства Министерства внутренних дел в тридцати семи губерниях. 8 июня 1865 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 1. Отд. первое. № 42180. С. 633.

¹⁰⁹ Положения о губернских и уездных о крестьянских делах учреждениях 1 января 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1863. Т. 36. Ч. 1. Отд. первое. № 36660. С. 202.

¹¹⁰ Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 1 января 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1866. Т. 39. Отд. первое. № 40457. С. 1.

12 червня 1890 р.¹¹¹, «Міське положення» від 16 червня 1870 р.¹¹² та від 11 червня 1892 р.¹¹³ (закріплювали нові повноваження губернатора в умовах впровадження аграрної, земської, судової, міської реформ).

Найбільш цінними для нашого дослідження є «Інструкція про деякі зміни і поліпшення структури і штатів губернських установ»¹¹⁴ від 8 червня 1865 р., «Циркуляр про взаємини міських голів з начальником губернії» від 9 лютого 1873 р.¹¹⁵, «Посади й утримання чинів київського губернського управління згідно височайше затвердженого рішення Державної ради від 9 березня 1876 р.» від 22 травня 1876 р.¹¹⁶, «Посади й утримання чинів губернаторської канцелярії Київської губернії згідно височайше затвердженого рішення Державної ради

¹¹¹ Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 12 июня 1892 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1893. Т. 10. Отд. первое. № 6922. С. 465.

¹¹² Городовое положение. 16 июня 1870 г. / ПСЗРИ. СПб., 1874. Собрание 2-е. Т. 45. Ч. 1. Отд. первое. № 48498. С. 821

¹¹³ Городовое положение. 11 июня 1892 г. / ПСЗРИ. СПб., 1892. Собрание 3-е. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 8708. С. 430.

¹¹⁴ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 295, спр. 70625 «Дело о преобразовании Киевского губернского правления», 27 сентября 1876 – 17 октября 1877 гг., 156 арк.

¹¹⁵ Сборник циркуляров и распоряжений МВД, относящихся до гг. губернаторов, вице-губернаторов, советников губернских правлений, канцелярий гг. губернаторов, губернских типографий, строительных и врачебных отделений с 1858 по 1894 год / Сост. В. П. Урусов. М., 1894. С. 29.

¹¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 191 «Дело о введении новых штатов в губернских правлениях и губернаторских канцеляриях Киевской, Подольской, Волынской губерниях», 22 мая 1876 – 20 ноября 1878 гг., арк. 9.

від 9 березня 1876 р.» від 22 травня 1876 р.¹¹⁷, «Інструкція губернським ветеринарам» від 29 квітня 1894 р.¹¹⁸

Таким чином, ґрунтовний огляд та аналіз нормативно-правових актів «Повного зібрання законів Російської імперії» дозволили визначити організаційно-правові етапи становлення та подальшого функціонування Київської губернської адміністрації.

Офіційні універсальні довідкові видання – «Пам'ятні книги», «Списки», «Адрес-календарі», «Збірки», «Огляди губерній», упорядниками яких були етнографи, красзнавці, київський губернський статистичний комітет, містять інформацію щодо кадрового забезпечення функціонування Київської губернської адміністрації. Під час роботи було використано «Пам'ятні книги Київської губернії» за 1856–1914 рр. й «Адрес-календарі Київської губернії» за 1864, 1878, 1886, 1888 роки. Так, «Пам'ятні книги» й «Адрес-календарі» Київської губернії за різні роки дозволили деталізувати опис кадрового складу (П.І.Б, посада, чин/звання, місце проживання), узагальнити статистичні дані щодо чиновників установ губернської адміністрації, розкрити кількісні та якісні зміни особового штату губернського правління, канцелярії губернатора.

Загалом довідково-статистичні видання Київської губернії, які були використані у ході дослідження означеної проблеми, забезпечили можливість ґрунтовного аналізу та характеристики змін у кадровому складі губернських інституцій, реконструювати біографії чиновників губернської адміністрації й встановити місце розташування будівель адміністративних установ губернії.

Всебічну характеристику місцевої управлінської діяльності дають тогочасні періодичні видання: «Киевские губернские

¹¹⁷ Там само, арк.8.

¹¹⁸ Держархів м. Києва, ф. 163, спр. 22 «Дело об состоянии ветеринарной части», 1890–1903 гг., арк. 58-63.

ведомости», «Киевские епархиальные ведомости», «Киевская старина», «Киевлянинъ», «Киевский телеграф». У їх матеріалах зображені значні події із життя Київської губернії та Російської імперії загалом, біографічна інформація щодо службовців губерньської адміністрації, яка міститься у ювілейних статтях, некрологах. При цьому варто зауважити, що у своїх інформаційних матеріалах автори подавали історико-біографічні та історико-психологічні портрети чиновників із зазначенням їхніх духовно-моральних та професійних якостей. Використовуючи матеріали «Киевских губернских ведомостей» (царські маніфести, укази, циркуляри й розпорядження Київської губерньської адміністрації (губернатора, губерньського правління), біографічні розвідки тощо), було проаналізовано адміністративну діяльність київських губернаторів, коло їхніх повноважень, процедуру прийняття і виконання управлінських рішень на рівні губернії, зміни у структурній системі та чиновницькому апараті губерньської адміністрації, досліджено їхній особовий склад.

Особливу категорію джерельної бази нашого дослідження становлять документи мемуарного характеру (спогади, щоденники, листування), які відзначені здебільшого наративним характером та авторським суб'єктивізмом (О. Афанасьєв-Чужбинський¹¹⁹, С. Вітте¹²⁰, О. Гірс¹²¹, П. Курлов¹²²,

¹¹⁹ Афанасьев-Чужбинский А. Воспоминания о Т. Шевченко / Русское слово. 1861. № 5. С. 1-39.

¹²⁰ Витте С. Воспоминания (Царствование Николая II). Берлин: Слово, 1922. Т. 1. 510 с.

¹²¹ Гирс А. Смерть Столыпина: Из воспоминаний бывшего киевского губернатора. Париж, 1927 (18 января) [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://pushkinfond.ru/assets/files/otryivok-2-girs.pdf>

¹²² Курлов П. Гибель Императорской России. М.: Современник, 1992. 255 с.

А. Кочубей, В. Новицкий¹²³, О. Половцов¹²⁴, В. Сухомлинов¹²⁵, П. Селецький¹²⁶, Г. Честахівський¹²⁷, С. Ярон¹²⁸). Інформація про конкретних представників Київської губернської адміністрації була отримана з мемуарів київського віце-губернатора П. Селецького, начальника київського губернського жандармського управління В. Новицького, міністра фінансів С. Вітте. Соціально-політичне становище Київської губернії у період революційних подій 1905–1907 рр. та своє перебування на посаді виконувача обов'язки київського губернатора описав П. Курлов¹²⁹. Характеристику адміністративного апарату та губернаторського корпусу Київської губернії початку ХХ ст. здійснив у своїх спогадах київський, подільський та волинський генерал-губернатор, генерал-лейтенант В. Сухомлинов. Окремі аспекти діяльності київських губернаторів та віце-

¹²³ Новицкий В. Из воспоминаний жандарма. М.: Московский Университет, 1991. 254 с.

¹²⁴ Половцов А. Дневник государственного секретаря А. А. Половцова [ред. биог. очерк и коммент. П. А. Зайончковского]. Т. 1-2. М.: Наука, 1966. Т. 1. 1883–1886. 551 с.; *Его же*. Записка сенатора А. Половцова. М.: Книга по Требованию, 2011. 130 с.; *Его же*. Извлечение из Всеподданейшего отчета сенатора Половцова по ревизии Киевской губернии. [Санкт-Петербург]: Б. и., 1882. 72 с.; *Его же*. Материалы, касающиеся положения и деятельности полицейских учреждений Киевской губернии, собрание при производстве ревизии сенатором А. Половцовым (1880–1881 гг.). К., 1882.

¹²⁵ Сухомлинов В. Воспоминания Сухомлинова. С предисловием В. Невского. М., Л.: Государственное издательство, 1926. 336 с.

¹²⁶ Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 2-9.

¹²⁷ Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. К.: Дніпро, 1982. 547 с.; Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В. С. Бородіна и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. К.: Дніпро, 1988. 606 с.

¹²⁸ Ярон С. Київ у 80-х роках. Спогади старожила / Упор. та комен. О. Друг. К.: «Варто», 528 с.

¹²⁹ Курлов П. Указ. соч. ... С. 70-82.

губернаторів були описані їхніми сучасниками: педагогом, літератором М. Чалим; поетом, прозаїком, етнографом Г. Честахівським; етнографом О. Афанасьєвим-Чужбинським та ін. Важливим джерелом для нашого дослідження є матеріали сенаторської ревізії О. Половцова у Київській губернії, які характеризують сутність адміністративного апарату загалом і специфіку київського зокрема¹³⁰. Використання джерел саме цієї групи дозволяє розкрити особистісні характеристики, професійні якості, звички, погляди, інтереси київських імперських чиновників, взаємини представників губерньської адміністрації як один з одним, так і з представниками української інтелігенції, що може бути окремим предметом дослідження. Характеристику особистісних рис київських губернаторів С. Гудим-Левковича та Л. Томари залишив у своїх спогадах київський адвокат С. Ярон.

Таким чином, використання джерел мемуарного характеру допомогло відтворити соціально-політичний портрет чиновників Київської губерньської адміністрації, встановити етапи та характер їхніх взаємин з представниками інших етносів. До окремої джерельної групи ми відносимо адміністративні будівлі Київської губернії (будинок присутствених місць, канцелярія київського губернатора)¹³¹, художні портрети та фото представників Київської губерньської адміністрації (київських губернаторів, віце-губернаторів, окремих чиновників), які об'єднуємо у візуальні джерела¹³². Використання джерел цієї

¹³⁰ *Половцов А.* Записка сенатора А. Половцова. М.: Книга по Требованию, 2011. 130 с.

¹³¹ Будинок присутніх місць (м. Київ, вул. Володимирська 15) (Додаток З) Губернаторський будинок у м. Києві / Київ у 80-х роках. Спогади старожила / С. Ярон: Упор. та комен. О. Друг. К.: «Варто», с. 84.

¹³² Л. Томара (портрет) / Київ у 80-х роках. Спогади старожила / С. Ярон: Упор. та комен. О. Друг. К.: «Варто», с. 185. (Додаток Е); М. Чихачев (портрет) (київський віце-губернатор) / Киевлянин,

групи дозволило визначити специфіку канцелярської роботи чиновників київського губернського правління, канцелярії київського губернатора, губернських присутностей, комітетів, комісій, більш ґрунтовно охарактеризувати суспільно-професійний портрет окремих чиновницьких груп.

Використання творів літератури, науково-популярних та художніх фільмів при написанні монографічного дослідження дозволило більш достовірно відобразити ментальності тогочасного губернського чиновницького середовища, специфіку роботи окремих чиновницьких груп, ставлення митців до представників київського імперського чиновництва. Це поема «Сон» (1844), повість «Княгиня» (1884) (Т. Шевченко), поема «Юродивий» (1857) (Т. Шевченко), «Губернські нариси» (1856–1857) (М. Салтиков-Шчедрін).

Підбиваючи підсумки джерелознавчого аналізу, зазначаємо, що джерельна база дослідження історії управлінських інституцій Київської губернії (1797–1917 рр.) є широкою та різноплановою, що дозволило комплексно проаналізувати структуру, кадровий склад, напрями діяльності та функціонування Київської губернської адміністрації. Опубліковані джерела та архівні матеріали є достатньо репрезентативними для комплексного і всебічного висвітлення означеної теми. Значна частина джерел вводиться у сучасний науковий обіг вперше.

26 октября 1912 г., № 297, С. 2. (Додаток И); П. Ігнат'єв (портрет) (київський губернатор) / Россия. Главный комитет по крестьянскому делу. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: В 2-х т.: Т. 1: С января 1857 года по 30 ноября 1860 г. / Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1915, с. 528 (Додаток І).

РОЗДІЛ 1. КИЇВСЬКА ГУБЕРНСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ, ЇЇ СТРУКТУРА, ПОВНОВАЖЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

1.1. Законодавче регулювання адміністративної діяльності

З середини XVII ст. відбувається інкорпорація українських земель, зокрема Гетьманщини, до складу Російської імперії. Одним з інструментів цього процесу стає інститут «губернатора» (1708 р.).

На початок XVIII ст. українські землі у складі Росії являли собою досить складний політико-правовий організм, який включав власне Лівобережну Гетьманщину з її інститутом гетьманства, Запорізьку Січ з адміністративно-територіальним устроєм, міста з магдебурзьким правом та відповідними органами міського самоврядування, міста, в яких розташовувались московські гарнізони (керували московські воеводи).

Інститут «губернатора» з'явився у системі державної влади у XVI ст., у Франції, коли король направляв у провінції свого представника, якому доручалося іменем короля управляти місцевими військами і бюрократією. В Україні посада губернатора запроваджується на початку XVIII ст., в епоху адміністративних реформ російського царя Петра I, в основу якої було покладено шведську модель державного управління. Поява посади губернатора на території України була пов'язана як з централізаторською політикою, реформуванням місцевого управління Петром I (губернські реформи 1707–1711 рр., 1719 р.),

яке передбачало перехід від воєводсько-приказної системи до губерньсько-колезької, так і загальним наступом на права та вольності Гетьманщини у зв'язку з поразкою повстання І. Мазепи та запровадженням у Лівобережній Гетьманщині Першої Малоросійської колегії¹.

У період правління імператриці Катерини II утворюються нові адміністративно-територіальні одиниці – намісництва. Відповідно до імператорського указу «Установи про губернії» (1775 р.) (далі – Установи) на чолі намісництв стояв намісник (генерал-губернатор), губернатор (керівник губернії) і губерньське (намісницьке) правління, які склали систему органів місцевої адміністрації². Відтак запроваджується нова інституція у системі місцевого управління – губерньське правління, яке, безпосередньо підпорядковуючись Сенату, мало забезпечити загальне управління губернією та доводити до установ і чиновників губернії закони, укази імператора, розпорядження вищих органів державної влади та здійснювати контроль за їх виконанням³. За своїм правовим статусом губерньське правління прирівнювалось до вищих виконавчих органів державної влади на місцях. У п. 413 «Установ» (1775 р.) зазначено: «губерньське правління є нарівні з колегіями, і для того окрім імператорської величності і Сенату ні від кого не приймає законів і указів, і ні в кому іншому не подає і не надсилає рапортів і донесень⁴».

Імператор Павло I не схвалював запроваджених Катериною II таких управлінських принципів як колегіальність, відносна самостійність державних установ, місцеве управління, що фор-

¹ Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування... С. 19-20.

² Учреждения для управления губерний всероссийской империи. 7 ноября 1775 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 20. Отд. первое № 14392. С. 229-304.

³ Там же.

⁴ Там же. С. 287.

мувалося на виборному принципі. А тому намагався замінити виборних представників імперської адміністрації чиновниками, незалежними від станових інтересів, проте здатних виконувати його монаршу волю. Відтак, Павло I відмовився від трьохступеневої системи управління державою (імператор–генерал-губернатор–губернатор) і перевів державне управління на двоступеневу: імператор-(сенат–губернатор), причому губернатор підпорядковувався безпосередньо імператору, зосереджуючи у своїх руках адміністративно-поліцейські, військові й фінансові питання життя губернії⁵.

Таким чином, влада у губернії зосереджувалася в руках двох посадових осіб: генерал-губернатора (намісника) – був представником центральної влади у регіоні, та губернатора (керівник губернії) – виконував адміністративні функції.

Указом «Про новий розподіл держави на губернії» (від 12 грудня 1796 р.) у результаті проведеної реорганізації адміністративного устрою відбулася зміна у вертикалі влади, в якій губернатор знову ставав єдиним «господарем губернії» та безпосередньо підпорядковувався сенату–імператору.

Нова подальша зміна у системі місцевого управління Російської імперії відбулася у період правління імператора Олександра I й пов'язана з утворенням нових державних інституцій – міністерств. 8 вересня 1802 р. імператор Олександр I видає маніфест «Про запровадження міністерств», згідно з яким утворено Міністерство внутрішніх справ, якому підпорядковано губернатора, тоді як губернське правління полишилось у підпорядкуванні Сенату⁶. Міністерська реформа (1802 р.), запроваджуючи «лінійний» принцип організації органів влади та

⁵ Шандра В. Деспот-реформатор. Імператор Росії Павло I: Pro et contra / Газета «День». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/despot-reformator>

⁶ Маніфест «Об учреждении Министерств» / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 27. Отд. первое № 20406. С. 243-248.

управління, при якій галузевому міністерству підпорядковувались відповідні губерньські установи, мала своїм наслідком правову та організаційну колізію, при якій інститут цивільного губернатора, будучи підпорядкованим міністерству внутрішніх справ, втратив свою певну самостійність й підконтрольні своїй владі губерньські виконавчі установи, а губерньське правління перетворилось в окремий орган влади, що виконує розпорядження Сенату, губерньські присутствія, комітети – у виконавчі органи влади міністерств на місцях, що своєю чергою посилювало бюрократичну тяганину, зростання документообігу. При цьому верховна імперська влада продовжувала й далі розглядати губернатора як свого представника; міністерство внутрішніх справ же вважало його своїм місцевим виконавцем. Така ситуація негативно позначилась на всій системі виконавчої вертикалі, породивши неузгодженість у діях місцевої губерньської адміністрації. У період правління Олександра I роль губерньського правління посилюється. Своїми указами від 16 серпня 1802 р.⁷ та від 21 серпня 1816 р. Олександр I наголошував, що губернатор має не одноосібно здійснювати управління у губернії, а опираючись на губерньське правління⁸.

Таким чином, міністерською реформою (1802 р.) імперська влада продовжила політику централізації системи управління та уніфікації системи місцевих органів влади, остаточного утвердження інституту губерньської адміністрації як складової в системі адміністративно-територіального управління українськими землями Російської імперії.

⁷ О непроступлении губернаторам пределов власти, назначенных им законам. 16 августа 1802 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 27. Отд. первое № 20372. С. 221-222.

⁸ О подтверждении управляющим губерниями, дабы они, по силе 1802 г. августа 6 дня указа, управляли губерниями посредством губернских правлений / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 33. Отд. первое № 26407. С. 996-997.

У першій половині XIX ст. в організації адміністративно-територіального устрою Російської імперії окреслюється тенденція подальшої бюрократизації у діяльності органів державної влади й управління, яке реалізовувалось у нівелюванні й уніфікації всього різноманіття розвитку регіонів та народів у складі Російської імперії. Важливим етапом у цьому контексті стало затвердження «Загального наказу цивільним губернаторам» (далі – «Наказ») (від 3 червня 1837 р.)⁹, нормативно-правового акту, яким на вищому законодавчому рівні закріплювався правовий статус інституту «губернатора». Важливість «Наказу» (1837 р.) полягала і в тому, що він став базовим нормативно-правовим актом для функціонування інституту «губернатора» упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Так, у «Наказі» (1837 р.) губернатор – це «охоронець недоторканності верховних прав самодержавства, «польз» держави і повсюдного точного виконання законів, статутів, найвищих наказів, указів урядового сенату і приписів керівництва¹⁰».

«Наказ» (1837 р.), офіційно надавши губернатору статус керівника губернії, значно розширив його права з управління краєм¹¹. У «Наказі» (1837 р.) службові обов'язки та права губернатора були регламентовані 14 розділами: 1) загальні обов'язки; 2) загальне управління губернією; 3) забезпечення дотримання охорони законодавчо закріплених прав усіх станів та громадського благополуччя й достатку; 4) у справах забезпечення населення продовольством та належного стану міського господарства; 5) у справах про виконання повинностей селянами; 6) у справах охорони народного здоров'я;

⁹ Общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10303. С. 361-439.

¹⁰ Там же. С. 362.

¹¹ *Алексеев, С., Михеева, Ц.* Управление губерниями по «наказу губернаторам», 1837 г. / Вестник Российского университета дружбы народов. 2008. № 2. С. 7-8.

7) у справах опіки та піклування; 8) у справах контролю за органами державного управління; 9) у справах судочинства; 10) у справах взаємодії з військовим відомством; 11) порядок прийняття справ губернії та передачі управління губернією; 12) огляд та аналіз стану справ у губернії; 13) статистична звітність та відповідальність за службову недбалість; 14) взаємовідносини з іншими органами та установами, що врегулювало фактичне право керівництва та контролю за всіма сферами життя краю та його населення¹². Губернатор отримав право контролювати роботу поліції, встановлювати поліцейський нагляд (гласний і негласний) за політично неблагодійними особами, призначати поліцмейстерів, повітових справників, їхніх помічників, станових приставів. Не можна не погодитись з оцінкою В. Шандри, що «найбільш дієвим інструментом влади губернатора стало підпорядкування йому поліції, яка виявилась основним засобом для виконання повноважень, пов'язаних зі збиранням податків та виконанням рекрутської повинності непривілейованими станами¹³». А. Грачев відмічає, що «Наказ гражданским губернаторам» – це спроба відновити цього чиновника в статусі «господаря губернії», але головне полягало у наближенні його статусу до рангу службовця міністерства внутрішніх справ¹⁴». Норми «Наказу» (1837 р.) конкретизувались окремими інструкціями, циркулярами, що враховували специфіку регіону, конкретної ситуації, що склалась в губернії і які адресувались конкретному губернаторові. При

¹² Общій наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. ... С. 361-439.

¹³ Шандра В. Губернатор: історичний вимір / Газета «День» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/gubernator-istorichniy-vimir>.

¹⁴ Грачев А. Губернское правление, канцелярия губернатора и полиция в системе государственного управления Пензенской губернии в начале 20 века: дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Пенза, 2002. С. 46.

цьому кожен губернатор отримав додаток до «Наказу» (1837 р.), від центральної влади докладні інструкції, які роз'яснювали загальні положення стосовно конкретної ситуації у визначеному регіоні¹⁵.

Отже, «Наказ» (1837 р.) значно розширив повноваження та владу цивільного губернатора у різних сферах життя краю: політико-адміністративній, контролю за органами місцевого самоврядування та представницькими органами дворянства, економічній (щодо заснування й відкриття приватних підприємств та заняття підприємницькою діяльністю, сплати податків, виконання повинностей), культурно-освітній і цензури (цивільний губернатор виконував функцію першого цензора у губернії й за погодженням з Головним управлінням у справах друку дозволяв видавництво нових газет, журналів), медико-санітарній (здійснював нагляд за епідеміологічною ситуацією у регіоні та за станом закладів охорони здоров'я) тощо. При цьому варто також зазначити, що юридичне й законодавче закріплення кола функціональних повноважень цивільного губернатора, що зростало, поліпшило діяльність губернської адміністрації, посиливши її виконавчі повноваження й важелі впливу в системі імперських органів влади й управління губерніального рівня. Але вважаємо за необхідне відмітити, що кількісний склад та професійний рівень чиновників губернаторської канцелярії й губернського правління не дозволяли цивільному губернатору сумлінно й у повному обсязі виконувати законодавчо закріплені й покладені на нього службові обов'язки.

Центральна влада обмежувала повноваження цивільного губернатора у деяких сферах регіонального управління, зокрема у сфері законо- та правотворення: губернатори не мали права самостійно видавати нові або ж змінювати чинні нормативно-

¹⁵ Там же. С. 46-47.

правові акти, вводити нові податки, що залишалось компетенцією вищих імперських органів влади. Водночас дослідники відмічають, що в цю епоху поява деяких нових посад, які не були передбачені у «Загальному наказі» (1837 р.), зокрема «воєнного губернатора, що керує цивільною частиною», «воєнного генерал-губернатора», змінювала характер інституту «цивільного губернатора», повертаючи йому поряд з адміністративним і політичний статус та вносячи певний дисбаланс як у систему регіональної влади і її взаємодії з державними установами центральних органів державної влади, так і з місцевою адміністрацією й представницькими дворянськими інституціями. На думку П. Зайончковського, норми «Наказу» (1837 р.) про пряму підпорядкованість губернатора сенату залишилися лише декларативною нормою, бо на практиці цивільний губернатор повністю підпорядковувався міністру внутрішніх справ¹⁶. На думку В. Грицак¹⁷, В. Желізняк¹⁸, Л. Лисенко¹⁹, «Наказ» 1837 р. не зміг розв'язати одну з ключових проблем губернської адміністрації – бюрократизації, що зростає, а навпаки, він значно посприяв посиленню чиновницької тяганини, унеможлививши реалізацію у повному об'ємі наданих повноважень та функцій цивільним губернатором. Цивільний губернатор взагалі навряд чи міг самостійно стати тим координатором місцевих урядових установ, який

¹⁶ *Зайончковский П.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. М., 1978. С. 144.

¹⁷ *Грицак В.* Губернатор в государственном механизме Российской империи во второй половине XIX в. (На материалах Харьковской губернии). Харьков: Изд-во НУВД, 2003. С. 45.

¹⁸ *Желізняк В.* Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. С. 75-76.

¹⁹ *Лысенко Л.* Указ. соч.

самостійно забезпечив би єдність управління у конкретній адміністративній практиці Російської імперії середини XIX ст.

Головування цивільного губернатора у 17 комісіях та комітетах краю не лише збільшувало сферу впливу губернатора на життя краю, а, за оцінкою дослідників, стало гальмівним чинником сумлінного виконання ним службових обов'язків керівника губернії²⁰. Відтак, зі збільшенням функціональних обов'язків губернатора з управління краєм, останньому був наданий дієвий помічник в особі віце-губернатора, який одночасно звільнявся від головування у казенній палаті. Посаду голови казенної палати відтепер обіймав окремий чиновник, якого рекомендував міністр фінансів і затверджував імператор²¹. Згідно з «Положенням про організацію діловодства у губернських правліннях» від 3 червня 1837 р. віце-губернатора включено до складу губернського правління у статусі першого помічника губернатора у сфері загального управління губернією²².

Необхідність правового розмежування повноважень губернатора і губернського правління, функцій між губернатором і губернськими адміністративними органами, великий об'єм поточного діловодства в діяльності губернатора стали тими чинниками, що обумовили вжиття царським урядом ряду заходів з поліпшення діяльності органів губернської адміністрації, зокрема видання іменного указу «Установи для губернських правлінь» (2 січня 1845 р.), у преамбулі якого зазначалося, що у результаті рекомендацій губернаторів, різних чиновників губернських правлінь МВС приймає оновлений порядок діловодства, що сприятиме скороченню документообігу і праці

²⁰ Там же.

²¹ Желізняк В. Губернатор в системі місцевого управління... С. 77-78.

²² Общій наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. ...

чиновників²³. Цей нормативно-правовий документ частково розмежував функції всередині губернської адміністрації, зменшивши дещо повноваження губернатора. Додатком до указу «Установи для губернських правлінь» (1845 р.) став підзаконний нормативно-правовий акт – «Штат канцелярій цивільних губернаторів», яким визначався новий штатний розпис чиновників канцелярії цивільного губернатора.

1860–1890-ті рр. стали наступним етапом у подальшій інституалізації губернатора як одного з ключових елементів у системі імперських місцевих органів влади й управління, що охопив добу «Великих реформ» (1860–1880-ті рр.) та добу «Православного консерватизму» («епоху Контрреформ») (1880–1890-ті рр.). У цей час, як відмічає В. Желізняк, остаточно сформувалася і як ніколи гостро заявила про себе головна стрижнева вісь взаємовідносин всередині владної вертикалі – центр і регіони²⁴.

Упровадження аграрної реформи (1861 р.) спонукало самодержавство до суттєвих перетворень у системі організації місцевого управління. Постала нагальна потреба розробити механізм управління звільнених від вотчинної влади поміщиків багатомільйонного сільського населення. Це було надзвичайно складним завданням, зважаючи на відсутність державно-правової традиції у цій сфері. У результаті «Положення про губернські і повітові установи у справах селян» (від 19 лютого 1861 р.) законодавчо було визначено структуру нових інституцій та органів, які мали втілювати у життя положення аграрної реформи (1861 р.). Вони мали наступний вигляд: губернське у селянських справах присутствіє, повітові з'їзди

²³ Учреждение губернских правлений. 2 января 1945 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 20. Ч. 1. Отд. первое № 18580. С. 16.

²⁴ Желізняк В. Губернатор в системі місцевого управління... С. 82.

мирових посередників та інститут мирових посередників²⁵. У цьому контексті важливим є з'ясування питання взаємовідносин новоутворених інститутів, посадових осіб та місцевих установ з губернатором.

Одна з установ, що забезпечувала втілення аграрної реформи (1861 р.) у життя на місцях, було «губернське у селянських справах присутствіє», що оформилася шляхом трансформації губернських дворянських комітетів з облаштування побуту селян (діяли упродовж 1857–1861 рр.) й «тимчасових комісій у справах селян». Очолював губернське у селянських справах присутствіє губернатор, до обов'язків якого належало бути на всіх засіданнях, де розглядалися справи державного значення. У випадку його відсутності останнього заступав віце-губернатор, хоча членом присутствія він і не був, але мав право бути присутнім на його засіданнях (навіть за наявності губернатора), при цьому права голосу він не мав²⁶.

Упродовж 1861–1863 рр. складання та введення у дію уставних грамот повністю було покладено на сільські органи влади й управління. Як відзначає П. Зайончковський, «зі створенням органів влади й управління на селі та інституту мирових посередників уряд безпосередньо приступив до реалізації «Положення» (1861 р.)²⁷». З цим інститутом мав безпосередньо взаємодіяти губернатор²⁸. Так, губернатор подавав на затвердження сенату кандидатів на посаду мирового посеред-

²⁵ Ващенко А. Повітові з'їзди мирових посередників у структурі органів управління Російської імперії 1861–1874 рр.: законодавчо-правовий аспект / Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. Вип. 18. С. 134-135.

²⁶ Гуля Н. Вказ. пр. С. 232.

²⁷ Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. Изд 2-е. М.: Госполитиздат, 1960. С. 189.

²⁸ Воробей Р. Функції мирових посередників у системі селянського управління середини XIX – початку XX ст. / Архіви України. 2013. № 5. С. 98.

ника, щорічно на його ім'я мирові посередники подавали відомості щодо селянських справ. Інститут мирових посередників проіснував на Правобережній Україні до 1917 р., хоча в інших губерніях – до 1874 р.²⁹ Наступною інституцією, на яку покладалось завдання упровадження аграрної реформи (1861 р.), стали повітові мирові з'їзди. Вплив губернатора на з'їзди був досить обмежений, він мав право призначати за погодженням з міністром внутрішніх справ урядового представника до складу мирового з'їзду³⁰.

Логічним продовженням аграрної реформи (1861 р.) стала земська реформа (1864 р.), проведення якої було викликане не лише адміністративно-господарськими, але й політичними чинниками³¹. На території Правобережної України – Київській, Подільській, Волинській губерніях – через побоювання російським самодержавством польського сепаратизму, земські установи у повному обсязі було запроваджено лише в 1911 р.³²

Наростання земсько-ліберального руху, активізація радикальних терористичних груп та організацій наприкінці 1870-х рр., а також, як зазначає український історик М. Білоконь, наявна тенденція, коли органи місцевого самоврядування (земського і міського) розвивались більш динамічно, ніж місцевий адміністративний апарат, породили суперечності у взаємовідносинах між органами місцевого самоврядування і вищою імперською владою та її органами на місцях³³. Це обумовило зміни в імперському законодавстві щодо органів місцевого самоврядування та правових засад взаємодії між ними і губернською владою. У контексті нашого дослідження важливим є порівняння нормативно-правових актів, що

²⁹ Желізняк В. Губернатор в системі місцевого управління... С. 80.

³⁰ Ващенко А. Повітові з'їзди мирових посередників... С. 137-138.

³¹ Лысенко Л. Губернаторы и генерал-губернаторы...

³² Євтушенко О. Земська куріальна виборча система... С. 186.

³³ Білоконь М. Органи державного управління та місцеве самоврядування... С. 6.

визначали повноваження губернатора щодо нагляду за діяльністю земств. Згідно з сучасними нормами юриспруденції земства користувалися правами юридичної особи у цивільно-правових відносинах, а згідно зі ст. 6 «Положення про губернські та повітові земські установи» (1864 р.) були самостійними у межах закріплених за ними функцій³⁴. Як відмічає А. Козаченко, адміністративно-управлінські повноваження губернатора щодо земських установ не поширювалися³⁵. Водночас частина науковців вважають, що земства підпорядковувалися губернаторам³⁶. Відповідно до норм «Положення» (1864 р.) губернатор не мав права впливати на проведення земських виборів, втручатися у порядок діяльності земських установ, змінювати їхню структуру або чисельний склад, але мав право: 1) затверджувати на посаді голову повітової управи, обраного земськими зборами; 2) призупиняти, у разі невідповідності чинному законодавству, виконання будь-якої постанови земських установ; 3) продовжувати термін проведення сесії повітових зборів; 4) дозволяти проводити надзвичайні засідання земських зборів (особисто відкривав перше сесійне засідання); 5) затверджувати значну частину постанов земських зборів про виконання кошторисів, зміну статусу й використання земських шляхів сполучення, організацію виставок, тимчасове усунення з посад членів управ³⁷. Варто додати, що опротестовану губернатором постанову земські збори мали розглянути й затвердити повторно та подати на розгляд сенату, рішення останнього було остаточним щодо її чинності³⁸.

³⁴ Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениям. 1 января 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1866. Т. 39. Отд. первое. № 40457. С. 2.

³⁵ Козаченко А. Вказ. пр. ... С. 18.

³⁶ Любичанковський С. Організація губернаторської влади... С. 85.

³⁷ Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениям. 1 января 1864 г. ... С. 2-11.

³⁸ Там же. С. 12.

Така норма, на думку А. Козаченка, гарантувала невтручання губернської адміністрації у діяльність органів земського самоврядування, оскільки імперський уряд, який не прагнув обмеження абсолютизму в імперії, не міг залишити без контролю земські органи самоврядування, що формувались на засадах виборності. Тому поєднання адміністративних і контрольно-наглядових повноважень у руках губернатора цілком логічно ставило земства у певну залежність від імперської державної адміністрації на місцях³⁹.

У 1867 р. відбулося помітне посилення губернаторського контролю за функціонуванням земських установ. Так, рішеннями Державної ради (від 13 червня 1867 р.)⁴⁰ було закріплено право губернатора цензурувати земські видання; ініціювати притягнення до адміністративної й кримінальної відповідальності керівників земств у разі перевищення ними своїх повноважень. Водночас не можемо погодитись з думкою Л. Євтушенко та М. Івановим, що всі ці заходи обмежували політичне значення земств «у загальній системі державного управління»⁴¹. На наш погляд, такі правові норми посилювали відповідальність земств та їх очільників у справі прийняття важливих рішень.

Подальше посилення адміністративних і контрольно-наглядових повноважень губернатора пов'язане із затвердженням «Положення» (від 19 серпня 1879 р.), що мало силу закону та «Положення» (від 14 серпня 1881 р.), за якими губернатору у період перебування губернії у стані посиленої охорони було надано право: 1) звільняти з посад осіб, визнаних, на його погляд, політично неблагонадійними; 2) скасовувати або обме-

³⁹ Козаченко А. Вказ. пр. ... С. 20.

⁴⁰ О порядке производства дел в земских, дворянских и городских обществах и сословных собраниях. 13 июня 1867 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1871. Т. 42. Ч. 1. Отд. первое. № 44690. С. 898-899.

⁴¹ Євтушенко Л., Іванов М. Політика російського самодержавства у 80–90-х рр. XIX ст. ... С. 43.

жувати права недоторканості особи; 3) на заборону зборів, зібрань; 4) видавати обов'язкові постанови (з метою захисту «громадського порядку і державної безпеки»); 5) передавати окремі кримінальні справи за особливо тяжкі злочини до військового суду⁴². Водночас, як відмічає Ю. Холод, надавши губернаторам значні адміністративно-поліційні повноваження, встановлювалася і відповідальність губернаторів за несумлінне виконання своїх службових обов'язків⁴³.

Суттєве посилення адміністративно-контрольних повноважень губернатора за діяльністю земств пов'язано із земською контрреформою (1889–1890 рр.), запровадження якої було викликано зростанням політичної активності земств, прагненням влади усунути недоліки, які виявила практика земського самоврядування, посилити адміністративний контроль з боку урядових чиновників за діяльністю земств, послабити їхнє значення та роль у громадському житті, обмежити їхні виборчі засади, фінансування. Нормативно-правовими актами, що визначили земську контрреформу (1889–1890 рр.), стали «Положення про земських дільничних начальників» (12 липня 1889 р.)⁴⁴ (далі «Положення» (1889 р.)), «Положення про губернські та повітові земські установи» (від 12 червня 1890 р.)⁴⁵ (далі «Положення» (1890 р.)). «Положення» (1889 р.) передбачало створення нової своєрідної сполучної ланки між селянським самоврядуванням та імперськими органами влади –

⁴² Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойства. 14 августа 1881 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1885. Т. 1. № 350. С. 262.

⁴³ Холод Ю. Надзвичайне законодавство Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2010. № 4 (1). С. 102.

⁴⁴ Положение о земских участковых начальниках 12 июля 1889 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1891. Т. 9. Отд. первое. № 6196. С. 521-524.

⁴⁵ Положение о губернских и уездных земских учреждениях 12 июня 1890 г. ...

земським начальником⁴⁶. Земські начальники призначалися із дворян та були підпорядковані губернаторові, виконували адміністративні, поліцейські й судові функції. Передача земським начальникам судової влади, як зазначає О. Євтушенко, показує, що «російський уряд завершив процес пристосування органів державного управління до нових умов, поставивши органи селянського самоврядування під контроль влади⁴⁷». Згідно з «Положенням про земських начальників» (1889 р.) під керівництвом губернатора створювалося «губернське присутствіє» – касаційна судова інстанція, що розглядала позови губернських і повітових земських зборів, а також інших фізичних та юридичних осіб на постанови земських дільничних начальників⁴⁸.

Не менш важливим у процесі посилення губернаторського контролю над діяльністю земств стало «Положення» (1890 р.). Так норми «Положення» (1890 р.) особливо розширювали сферу губернаторського контролю за процесом формування земських управ. Затвердженню губернатором підлягали не лише голови повітових управ, як це передбачало «Положення» (1864 р.), а й члени губернських і повітових управ⁴⁹. Важливим нововведенням «Положення» (1890 р.) стало присвоєння статусу державних службовців членам земських управ та, відповідно, право губернатора присвоювати їм державні ранги⁵⁰. За «Положенням» (1890 р.) губернатори отримали такі нові права щодо органів земського самоврядування: 1) продовжувати тер-

⁴⁶ Ващенко А. Вказ. пр. С. 521-524.

⁴⁷ Євтушенко О. Селянська громада на півдні України в другій половині XIX ст.: теорія і практика управління: Монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 69.

⁴⁸ Положение о земских участковых начальниках 12 июля 1889 г. ... С. 521-524.

⁴⁹ Положение о губернских и уездных земских учреждениях 12 июня 1890 г. ... С. 509.

⁵⁰ Там же. С. 510.

мін проведення не тільки повітової, а і губернської сесій; 2) санкціонувати скликання об'єднаних зборів повітового земства й міської думи; 3) затверджувати час проведення земських виборчих з'їздів; 4) затверджувати результати земських виборів; 5) затверджувати на службу у земські й міські органи тих осіб, які служили за наймом; 6) робити ревізію управ і всіх підлеглих їм установ та вимагати пояснень від управ з приводу тих або інших виявлених порушень⁵¹. Статтею 87 «Положення» (1890 р.) запроваджувався принцип доцільності рішень земських установ. Так, губернатори отримали право призупиняти дію постанов не лише тих, що суперечили законодавству, а й тих, які, на їхню думку, не відповідали «державній користі і потребам» чи інтересам місцевої громади⁵². Як вважає А. Козаченко, твердження про те, що ст. 87 паралізувала діяльність земств, є перебільшенням. Названа стаття не могла мати масштабних наслідків, адже при розгляді справ про недоцільність губернатор не був останньою інстанцією. Водночас «Положення» (1890 р.) вдвічі збільшило (до 14 діб) строк, упродовж якого губернатор приймав свої рішення (ст. 86), що, на думку А. Козаченка, підвищило їх об'єктивність⁵³.

Таким чином, створена система земського самоврядування на основі «Положення» (1890 р.) була поставлена під контроль з боку місцевої губернської адміністрації. Земства максимально підпорядковувалися бюрократичному апарату, що значно послаблювало їхні виборчі засади, значення і роль у громадському житті. Водночас «Положення» (1890 р.) не лише підсилювало адміністративний контроль, а й, зокрема, збільшувало державне фінансування окремих земських сфер діяльності.

⁵¹ Там же. С. 493-511.

⁵² Там же. С. 505.

⁵³ Козаченко А. Вказ. пр. С. 23.

Інструментом, що мав доповнити контрольно-наглядові функції губернатора за земськими органами самоврядування, став спеціальний колегіальний орган адміністративного нагляду – губерньське у земських і міських справах присутствіє (упроваджений згідно з «Положенням» (1890 р.) (губерньське у земських справах присутствіє (з 1892 р. – губерньське у земських і міських справах присутствіє), яке й очолював губернатор. До складу цього органу, окрім губернатора, входили предводитель губерньського дворянства, віце-губернатор, керуючий казенною палатою, прокурор окружного суду, голова губерньської земської управи, міський голова губерньського міста, а також один член на вибір губерньських земських зборів з-поміж гласних (з 1900 р. до його складу входили 5 представників від губерньської адміністрації і 3 – від самоврядування, що забезпечувало губернаторові здійснення повного контролю за його діяльністю). Губерньське присутствіє отримало частину наглядових повноважень губернатора. Але якщо останній не погоджувався з постановою присутствія, він мав право призупинити його дію й направити справу міністрові внутрішніх справ. Скасувати рішення губерньського присутствія міг і Сенат⁵⁴.

Утворення губерньського присутствія, як відмічає Д. Ніколаєв, звільнило губернатора від надмірної завантаженості контролем за діяльністю земств, удосконаливши механізм взаємодії між губернатором і земськими установами. Створювалась нова вертикаль влади: земства-губерньське присутствіє-Сенат. Губерньське присутствіє не тільки зменшило об'єм функціональних обов'язків губернатора, а й прискорило розгляд справ, що були предметом конфлікту через незгоду губернатора затверджувати рішення земств. Позавідомчий характер нової наглядової інстанції мав гарантувати виваженість

⁵⁴ Положение о губерньских и уездных земских учреждениях 12 июня 1890 г. ... С. 496-497.

та об'єктивність розгляду справ, які подавав до губернського присутствія губернатор як щодо питань про незгоду з рішеннями земських зібрань, так і за наглядом дій посадових виборних земських службовців. Такий порядок значно спрощував процедуру розгляду спірних справ між губернатором і земством у порівнянні з попереднім, за яким рішення мав приймати Сенат. Відповідно до нових норм усі конфлікти між губернатором і земством вирішувались на місцевому рівні, й лише при неможливості досягти домовленості у конфлікт втручався Сенат⁵⁵.

Земське законодавство (1889–1890 рр.), на відміну від земського законодавства (1860–1870 рр.), яке передбачало контроль за земськими управами лише земськими зібраннями та інформування губернатора про їхні рішення за наданими губернськими та повітовими зібраннями звітами, сприяло подальшому законодавчому унормуванню контрольно-наглядових повноважень губернатора, надавши права контролю не лише за представницькими органами, а і за виконавчими органами земського самоврядування й наділивши керівника губернії правом ревізії діяльності земських управ як з власної ініціативи, так і з ініціативи приватних осіб, а також правом ініціювати притягнення до юридичної відповідальності як виборних земських діячів, так і посадових осіб земських управ⁵⁶, що значно підвищувало роль губернатора у здійсненні нагляду за діяльністю земств та їхніх органів.

Наступною важливою реформою, що змінила правовий статус губернатора у системі місцевих органів влади в Україні, стала судова реформа (1864 р.), однією з головних завдань якої

⁵⁵ Николаев Д. Положения о земских учреждениях 1864 г. и 1890 г.: общее и особенное в развитии земского законодательства России во второй половине XIX в. / Отечественная история. 2002. № 1. С. 73.

⁵⁶ Положение о губернских и уездных земских учреждениях 12 июня 1890 г. ... С. 133, 136.

було розмежування повноважень між судовими установами й адміністративними органами влади й управління. 27 жовтня 1859 р. граф Д. Блудов подав на розгляд імператору проект «Положення про судоустрій». У пояснювальній записці до проекту зазначалось про необхідність ліквідації наглядової над судами функції губернатора, а також позбавлення губернатора права призначати членів суду⁵⁷. Судова реформа після тривалої підготовчої роботи була юридично оформлена рядом нормативно-правових актів, які докорінно змінили судоустрій, процесуальне й почасти цивільне право Російської імперії, а також роль і місце губернатора у системі судоустрою та судочинства Російської імперії.

«Основні положення перетворення судової частини в Росії»⁵⁸ (1862 р.) передбачали усунення губернатора від участі у процедурі наділення повноваженнями коронних суддів і дещо в обмеженому варіанті позбавляли контрольної функції у ході виборів мирових суддів. Зокрема, губернатор зобов'язаний був перевірити списки кандидатів при зайнятті посади з метою «правильності вибору мирових суддів». Цю норму «Основних положень» (1862 р.) було також конкретизовано у «Статуті судових установ»⁵⁹ (1864 р.) (далі – ССУ). Так, ст. 4 у доповненні ст. 17 зобов'язувала губернатора інформувати земські збори про кандидатури, яких внесено до списків з порушенням норм законодавства та вимог до кандидатів на посади мирових суддів. Якщо ж земські збори ігнорували думку

⁵⁷ Материалы по судебной реформе в России 1864 г. Т. 4. Проект правил о порядке производства спорных гражданских дел, подлежащих ведомству Судов Мирowych. С. 60-62.

⁵⁸ Высочайше утверждённые Основные положения преобразования судебной части в России 29 сентября 1862 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. Т. 37. Ч. 2. № 38761. С. 145.

⁵⁹ Материалы по судебной реформе в России 1864 г. Т. 69. Журналы Общего собрания Государственного Совета о преобразовании Судебной части в России. С. 3.

губернатора, вони мали обґрунтувати своє рішення про обрання на посаду мирового судді суперечливої кандидатури перед Сенатом (ст. 37 ССУ). Обмежувалась участь губернаторів у судових засіданнях. Нове судове законодавство запроваджувало і новий порядок притягнення до юридичної відповідальності самих губернаторів. Якщо у минулому їх притягнути до відповідальності можна було лише «по царському повеленню», то з 1864 р. це право вже мав перший департамент Сенату⁶⁰.

Отже, за ССУ (1864 р.) губернатор остаточно втрачав свої кадрові повноваження у сфері судоустрою. Коронних суддів за поданням міністра юстиції призначав імператор. Кандидатів на ці посади пропонували як міністр юстиції, так і загальні збори окружного суду або судової палати, участь у засіданні яких обов'язково брав прокурор. Мирових суддів обирали земські збори, які потім затверджував Сенат. Губернатор міг лише проінформувати земські збори про порушення вимог при виборі кандидатів (ст. 30 ССУ). Своєю чергою останні могли ігнорувати думку губернатора. Остаточне рішення залишалось за ними.

Упровадження судової реформи (1864 р.) породило у суспільстві дві тенденції: з одного боку – прагнення губернаторів повернути втрачені впливи на суди (спроби стати коронними судьями чи слідчими), з другого, виходячи з проголошеного принципу незалежності судів, – ігнорування судьями та прокурорами вищих посадовців місцевої адміністрації (від поліції до губернатора). Поширилась практика, коли судді ігнорували цілком законні вимоги губернаторів. Така ситуація в умовах наростання революційного терору народовольців викликала занепокоєння уряду. Питання пошуку правового врегулювання

⁶⁰ Материалы по судебной реформе в России 1864 г. Т. 69. Журналы Общего собрания Государственного Совета о преобразовании Судебной части в России. С. 5.

взаємовідносин між корпусом суддів та губернською владою стали у центрі обговорення на особливих нарадах. І хоча конкретних рішень прийнято не було, міністерство юстиції поступилося у питанні посилення контрольного-наглядових повноважень губернатора. Так, у червні 1866 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв, начальник Третього відділення П. Шувалов, міністр державного майна О. Зеленой подали імператору доповідну записку⁶¹. Її результатом стало прийняття Комітетом міністрів «Положення про обсяг і межі влади губернаторів», яке було затверджено Олександром II 22 липня 1866 р.⁶² Положення регламентувало певні субординаційні взаємини між губернаторами та суддями. Циркуляр міністра юстиції Д. Замятіна від 31 жовтня 1866 р. зобов'язав всіх чинів судових установ з'являтися до губернатора за його викликом⁶³. У контексті нашого дослідження важливим є також те, що «Положення» (1866 р.) надавало губернаторам такі права: 1) проводити ревізію усіх губернських адміністративних установ, підпорядкованих різним міністерствам (крім контрольних палат); 2) заявляти про свою незгоду щодо кандидатур на посади різних адміністративних установ; 3) затверджувати прохання про нагородження посадовців, які подають відповідні відомства⁶⁴.

Відтак, закон від 22 липня 1866 р., на наш погляд, передавши контроль над адміністративними установами губернії,

⁶¹ Щедрина Ю. Кадровые полномочия губернаторов в сфере судебного управления в России в 1860-х – середине 1880-х гг. (к вопросу о независимости судей) / Административное и муниципальное право. 2012. № 11. С. 46-47.

⁶² О пространстве и пределах власти губернаторов 22 июля 1866 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1868. Т. 41. Ч. 1. № 43501. С. 953-954.

⁶³ Щедрина Ю. Указ. соч. С. 48.

⁶⁴ О пространстве и пределах власти губернаторов 22 июля 1866 г. ... С. 953-954.

все більше посилював не адміністративні повноваження губернатора, а політичний характер його влади.

У Київській, Волинській та Подільській губерніях процес запровадження судової реформи був завершений на початку 1880-х рр.⁶⁵

Отже, судова реформа (1864 р.), якою передбачалось створити дієву систему гарантій незалежності у діяльності суддів, практично полишила губернаторів законних механізмів здійснювати адміністрування щодо діяльності судів та суддів. Губернатори втратили кадрові повноваження щодо формування суддівського корпусу, а їх прагнення повернути свої повноваження успіху не мали. Окремі акти 1860–1880-х рр. лише стали продовженням політики розробки ефективних механізмів врегулювання взаємин між імперською губернською адміністрацією та незалежним у своїй діяльності суддівським корпусом.

Поряд із земською реформою (1864 р.) запровадження місцевого самоврядування у містах було пов'язано з міською реформою (1870 р.). До 1870 р. у містах діяли норми, запроваджені у 1785 р. Жалуваною грамотою Катерини II фактично усувалися від участі в міському самоврядуванні всі міські стани, крім міщанського й купецького⁶⁶. Основними нормативно-правовими актами, якими визначались правові засади організації самоврядування у містах, стали: «Міське положення»⁶⁷ (від 16 червня 1870 р.) та «Міське положення»⁶⁸ (від

⁶⁵ О сроке открытия общих судебных установлений в губерниях Киевской, Подольской и Волынской на основании Уставов 20 Ноября 1864 г. 14 июня 1880 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1884. Т. 55. Отд. первое. № 61093. С. 385-386.

⁶⁶ *Євтушенко Л.* Органи державної влади й міського самоврядування... С. 24.

⁶⁷ Городовое положение. 16 июня 1870 г. / ПСЗРИ. СПб., 1874. Собрание 2-е. Т. 45. Ч. 1. Отд. первое. № 48498. С. 821.

11 червня 1892 р.). Органами самоврядування у містах визначались міська дума й міська управа.

Таким чином, губернатор отримав такі права та обов'язки щодо органів міського самоврядування (міська дума, міська управа): 1) призначати засідання міської думи (ст. 56); 2) стежити за законністю у діяльності міських органів самоврядування: всі постанови міських дум в обов'язковому порядку подавались на розгляд очільнику губернії, який міг зупинити дію будь-якої з них з міркувань невідповідності закону та передати її на розгляд губернського у міських справах присутствія (ст. 68, ст. 80); 3) схвалювати до друку обов'язкові постанови міської думи для жителів міста, якщо вони не суперечили чинному законодавству (ст. 106); 4) затверджувати міських голів повітових та позаштатних міст (поселення, які не мали статусу офіційних міст, але жителі яких зберегли привілеї «міських обивателів»); 5) подавати (з відповідними власними коментарями) на затвердження міністрові внутрішніх справ кандидатури обраних на посади голів губернських міст (ст. 92); 6) обов'язково затверджувати щорічні кошториси і звіти міської управи, а також оцінювати доцільність тих або інших статей міського бюджету, тому органи міського самоврядування при вирішенні господарських питань підлягали відповідальності перед губернатором (ст. 141)⁶⁹. На думку сучасного українського дослідника Л. Євтушенка, губернатор був насамперед представником імператора та відповідальним за захист інтересів держави на місцях; губернатору «Міським положенням» (1870 р.) надавалися повноваження, які мали функції адміністративного нагляду за діяльністю органів міського самоврядування, що з погляду сучасного юридичного розуміння державного управління дозволяє визначити політико-

⁶⁸ Городовое положение. 11 июня 1892 г. / ПСЗРИ. СПб., 1892. Собрание 3-е. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 8708. С. 430.

⁶⁹ Городовое положение. 16 июня 1870 г. ... С. 831-839.

правовий статус губернатора як представника держави, який забезпечує законність рішень, що приймалися органами місцевого самоврядування⁷⁰.

Отже, «Міське положення» (1870 р.) вводилося в Україні поступово. Відразу воно набуло чинності в Києві, Миколаєві, Полтаві, Харкові, Херсоні та Чернігові. У 1872 р. – в Одесі. Питання про поширення «Міського положення» (1870 р.) на міста Правобережної України було вирішене тільки законом 29 квітня 1875 р. Упродовж 1870-х років нове самоврядування поширилося на всі міста України у складі Росії.

Таким чином, цілком справедливою є оцінка дослідників О. Марченка та Л. Євтушенка, що саме службова некомпетентність посадовців органів міського самоврядування, відсутність досвіду в організації міського самоврядування новообраними представниками цих органів обумовлювала прагнення центральної влади розширити механізми можливого контролю й нагляду та важелів впливу органів та інституцій центральної влади на місцях за діяльністю міських дум, їх посадових осіб у сфері муніципальних справ⁷¹. Таку наглядово-контролюючу та обмежувальну політику російського самодержавства можна пояснити прагненням влади обмежити діяльність дум лише сферою міського господарства й благоустрою і створити дієві механізми проти можливостей формування представниками виборних органів міського самоврядування політично організованої опозиції самодержавству та його політиці. Подібна політика царського уряду обмежувала впровадження демокра-

⁷⁰ Євтушенко Л. Органи державної влади й міського самоврядування... С. 21.

⁷¹ Там само... С. 25; Марченко О. Міське самоврядування на півдні України за реформою 1870 р.: сутність, функції та діяльність / Південна Україна XVIII–XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту / Куль-турний центр «Хортиця» та ін.; Редкол.: А. Бойко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя. Вип. 4 (5). С. 179-188.

тичних засад у систему місцевого самоврядування у російському суспільстві, а відповідно й в українських губерніях.

Нормативно-правовим актом, що доповнив «Міське положення» (1870 р.), було затверджене імператором рішення Державної ради «Про застосування Міського положення 1870 р. до міст західних губерній» (від 29 квітня 1875 р.)⁷², яким норми «Міського положення» (1870 р.) набирали чинності у західних губерніях Росії, в тому числі у Київській, Подільській та Волинській. Актом від 29 квітня 1875 р. визначалися права губернатора щодо призначень голів не губернських міст, порядок формування спрощеної структури самоврядування у містах, містечках (на яких не поширювалась дія «Міського положення» (1870 р.)). Зокрема, у містах, де запроваджувалося спрощене міське самоврядування, передбачалось, що замість міських дум скликалися збори уповноважених, які обирали міського старосту і одного чи двох його помічників. Міський староста як посадова особа поєднував як розпорядчі повноваження (на нього покладался обов'язок бути головою зборів уповноважених), так і виконавчі й підпорядковувався безпосередньо губернатору⁷³.

Подальша регламентація механізму взаємодії між інституціями міського самоврядування і губернатором пов'язана з оприлюдненням упродовж 1872–1877 рр. МВС ряду циркулярів (від 28 вересня 1872 р., від 9 лютого 1873 р., від 18 червня 1875 р., від 11 травня 1877 р.)⁷⁴, в яких роз'яснювались

⁷² О применении Городового Положения 16 июня 1870 года к городам Западных губерний 29 апреля 1875 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1877. Т. 50. Отд. первое. № 54640. С. 462-464.

⁷³ Там же.

⁷⁴ Сборник циркуляров и распоряжений МВД, относящихся до гг. губернаторов, вице-губернаторов, советников губернских правлений, канцелярий гг. губернаторов, губернских типографий, строительных и врачебных отделений с 1858 по 1894 гг. / Сост. В. П. Урусов. М., 1894. С. 29-35.

статті 103-106 «Міського положення» (1870 р.) щодо видання міськими думами обов'язкових постанов та порядок їхнього розгляду і затвердження губернаторами.

Активізація земсько-ліберального руху та діяльності радикальних течій, зростання кількості актів народницького терору змусили російське самодержавство у середині 1870-х рр. знову повернутись до обговорення раніше відхиленого проєкту про доцільність надання губернаторові права видавати постанови, які повинні бути обов'язковими для виконання як місцевим населенням, так і органами самоврядування. Так, прагнучи з'ясувати настрої суспільства щодо таких правових ініціатив як тимчасовий захід, московському, варшавському генерал-губернаторам та петербурзькому, одеському градоначальникам було надано право видавати обов'язкові для виконання населенням міст постанови «для охоранення общественного порядка и благочиния»⁷⁵. 13 липня 1876 р. імператор Олександр II постановою Комітету міністрів «Про надання місцевій адміністративній владі права видавати обов'язкові постанови»⁷⁶ поширив дію цього права для всіх губернаторів, зазначивши при цьому, що їхні рішення не повинні суперечити нормам чинного законодавства, постановам мирових суддів та духові реформ⁷⁷. Губернатори мали забезпечити єдність дій губернської адміністрації з метою забезпечення державних інтересів на місцях, а у разі необхідності вжити силових заходів проти

⁷⁵ Лысенко Л. Указ. соч.

⁷⁶ Положения о предоставлении местным административным властям права издавать обязательные постановления 13 июля 1876 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1878. Т. 51. Ч. 2. Отд. первое. № 56203. С. 60-62.

⁷⁷ ЦДАК України, ф. 442, оп. 856, спр. 364 «Дело по обязательному постановлению киевского губернатора о запрещении лицам не имеющим работы о находится в г. Киеве и его предместьях больше месяца», 21 сентября 1906 – 30 сентября 1906 гг., арк. 1-4.

дій представників народницького руху для забезпечення правопорядку у ввірених їм губерніях⁷⁸.

Інститутом, що допомагав губернатору здійснювати свої наглядні повноваження над діяльністю органів самоврядування у містах, було губерньське у міських справах присутствіє, до складу якого, згідно з чинним законодавством, входили губернатор (голова), віце-губернатор, голова казенної палати, прокурор окружного суду, голова губерньської земської управи, міський голова губерньського міста й голова мирового з'їзду⁷⁹.

Отже, міські органи самоврядування, відповідно до положень реформи 1870 р., отримали право вирішувати питання місцевого значення, але під контролем і наглядом державної влади в особі губернатора та органів державної влади на місцях. Водночас залежність органів міського самоврядування від державних бюрократичних і політичних інституцій при відсутності достатнього власного бюджету й можливостей самофінансування (за реформою, держава ряд витрат перерозподілила на місцеві бюджети) не дозволяла їм повністю самостійно вирішувати величезну кількість міських проблем, що ставило виборні органи міського самоврядування у певну залежність від імперської місцевої адміністрації, обмежуючи можливості її політичного впливу на центральну владу.

Суперечливість та непослідовність упровадження місцевого самоврядування при непорушності самодержавних засад державної моделі Росії, наростання революційн руху, радикалізація суспільних настроїв на початку 1880-х рр. спричинили ряд суспільних суперечностей, які посприяли наростанню у державних колах імперії настроїв щодо необхідності обмеження прав та самостійності органів самоврядування й вибор-

⁷⁸ Дубенцов Б. Политика царского правительства в области государственной службы / Самодержавие и чиновничество в 1881–1905 гг. М., 1977. С. 76-77.

⁷⁹ Городовое положение. 16 июня 1870 г. ... С. 824-825.

них осіб і необхідності посилення повноважень державних адміністративних інституцій і посадових осіб (зокрема влади губернатора) щодо самоврядних місцевих органів⁸⁰. У вищих імперських колах вважалося, що створення органів самоврядування – це вже значна поступка містам. Однак ця поступка не означала визнання самостійності міських дум. Поступово впроваджувалася практика призначення міських голів урядом, що було, безумовно, порушенням «Міського положення» (1870 р.)⁸¹.

Після ряду дискусій 18 грудня 1886 р. було подано проєкт (Д. Толстого) нового реформування органів місцевого самоврядування Олександрю III. Програмою проєкту реформи передбачалося посилення ролі місцевих державних адміністрацій в управлінні діяльністю органів місцевого самоврядування⁸². Відтак, на основі роботи урядових комісій, звітів губернаторів новий міністр внутрішніх справ І. Дурново свої пропозиції оформив у березні 1891 р. у проєкт нового «Міського положення», яке було подано до Державної Ради 1 серпня 1891 р.⁸³ А вже 11 червня 1892 р. імператор затвердив підготовлений Сенатом закон про нове «Міське положення»⁸⁴.

Згідно з новим проєктом «Міського положення» (1892 р.) губернатор отримав такі нові повноваження щодо органів міського самоврядування: 1) за поданням міської управи за-

⁸⁰ Нікітін Ю. Взаємовідносини міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією і земствами у 1870–1900 рр. (на прикладі Чернігівської та Харківської губерній) / Сумська старовина. Суми: СумДУ, 2009. № XXVI-XXVII. С. 21.

⁸¹ Там само. С. 24-25.

⁸² Нікітін Ю. Взаємовідносини міських суспільних управлінь... С. 25.

⁸³ Рудик О. Правове становище органів міського самоврядування... С. 36.

⁸⁴ Городовое положение. 11 июня 1892 г. / ПСЗРИ. СПб., 1892. Собрание 3-е. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 8708. С. 430.

тверджувати дату чергових виборів до органів міського самоврядування (ст. 24); 2) ухвалювати рішення про «наиболее удобный по местным условиям» спосіб оприлюднення першого варіанту виборчих списків (ст. 35); 3) за поданням міської управи затверджувати остаточний варіант виборчих списків (навіть за умови, якщо його зауваження було не враховано («с заключением своим по тем возражениям, которые оставлены ею без уважения»)) (ст. 36); 3) дозволяти оприлюднювати у місцевих «Губерньських відомостях» остаточні виборчі списки не пізніше як за місяць до початку виборів (ст. 38); 4) у разі виявлення порушень виборчого процесу губернатор «предлагает о том местному по земским и городским или по городским делам присутствию» (ст. 49) або визнати вибори загалом недійсними, або скасувати обрання окремих гласних (ст. 51-52); 5) дозволяти оприлюднювати у місцевих «Губерньських відомостях» остаточний список обраних гласних міської думи (ст. 55); 6) нарівні з гласними вносити на обговорення міської думи питання для обговорення (ст. 67); 7) здійснювати ревізії міських органів самоврядування (ст. 101); 8) затверджувати на посаді членів міських управ, помічників міських голів, міських секретарів (ст. 118); 9) за поданням міської думи затверджувати осіб для «ближайшего заведывания отдельными отраслями хозяйства и управления», а у особливих випадках – виконавчі комісії (ст. 103); 10) звільняти міського секретаря, членів управи та помічників міського голови при наявності їхньої заяви й надавати відпустку міському голові (ст. 122); 11) порушувати питання про притягнення до юридичної відповідальності голову, міського секретаря, членів управи та помічників міського голови у разі виявлення дисциплінарних порушень чи протиправних дій й передавати такі справи на розгляд губерньського присутствія у земських і міських справах (ст. 148); 12) приймати рішення з питань міського самоврядування, якщо двічі поспіль не відбулося засідання гласних міської думи через відсутність необхідного кворуму для прийняття рішень (ст. 89); 13) затверджувати постанови

думи щодо питань господарського життя міста, які перебували у компетенції губернської адміністрації (ст. 78)⁸⁵.

Суттєво новим у правовому статусі виборних осіб інститутів міського самоврядування стала норма «Положення» (1892 р.), яка надавала статус державного службовця міському голові, його товаришу або помічнику, членам управи (ст. 121)⁸⁶.

Верховенство влади губернатора у порівнянні з органами та посадовими особами міського самоврядування визначало також правове закріплення за ним виключного права взаємовідносин з центральними органами влади та посадовими особами. Тобто органи міського самоврядування могли взаємодіяти з відповідними центральними органами влади та посадовими особами лише за посередництва губернатора⁸⁷.

У 1892 р. губернське у міських справах присутствіє було реформоване в губернське у земських і міських справах присутствіє, яке мало на меті захищати інтереси губернської влади. Його створення обґрунтовувалось прагненням центральної влади передати повноваження Сенату щодо розгляду справ про конфлікти місцевого рівня («маси дрібних незначних справ») губернським інституціям. До складу губернського присутствія входили: губернатор (голова), віце-губернатор, голова казенної палати, прокурор окружного суду (замість нього міг запрошуватися губернський прокурор), голова мирового з'їзду, міський голова губернського міста (розділ VII)⁸⁸. Факт головування губернатора у губернському присутствії дослідниками також почасти трактується як зайва можливість впливати на діяльність органів міського самоврядування⁸⁹.

⁸⁵ Там же. С. 430-456.

⁸⁶ Там же. С. 451.

⁸⁷ Там же. С. 445-446.

⁸⁸ Там же. С. 432.

⁸⁹ Грицак В. Губернатор в государственном механизме... С. 135.

Саме через губерньське у земських і міських справах присутствіє губернатор «якщо ... визнає за не можливим затвердити будь-яке з представлених йому ... постанов Думи», міг прийняти рішення щодо припинення дії такої або ж опротестувати його як незаконне (ст. 80)⁹⁰. Обмеження міського самоврядування виявлялось також у праві губернатора видавати постанови, які були обов'язковими для виконання як жителями міст, так і міськими органами самоврядування, що юридично визначало постанови губернатора вищими нормативно-правовими актами від думських постанов та рішень думських управ. Крім того, на проєкт обов'язкових для містян постанов дум (пов'язаних з міським благоустроєм) управа повинна була отримати також висновок начальника місцевого поліцейського управління⁹¹.

Таким чином, «Міське положення» (1892 р.), ідеологічним обґрунтуванням якого стала «державна теорія самоврядування», запропонована юристами кінця XIX ст. (про специфічність та особливість проблем регіонального рівня), надало широкі повноваження у сфері управління краєм інституціям державної адміністрації, зокрема, губернатору та губерньському у земських і міських справах присутствію, що значно розширило їхні можливості впливу на формування й діяльність органів міського самоврядування й посилило адміністративний контроль над ними. Згідно з чинними нормами, губернатор мав стежити не тільки за законністю, але й за правильністю дій органів міського самоврядування. Наділення губерньського очільника такими повноваженнями надавало йому право на власний розсуд визначати правомірність дій виборних

⁹⁰ Городовое положение. 11 июня 1892 г. ... С. 445.

⁹¹ *Марченко О.* Міське самоврядування на півдні України за реформою 1870 р.: сутність, функції та діяльність / Південна Україна XVIII–XIX ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту / Куль-турний центр «Хортиця» та ін.; Редкол.: А. Бойко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя. Вип. 4 (5). С. 185.

органів місцевої влади, що фактично визначило верховенство його влади у губернії та значно обмежило участь представницьких органів й установ у вирішенні важливих питань соціально-економічного та культурного розвитку краю. У результаті впровадження реформи міського самоврядування змінився характер взаємовідносин між губернатором і міськими думами. Але при цьому варто відзначити, що це не означало повне нівелювання значення та ролі інститутів представницької демократії у вирішенні важливих питань життя краю. Згідно з нормами «Міського положення» (1892 р.) органи міського самоврядування при вирішенні важливих питань життя міста, губернії продовжували співпрацювати як з органами місцевої імперської адміністрації, так і з центральними органами влади. Чинні норми лише посилювали адміністративний контроль за їхнім функціонуванням, вимагаючи прийняття зважених та відповідальних рішень, які б не тільки не суперечили нормам законодавства, а й відповідали загальнодержавним інтересам⁹².

Таким чином, нововведення 1880–1890-х рр., що збільшили залежність органів місцевого самоврядування від губернської адміністрації (губернатора та його канцелярії), перетворивши земства та органи міського самоврядування у виконавчі господарські органи при місцевій імперській адміністрації, розширювали повноваження губернатора не тільки як представника самодержавної влади на місцях, а й як інституції з досить широкими контролюючими, адміністративними (особливо правоохоронними) повноваженнями, посилили неефективність місцевої влади: вирішення усіх господарських питань

⁹² Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 1, спр. 70 «Дело о запрещении г. губернатором печатать протоколы Чигиринской городской думы из-за их незаконности», 9 октября 1876 – 29 октября 1879 гг, 15 арк.; Там же, спр. 501 «Жалобы о нарушениях на выборах гласных в киевскую думу», 1886 г. 148 арк.

життя краю залежало від особистісних рис та професіоналізму місцевого губернатора, а не від дієвого впровадження норм законів та діяльності виборних органів самоврядування.

Подальше реформування адміністративних повноважень цивільного губернатора було пов'язано з реалізацією основних положень маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та виданням ряду нормативно-правих актів у формі «тимчасових правил», які регламентували впровадження громадянських прав та свобод, зокрема: «Тимчасові правила про періодичні видання» (від 24 листопада 1905 р.)⁹³, «Про установаження тимчасових заходів, у доповнення діючих постанов про зібрання» (від 12 жовтня 1905 р.)⁹⁴, «Тимчасові правила про публічні зібрання» (від 4 березня 1906 р.)⁹⁵, «Тимчасові правила про товариства та союзи» (від 4 березня 1906 р.)⁹⁶. Зокрема, губернатор наділявся такими повноваженнями: здійснювати контроль за свободою слова та друку, громадськими зібраннями, товариствами, спілками (союзами) у губернії; видавати дозволи на відкриття періодичних видань у краї, проведення громадських зборів; накладати адміністративні стягнення на порушників або на свій розсуд передавати такі справи до суду тощо.

Аналізуючи нормативно-правові акти, які визначали перелік функціональних напрямів роботи губернського правління, варто відзначити, що саме адміністративно-поліцейські та

⁹³ О временных правилах о повременных изданиях / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1908. Т. 25. Ч. 1. Отд. первое. № 26962. С. 837.

⁹⁴ Об установлении временных мер, в дополнение действующих постановлений о собраниях 12 октября 1905 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1908. Т. 25. Ч. 1. Отд. первое. № 26778. С. 735.

⁹⁵ О временных правилах об обществах и союзах 4 марта 1906 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1909. Т. 26. Ч. 1. Отд. первое. № 27479. С. 201.

⁹⁶ О временных правилах о публичных собраниях 4 марта 1906 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1909. Т. 26. Ч. 1. Отд. первое. № 27480. С. 207.

контрольно-поліцейські напрями упродовж останньої третини XIX – початку XX ст. були пріоритетними у роботі губернського правління. Губернське правління займалося такими важливими питаннями губернського життя як посилення матеріально-технічної бази міських та повітових поліцейських управлінь, збільшення кількісного складу та рівня оплати праці службовців цих управлінь, удосконалення структури поліцейських управлінь та участь у безпосередньому проведенні визначених законом поліцейських функцій. Разом з цим, губернське правління здійснювало ревізію діловодства поліцейських управлінь, брало безпосередню участь у підборі, розподілі та переміщенні кадрів поліцейських чиновників по губернії, що, на думку С. Любичанковського, є безсумнівним для нормальної життєдіяльності регіону⁹⁷.

Усі важливі справи, що розглядалися у губернському правлінні, вирішувалися колегіальним порядком. Виняток становили адміністративні функції другого розряду⁹⁸, які приймалися вищими посадовими особами у губернському правлінні: губернатором, віце-губернатором або ж виконувалися безпосередньо керівниками відділень канцелярії⁹⁹. Водночас С. Любичанковський вказує на зростання ролі у системі органів влади та інституцій управління губернією чиновників губернаторської канцелярії¹⁰⁰. Так, на основі архівних матеріалів, в тому числі й українських архівів, можемо констатувати справедливість оцінок та висновків істориків про значущість губернського правління в системі органів губернської влади.

⁹⁷ Любичанковський С. Губернское правление и губернатор: механизм совместного функционирования (1892–1917 гг.) / Вестник Оренбургского государственного университета, 2006. № 1. Т. 1. Гуманитарные науки. С. 48.

⁹⁸ Свод губернских учреждений / Свод законов Российской империи. Т. 2. СПб., 1892. С. 60-61.

⁹⁹ Там же.

¹⁰⁰ Любичанковський С. Губернское правление и губернатор... С. 50.

Так, законодавчо встановлена форма діловодної документації в губерньських правліннях була така, що її зміст не дозволяє нам визначити, чи мав місце розрив між законодавчо закріпленими правилами складання проекту постанови загальної присутності та її реальним втіленням. Матеріали діловодства свідчать, що прийняття рішення по кожній журнальній постанові мало встановлений порядок: 1) збір інформації та створення проекту рішення; 2) оформлення рішення у вигляді журналу загальної присутності губерньського правління, підписаного не менше ніж трьома його членами, причому із зазначенням конкретної дати проведення відповідного засідання; 3) затвердження губернатором.

Варто зазначити, що 1860-ті – початок XIX ст. – це період удосконалення організаційно-правових основ функціонування інституту губернатора, що пов'язаний із добою «Великих реформ» (60–80-ті рр. XIX ст.) та добою «православного консерватизму» («епоха Контрреформ») (80–90-ті рр. XIX ст.). Цей період відзначений проведенням у Російській імперії як ліберально-демократичних реформ, так і контрреформ, які відбувалися з одночасним посиленням губернаторської влади, що на законодавчому та організаційно-управлінському рівнях характеризувалось наділенням губернатора новими повноваженнями контролюючого і репресивно-поліцейського характеру.

Друга половина XIX – початок XX ст. – період завершення процесу остаточного утвердження й оформлення інституту київського губернатора у системі імперського управління українськими землями, що включав такі етапи: 1837 р. – 1864–1866 рр. – законодавчого оформлення повноважень та адміністративних функцій київського губернатора; 1864–1866 рр. – 1903–1907 рр. – подальшої інституалізації посади київського губернатора в умовах централізації управління імперією; 1906–1907 рр. – 1914 р. – спроби трансформації інституту київського губернатора в умовах утвердження конституційно-монархічної моделі; 1914–1917 рр. – наділення київського губернатора особливими повноваженнями в умовах воєнного часу.

Отже, губернська система адміністративно-територіального устрою проіснувала в Україні близько 200 років, з 1708 р. аж до 1927–1929 рр., а інститут київського (цивільного) губернатора функціонував з 1700 р. до 1917 р.

1.2. Губернатор: історичний зріз формування повноважень

У 1700 р. губернаторська посада з'являється у Києві, коли цар Петро I посаду воєводи замінює посадою губернатора, який, як і воєвода, підпорядковувався та призначався Малоросійським приказом, а першими київськими губернаторами були Юрій Андрійович фон Менгден (1700–1703 рр.) та А. А. Гулиць (1703–1706 рр.), які, подібно київському воєводі князю П. І. Хованському (1696–1700 рр.), були начальниками для воєвод міст Ніжина, Чернігова, Переяслава (останніх ще інколи у джерелах називають «коменданты») ¹⁰¹. Місцем перебування воєвод були фортеці («города»). Саме територією цих фортець обмежувалися владні повноваження московських адміністраторів, і саме ці фортеці стають осередками московської адміністрації в українських землях у складі Росії ¹⁰².

Організаційно-правове оформлення Київської губернії в адміністративно-політичній системі Російської імперії, на думку більшості істориків, було пов'язано з необхідністю посилити систему оборони під час Північної війни. Цьому мала посприяти перша губернська реформа, яку було оформлено указом Петра I від 18 грудня 1708 р. «Про запровадження губерній та про приєднання до них міст», згідно з якою утворено

¹⁰¹ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 5. Дело о рекрутском наборе, 1706 г., арк. 4; Щербина В. Київські воєводи, губернаторы и генераль-губернаторы отъ 1654 по 1775 г. / Чтения в историческом обществе Нестора летописца. К., 1892. Кн. VI. Отд. II. С. 130; ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 14 «Грамота Петра I о назначении губернатором в Киев Гулицу А.А.», 1703 г.

¹⁰² Щербина В. Указ. соч. С. 130–131.

8 великих адміністративних округів-губерній, до яких належала і Київська, до складу котрої ввійшло 56 міст¹⁰³. Очолював її губернатор, що призначався царем та виконував контролюючі функції, в першу чергу щодо стягнення податків¹⁰⁴.

Наприкінці XVIII ст., у зв'язку з переглядом Павлом I адміністративно-територіального поділу у системі місцевого управління, створюється інститут «цивільного губернатора». Указом «Про новий розподіл держави на губернії» (від 12 грудня 1796 р.) вся територія Російської імперії перерозподілялася на 41 губернію, «на особых правах и привилегиях» створювалися Малоросійська, Ліфляндська, Естляндська, Виборзька, Курляндська, Литовська, Мінська, Білоруська, Київська, Волинська та Подільська губернії¹⁰⁵. В українських губерніях, у тому числі і в Київській, у цей період призначаються не просто губернатори, а саме цивільні губернатори, що конкретизувало характер їхніх повноважень у краї¹⁰⁶. У результаті впровадження імператорського указу рішенням Сенату на території новоприєднаних земель Речі Посполитої утворювалась особлива адміністративно-територіальна одиниця – Київська губернія¹⁰⁷, а з 29 серпня 1797 р. розпочинають своє функціонування губернські установи. У цей же час Київ

¹⁰³ Об учреждении губерний и о росписании к ним городов. 18 декабря 1708 г. ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 4. Отд. первое № 2218. С. 436-437.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ О новом разделении государства на губернии. 12 декабря 1796 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 24. Отд. первое № 17634. С. 229-230.

¹⁰⁶ Черепанов А. Вказ. пр. С. 37.

¹⁰⁷ О предоставлении всем имеющимся местам и должностным лицам в Западных губерниях тех названий, которые существуют в великорусских губерниях. 30 октября 1831 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1832. Т. 6. Ч. 2. Отд. второе № 17594. С. 212-213.

став губернським містом. Іншим указом від 22 грудня 1796 р. за пів року мали бути ліквідовані усі посади намісників та їхні управління¹⁰⁸.

Як стверджує А. Черепанов, відповіддю на подану Павлу І доповідну записку Сенатом, укладену на основі звітів губернаторів, став указ Павла І «Про призначення кордонів губерній Новоросійської, Київської, Подільської, Волинської, Мінської, Малоросійської та про поділ їх на повіти» (від 29 серпня 1797 р.), яким було розпочато проведення адміністративно-територіальної реформи¹⁰⁹. За якою до повітів власне Київської губернії (Київський, Дмитрівський, Васильківський, Корсунський, Богуславський і Канівський) було приєднано від Волинської губернії Радомисльський, від Брацлавської – Сквирський, П'ятигорський, Липовецький та Махновський, від Вознесенської – Черкаський, Чигиринський, Катеринославський і Уманський¹¹⁰. Згодом київський цивільний губернатор Милашевич доповів, що «усю губернію поділено на 12 повітів, крім губернського міста Києва, повітовими містами призначено раніше існуючі: Черкаси, Чигирин, Катеринопіль, Умань, Липовець, П'ятигори, Сквир, Махнівка, Радомисль, Богуславль, Васильків¹¹¹». Згідно з цим же указом встановлювались нові межі губерній Правобережної України й дещо перегруповано їх повітовий склад. Так, згідно з рішенням Сенату 1798 р., за поданням губернатора Милашевича, який «знайшов невідповідним у Катеринополі бути повітовому місту, за низьким і болотистим місцезнаходженням» повітовим цент-

¹⁰⁸ О сроке разбора и сдачи дел присутственных мест, упраздняемых по случаю нового образования губерний. 22 декабря 1796 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 24. Отд. первое № 17677. С. 249-250.

¹⁰⁹ Черепанов А. Вказ. праця... С. 38.

¹¹⁰ О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды / ПСЗРИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. 24. № 18117. С. 706-709.

¹¹¹ Там же.

ром визначено містечко Звенигородку: «зручним визнати його в Звенигородці за 15 верст від Катеринополя на піщаному ґрунті»¹¹². Аналогічна ситуація склалася у 1800 р. щодо міста П'ятигори, яке через незручне географічне місцерозташування, відсутність чисельного православного купецтва та переваги купців євреїв серед населення, втрачає статус адміністративного центру повіту. До того ж це було містечко у приватній власності (належало шляхтичам Ледоховським), в якому, згідно із законодавством, не могли бути розташовані державні установи («присутствені місця») через відсутність державних прибутків на їх утримання. Саме тому всі державні адміністративні установи було переведено до містечка Тараша (перебувало у державній власності й мало Магдебурзьке право й магістрат), яке стає центром Тарашанського повіту¹¹³.

У Київській губернії, окрім інституту губернатора (цивільного), упродовж 1797–1866 рр. існував інститут військового губернатора. Водночас ці посади у різні періоди об'єднувалися у посаду «київського військового губернатора і управляючого цивільною частиною» та «київського військового губернатора подільського та волинського генерал-губернатора». Важливо відмітити, що одна з основних відмінностей між цивільним і військовим губернатором полягала у підпорядкуванні останньому такого військового підрозділу як сторожова варта¹¹⁴, а також те, що київський військовий губернатор одночасно управляв Подільською та Волинською губернією¹¹⁵. Так, зі створенням у 1832 р. Київського генерал-губернаторства обов'язки київського військового губернатора виконували генерал-губернатори, а з 1864 до 1866 рр. повноваження київ-

¹¹² Об учреждении местечка Звенигородка в Киевской губернии уездным городом, вместо Екатеринополя. ПСЗРИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. 25. № 18317. С. 26.

¹¹³ Черепанов А. Вказ. праця... С. 37-38.

¹¹⁴ Манько А. Блюстители верховной власти... С. 113.

¹¹⁵ Лысенко Л. Губернаторы и генерал-губернаторы...

ського військового губернатора у зв'язку із польським повстанням 1863 р. та прагненням уряду посилити свою владу у краї відновлюється посада «київського військового губернатора й управляючого цивільною частиною» (поєднання військової і цивільної влади). Цю посаду обіймав генерал-лейтенант М. Казнаков¹¹⁶.

Отже, реформування системи органів влади та управління, запровадження дворівневої вертикалі влади: імператор (сенат) – губернатор (як виняток військовий губернатор) упродовж 1796–1797 рр., приєднання Правобережної України до Російської імперії обумовило зміни в її адміністративно-територіальному устрої й сприяло територіальному оформленню у 1796 р. Київської губернії у межах, в яких вона проіснує з деякими змінами аж до початку ХХ ст., що і визначило утвердження інституту губернатора (цивільного) у системі імперського управління українськими землями у складі Російської імперії, проіснувавши до її краху у 1917 р.

Упродовж першої половини ХІХ ст. було визначено коло повноважень, компетенції, функцій Київської губернської адміністрації. У Київській губернії склалось дві основні моделі управління: губернаторська і генерал-губернаторська, які виступали інструментом забезпечення стабільності, правопорядку, громадянського миру. Київський губернатор керував губернією через підпорядковані йому установи, передусім Київське губернське правління. Київський генерал-губернатор здійснював управління трьома губерніями (Київською, Подільською, Волинською), йому підпорядковувалися губернатори. Така система управління практично без змін проіснує до 1914 р.

¹¹⁶ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 336, спр. 5271 «Сведения о характере дел и их движении в отделениях правления, представление в связи с передачей дел губернатора генерал-лейтенанта Гессе генерал-майору Казнакову; их формулярные списки», 1862 г., арк. 67.

Функціонування та зміна владних повноважень інституту київського губернатора з 1845 до 1904 рр. відбувалася у руслі загальноімперської урядової політики щодо губернаторської влади (що було описано у попередньому параграфі за винятком земської та частково судової реформ. Значно змінюється ситуація щодо повноважень київського губернатора на початку ХХ ст.

Зростання військово-стратегічного значення Правобережної України (прикордонне розташування регіону, наростання російсько-австрійського суперництва за вплив у ньому), посилення інтеграційних заходів центру з метою досягнення адміністративно-правової, соцієтнічної, конфесійної та господарсько-економічної однорідності краю відповідно до імперських стандартів, широкомасштабна деполонізація краю (ліквідація залишків політичної влади та політичних традицій Речі Посполитої, декласування польської шляхти), наростання польського і українського національно-визвольних рухів обумовлюють новий етап у формуванні моделі інституту цивільного губернатора у системі імперської влади в українських губерніях, що був пов'язаний зі змінами у внутрішньополітичному курсі російського самодержавства на Правобережній Україні у зв'язку із впровадженням земської реформи 1903–1904 рр.¹¹⁷

До реформи 1903–1904 рр. справами місцевого життя у Київській губернії завідували різні установи: прикази громадської опіки, розпорядчі комітети, губерньські правління та селянські присутствія. 2 квітня 1903 р. було прийнято «Положення про управління земським господарством у Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Ковенській, Мінській, Могилівській, Подільській губерніях», згідно з яким

¹¹⁷ *Огієнко О.* Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. К., 2010. С. 39-40.

в Київській губернії та ще восьми західних губерніях вводилося спрощене земське управління, установи яких переобирали на себе повноваження ліквідованих приказів громадської опіки, відділів земських повинностей розпорядчих комітетів, страхових відділів селянських присутствій, а із ведення губернських правлінь вилучено лікарську та ветеринарну частини; а з 1 липня 1904 р. відповідні майно та капітали були передані в розпорядження управлінь земським господарством¹¹⁸. Згідно з «Положенням» (1903 р.) київський губернатор отримав наступні права та обов'язки щодо земських управлінь: 1) очолювати губернський комітет у справах земського господарства (ст. 9); 2) формувати порядок денний губернського комітету у справах земського господарства (ст. 42); 3) у випадку рівності голосів у губернському комітеті у справах земського господарства губернатору належало право остаточного рішення (ст. 43); 4) призупиняти рішення губернського комітету у справах земського господарства (ст. 43); 5) подавати міністру внутрішніх справ за згодою губернського та повітового предводителя дворянства кандидатів на посади земських гласних від повіту (ст. 15); 6) виконувати «общее руководство и наблюдение» за діяльністю повітових комітетів у справах земського господарства (волосних старшин) (ст. 51); 7) за поданням губернської управи у справах земського господарства призначати секретаря канцелярії управи та її постійних членів¹¹⁹.

Отже, місцеве управління, запроваджене на основі закону від 2 квітня 1903 р., не відповідало вимогам соціально-економічного і політичного розвитку Правобережної України, що

¹¹⁸ Там само. С. 41.

¹¹⁹ Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. 2 апреля 1903 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1905. Т. 1. № 22757. С. 334-353.

не знімало питання поширення на Київську, Волинську та Подільську губернії виборного земства.

Окремо варто відзначити, що у досліджуваній нами період київський губернатор поряд з виконанням своїх прямих обов'язків та повноважень здійснював керівництво також рядом інших установ: як державних, так і громадських. Губернатор головував у таких установах Київської губернії: губернський статистичний комітет, губернський розпорядчий комітет, губернський лісоохоронний комітет, губернський комітет товариства опіки (кураторства) над тюрмами, губернський комітет громадського здоров'я, губернський комітет у справах земського господарства, губернський комітет у справах дрібного кредиту, губернський комітет опіки (кураторства) над народною тверезістю, губерньська землевпорядна комісія, губерньська комісія народного продовольства, губерньська комісія з перепису населення, приказ громадської опіки, губерньська опіка дитячих притулків, губерньське у міських справах присутствіє, губерньське у селяньських справах присутствіє, губерньське про земські повинності присутствіє, губерньське з військової повинності присутствіє, губерньське церковно-будівельне присутствіє, губерньське про прибутковий податок присутствіє, губерньське у справах товариства присутствіє, губерньське у справах фабрик та гірництва присутствіє, Товариство Червоного хреста, товариство любителів голубиноного спорту, а також був опікуном публічної бібліотеки та членом губерньського присутствія по забезпеченню православного духовенства й товариства любителів кінного спорту тощо.

Отже, київський губернатор, як імперський чиновник вищого рангу у краї, виконував не лише свої прямі повноваження, очолюючи офіційні органи влади й управління (різноманітні присутності, комітети, комісії), а й змушений був безпосередньо здійснювати керівництво, організовуючи діяльність різних громадсько-культурних і добродійних товариств та організацій.

Станом на початок ХХ ст. кількість населення м. Києва зросла до 450 тис. осіб, а кількість прибулих і вибулих осіб упродовж року, згідно зі списками адресного столу, складало близько 500 тис., функціонувало 132 фабрично-заводські підприємства, на яких працювало близько 15 тис. осіб, зросла кількість вищих освітніх установ, у яких навчалося 7 тис. студентів (курсантів), збільшилася кількість злочинів (43% вхідних і вихідних справ по канцелярії київського губернатора стосувалися київської міської поліції)¹²⁰. Відтак, в умовах збільшення населення Києва та Київської губернії (станом на 1902 р. населення Київської губернії становило 4335000 осіб), наростання соціально-економічної та соціально-політичної кризи, значно збільшились функціональні обов'язки київського губернатора, що вплинуло на стан внутрішнього діловодства канцелярії останнього, структура та забезпечення якої, за словами губернатора Ф. Трепова, не змінювалася згідно з нормами «Тимчасових правил» (1865 р.) й не може відповідати вимогам часу¹²¹.

Таким чином, реорганізація управлінської системи таких важливих суспільно-політичних та економічних центрів Російської імперії як Київ та Київська губернія на початку ХХ ст. стала потребою часу.

На початку ХХ ст. київськими губернаторами та генерал-губернаторами було зроблено декілька спроб реорганізувати систему управління губернії й виокремити м. Київ з-під губернського управління. У 1901 р. київський генерал-губернатор М. Драгомиров «ссылаясь на обременность, в ущерб службы, деламкиевского губернатора» звернувся до міністра

¹²⁰ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 171, спр. 599 «Дело об учреждении в Киеве градоначальства», 7 февраля 1909 – 1914 гг., акр. 33-35.

¹²¹ Там же, оп. 632, спр. 154 «Дело об увеличении штата канцелярии киевского гражданского», губернатора, 20 марта 1902 – 29 февраля 1908 гг., арк. 2.

внутрішніх справ з пропозицією ввести у Київській губернії посаду другого віце-губернатора. Така ініціатива не була підтримана у Санкт-Петербурзі¹²². Уже наступного року, за поданням київського губернатора Ф. Трепова та генерал-губернатора М. Драгомирова, міністерством внутрішніх справ було погоджено запровадити у м. Києві обер-поліцейське управління й виділено на його утримання в 1904 р. 84500 руб., але у зв'язку із «стесненого положення государственного казначейства отстранено [впровадження обер-поліцейського управління – *авт.*] до более благоприятного времени»¹²³. У 1904 р. київський генерал-губернатор М. Кейгельс, у 1906 р. київський генерал-губернатор М. Сухомлинов наполягали на виведенні м. Києва з-під губерньського управління і запровадженні у ньому все того ж обер-поліцейського управління, що підтримувалося міністерством внутрішніх справ, але не могло, з точки зору останнього, бути реалізованим у зв'язку із входженням Київської губернії до складу генерал-губернаторського управління¹²⁴. У 1909 р. київський губернатор О. Гірс, маючи підтримку у міністерстві внутрішніх справ, звернувся до київської міської думи з пропозицією розглянути проєкт штатів київського градоначальства та київської поліції й

¹²² Цетральний державний історичний архів Санкт-Петербург. Ф. 1276, оп. 10, спр. 83 «Дело об учреждении в городе Киеве градоначальства», 16 декабря 1914 – 12 января 1915 гг., арк. 8 / Електронний ресурс: «Електронна бібліотека «Культура України». Режим доступу: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=3694&fbclid=IwAR01bU80JSLmNdVWupHG0A8VfDMjEVvl-a5VVv6uBuZtxg9TnkIX8DxB8cU>

¹²³ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 171, спр. 599 «Дело об учреждении в Киеве градоначальства», 7 февраля 1909 – 1914 гг., арк. 1.

¹²⁴ Цетральний державний історичний архів Санкт-Петербурга. Ф. 1276, оп. 10, спр. 83 «Дело об учреждении в городе Киеве градоначальства», 16 декабря 1914 – 12 января 1915 гг., арк. 8 / Електронний ресурс: «Електронна бібліотека «Культура України». Режим доступу: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=3694&fbclid=IwAR01bU80JSLmNdVWupHG0A8VfDMjEVvl-a5VVv6uBuZtxg9TnkIX8DxB8cU>

висловити свої пропозиції щодо частки у фінансуванні нових органів управління. Комісія з потреб м. Києва, яка розглядала проєкт впровадження київського градоначальства, готова була частково фінансувати утримання новостворених управлінь, але у випадку звільнення міста від земських зборів, що вимагало б від уряду запровадження у Києві окремої земської губернської одиниці¹²⁵.

З початком Першої світової війни система державного управління трансформується до вимог воєнного часу. Як відмічає сучасний український історик О. Кириєнко, розгортання військових дій на теренах імперії фактично виокремлює території, які безпосередньо були пов'язані з ходом воєнних операцій (театр воєнних дій), й території, що стали тилowymi. Театр воєнних дій включав фронтону, прифронтону зони та зону тилу армій фронту (Київська губернія перебувала у зоні тилу армії фронту), в яких, як правило, оголошувався воєнний стан¹²⁶. Загальне військове управління на цих територіях здійснювала ставка верховного головнокомандувача. Іменним імператорським указом Миколи II від 17 липня 1914 р., серед інших губерній Російської імперії, воєнний стан оголошувався й у Київській губернії¹²⁷. Відповідно до наказу головнокомандувача, генерал-ад'ютанта М. Іванова № 26 від 24 липня 1914 р. та на основі ст. 14 «Положення про польове управління військ у воєнний час» (1914 р.) запроваджувалася нова система підпорядкування цивільних органів місцевої влади військовій адміністрації. Так, 11 вересня 1914 р. було ліквідовано посаду київського, подільського і волинського генерал-губернатора.

¹²⁵ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 171, спр. 599 «Дело об учреждении в Киеве градоначальства», 7 февраля 1909 – 1914 гг., арк. 45.

¹²⁶ Кириєнко О. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 139.

¹²⁷ Кириєнко О. Вказ. пр. С. 143.

Такий стан справ, з правової точки зору, сприяв створенню у Києві градоначальства. Варто відзначити, що принципово питання про виокремлення Києва з губернського управління було прийнято імператором Миколою II ще 8 червня 1914 р.¹²⁸ (тобто до початку бойових дій на фронтах Першої світової війни), але через «політичну волю» фінансові й бюрократичні аспекти не мали практичної реалізації.

13 грудня 1914 р. міністр внутрішніх справ М. Малков, посилаючись на такі нормативно-правові акти як «Побажання про якнайшвидше виділення в адміністративному відношенні м. Києва зі складу Київської губернії та про заснування київського градоначальства» (від 23 травня 1914 р.), «Найвища його імператорська величність вказівка на необхідність якнайшвидшого впровадження у м. Києві градоначальства» (від 8 червня 1914 р.), ««Высочайше» затверджений особливий журнал Ради Міністрів» (від 30 вересня 1914 р.) подав на розгляд у Раду Міністрів заключне рішення щодо впровадження у Києві градоначальства. У висновку свого подання він пропонує: 1) запровадити київське градоначальство на основі розробленого положення; 2) створити поліцію київського градоначальства; 3) скоротити київське слідче відділення поліції, штатні посади київської міської поліції; 4) для обговорення справ щодо громадського управління м. Києва створити особливе присутствіє у справах міста Києва (у складі градоначальника (голова), губернського предводителя дворянства, помічника градоначальника, голови казенної палати, прокурора окружного суду, голови губернської земської управи або місь-

¹²⁸ «Высочайшее его императорского величества указание на необходимость скорейшего учреждения в г. Киев градоначальства» (від 8 червня 1914 р.).

кого голови м. Києва, один гласний Київської міської думи) з відповідною канцелярією та фінансовим забезпеченням¹²⁹.

Водночас у МВС було розроблено «Положення про київське градоначальство», яким визначалися головні аспекти функціонування майбутнього інституту влади. Згідно з «Положенням», Київ виводився з-під губернського управління й утворював нову адміністративно-територіальну одиницю – київське градоначальство, управління яким «в административном и полицейском отношении возлагается на градоначальника», якого призначав імператор за поданням міністра внутрішніх справ. Поліцейські повноваження київського градоначальника планувалося поширити не лише на м. Київ, а і його околиці: с. Деміївку, уроч. Святошин, Передмостову, Нікольську, Кухмістерську слобідки. У віданні Київської губернської адміністрації залишалася земсько-господарська сфера м. Києва. Питаннями щодо опіки, піклування, засвідчення «божевілля й безумства» городян, передачі під суд чиновників градоначальства належать до компетенції київського губернського правління. Повноваження градоначальника щодо міського самоврядування визначалися «Міським положенням» (від 11 червня 1892 р.)¹³⁰.

Верховенство влади градоначальника, як і губернатора, у порівнянні з органами та посадовими особами міського самоврядування визначало також правове закріплення за ним виключного права взаємовідносин з центральними органами

¹²⁹ Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга. Ф. 1276, оп. 10, спр. 83 «Дело об учреждении в городе Киеве градоначальства», 16 декабря 1914 – 12 января 1915 гг., арк. 26-28 / Электронный ресурс: «Электронна бібліотека «Культура України». Режим доступу: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=3694&fbclid=IwAR01bU80JSLmNdVWupHG0A8VfDMjEVvl-a5VVv6uBuZtxg9TnklX8DxB8cU>

¹³⁰ Городовое положение. 11 июня 1892 г. / ПСЗРИ. СПб., 1892. Собрание 3-е. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 8708. С. 435.

влади та посадовими особами. Тобто органи міського самоврядування могли взаємодіяти з відповідними центральними органами влади та посадовими особами лише за посередництва губернатора¹³¹.

Варто відзначити, що згідно з розробленим «Положенням про київське градоначальство» київський градоначальник замість губернатора мав головувати у всіх присутствіях й колегіальних інституціях при обговоренні справ, що стосувалися м. Києва, за винятком київського губернського правління, губернського у міських справах присутствія, губернського у селянських справах присутствія, губернського про земські повинності присутствія¹³².

Структура управління київського градоначальства, згідно з розробленим МВС «Положенням про київське градоначальство» (1914), складалася з канцелярії, лікарського управління, технічної частини, ветеринарної частини. Очолював управління київського градоначальства градоначальник (10 тис. руб.), який мав одного помічника (6 тис. руб.) й 6 чиновників з особливих доручень (3 старших і 3 молодших). До складу канцелярії управління київського градоначальства передбачалося включити секретаря канцелярії, 4 діловодів, 5 помічників діловодів, скарбничого (він же ексектор), помічника скарбничого (він же бухгалтер), архіваріуса. Варто відмітити, що у разі відсутності або хвороби градоначальника його повноваження виконував помічник градоначальника, відповідно повноваження останнього передавалися правителю канцелярії градоначальника¹³³. Посадовцями лікарського управління мали

¹³¹ Там же. С. 445-446.

¹³² Там же. С. 436.

¹³³ Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга. Ф. 1276, оп. 10, спр. 83 «Дело об учреждении в городе Киеве градоначальства», 16 декабря 1914 – 12 января 1915 гг., арк. 29-33 / Електронний ресурс: «Електронна бібліотека «Культура України». Режим доступу: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=3694&fbclid=IwAR>

були лікарський інспектор (очолював управління), помічник лікарського інспектора, 3 радники, хімік-фармацевт, діловод, помічник діловода. У відання лікарського управління планувалося передати лікарську, судово-медичну й фармацевтичну частини м. Києва. У своїй роботі лікарське управління керувалося «Уставом врачебного о предметах губернских врачебных установлений» та «Об особых обязанностях губернских врачебных инспекторов». Для обговорення й вирішення «спеціальних» питань з лікарсько-санітарної частини при лікарському управлінні передбачалося створення «Совещательного присутствия», яке складалося з лікарського інспектора (головував), помічника лікарського інспектора та дорадчих членів. Окремо також планувалося створити у складі управління київського градоначальства ветеринарно-санітарну частину, на чолі з ветеринарним інспектором, якому для ведення внутрішнього діловодства надавався один чиновник (діловод). Завідування державними будівлями, технічно-поліцейський нагляд за громадськими та приватними будинками покладалося на технічну частину управління київського градоначальства. Водночас місця ув'язнення м. Києва, окрім арештантських приміщень канцелярії поліцмейстера й поліцейських дільниць м. Києва, залишалися у віданні київського губернатора. При цьому нагляд за арештантськими приміщеннями, що перебувають у компетенції київського градоначальника, мав здійснювати київський губернський інспектор, який «в сем отношении подчиняется руководству киевского градоначальника». До складу технічної частини управління київського градоначальника мали входити інженер, архітектор, 2 молодших інженери, діловод, помічник діловода.

Отже, всього апарат управління київського градоначальства становив 39 штатних чиновників, на утримання яких виді-

лялося 80,2 тис. руб. При цьому на початку ХХ ст. канцелярія київського губернатора складалася з 10 осіб, з річним кошторисом 10,5 тис. руб., а штат київського губерньського правління складався з 49 осіб, з кошторисом 45,7 тис. руб. на рік. Відтак, розроблений штат управління київського градоначальства, враховуючи менші функціональні повноваження аналогічних управлінських інституцій, мав більше фінансування й великий штат чиновників, що, на нашу думку, відповідало потребам часу й могло забезпечити повноцінну роботу державної інституції.

Окремо було розроблено штат поліції київського градоначальства, яка безпосередньо мала підпорядковуватися останньому. При цьому планувалося ліквідувати київську міську поліцію. Поліція майбутнього київського градоначальства складалася б з таких структурних підрозділів як зовнішня поліція, поліцейський резерв, слідча частина, канцелярії поліцейстера та пристава. Всього штат поліції київського градоначальства складався з 1649 осіб, з річним кошторисом у 860 910 руб., що станом на 1914 р. на 1148 осіб й 684 510 руб. більше, ніж у штаті й кошторисі київської міської поліції.

Станом на початок 1917 р. питання про впровадження градоначальства у Києві, як зазначалося у київській газеті «Южная копейка», «в правительственных кругах принципиально решено», також планувалося розробити положення про впровадження градоначальства у Ризі та Таганрозі, але у зв'язку із початком революційних подій остаточно питання відкриття київського градоначальства не було вирішено¹³⁴.

Зміни в соціально-економічному, суспільно-політичному житті Києва та губернії стали причиною для перегляду системи управління Київської губернії. Організаційно-структурні заходи щодо реорганізації управління київських губернаторів

¹³⁴ Градоначальство в Киеве // Южная копейка. 1917. 22 февраля. С. 2.

та генерал-губернаторів на початку ХХ ст. були спрямовані на збільшення чиновницького апарату, створення нових управлінських інститутів (київського градоначальства). Розроблений проект «Положення про київське градоначальство» передбачав збільшення, порівнюючи з канцелярією київського губернатора та київським губернським правлінням, кадрового складу й бюджетного кошторису, що у зв'язку зі збільшенням території Києва та кількості його населення було потребою часу, а взаємини київського градоначальника, губернатора, міського голови узгоджувалися розробленим положенням та чинним законодавством Російської імперії.

З початком Першої світової війни й оголошенням у Київській губернії воєнного стану запроваджувалася нова система підпорядкування цивільних органів місцевої влади військовій адміністрації. Так, київський, подільський і волинський генерал-губернатори разом із місцевими губернаторами, у тому числі і київським губернатором, підпорядковувалися командувачу Київського військового округу, який, своєю чергою, був підзвітний Головному начальнику з постачання армій Південно-Західного фронту¹³⁵.

Таким чином, система органів цивільної влади українських губерній, у тому числі і Київської губернії, що опинилась у зоні театру воєнних дій, підпорядковувалася головнокомандувачу фронту або командувачу окремої армії, дислокованої на цій території. Київський губернатор із ліквідацією київського генерал-губернаторства (11 вересня 1914 р.) підпорядковувався безпосередньо командувачу Київського військового округу.

Революція 1917-1921 рр. започаткувала перехід Росії від самодержавної моделі до ліберально-демократичної владної моделі, а тому вимагала змін у системі державного управління, у тому числі на місцевому рівні. Інститут губернатора як

¹³⁵ Там само. С. 183.

уособлення самодержавного правління породжував у суспільстві настрої необхідності його реформування в умовах утвердження демократичних цінностей громадянського суспільства. За такої ситуації Тимчасовий уряд здійснив ряд заходів з ліквідації імперських управлінських інституцій як центральних, так особливо місцевих рівнів. Так, рішенням Тимчасового уряду від 4 березня 1917 р. губернаторів та віце-губернаторів було тимчасово усунуто від виконання своїх обов'язків, а їхні повноваження передавалися голові губернської земської управи, статус якого нині визначався як «губернський комісар Тимчасового уряду»¹³⁶. Процес передачі губернатором управління Київською губернією революційній владі носив мирний характер. 6 березня 1917 р. об 11:00 год. київський губернатор граф О. Ігнат'єв отримав телеграму із Санкт-Петербурга від члена комітету міністрів, міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду князя Г. Львова про тимчасове усунення від займаних посад усіх губернаторів та віце-губернаторів й передачу влади голові губернської земської управи. Уже о 14:00 год. у будинку київського губернатора, за участю усіх посадовців губернської адміністрації, відбулася передача влади голові київської губернської земської управи М. Суковкіну¹³⁷. У Держархіві Київської обл. зберігається розписка про прийняття-передачу у березні 1917 р. Київської губернії. У зверненні колишнього київського губернатора до чинного київського губернского комісара М. Суковкіна значиться: «З огляду на [...] розпорядження міністра внутрішніх справ, прошу ваше превосходительство прийняти від мене управління Київською

¹³⁶ Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII / Журналы заседаний Временного правительства: Март–октябрь 1917 года. В 4-х т. Том 1. Март–апрель 1917 года / Отв. ред. тома Б. Ф. Додонов. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. С. 24.

¹³⁷ [Правительственные распоряжения] / Киевлянин. 1917. 7 марта. С. 1.

губернією. Прошу прийняти запевнення у повному шануванні та істинній відданості». У документі також є автограф: «Губернію прийняв 6 березня 1917 р. Губернський комісар Тимчасового уряду М. Суковкін. Губернію Київську здав ...», що підтверджує мирний характер передачі влади у Києві¹³⁸.

Отже, зміна моделі державного устрою Росії, викликана революційними трансформаціями 1917–1921 рр., ознаменувала собою і ліквідацію імперських інститутів влади як на центральному, так і регіональному рівні, що означало і скасування інституту київського губернатора.

1.3. Губернське правління – колегіальний орган управління у губернії

Київське губернське правління розпочало свою діяльність 16 вересня 1781 р. – відразу після заснування Київського намісництва¹³⁹. Відповідно до «Установ» (1775 р.) воно складалося із губернатора (головував) та двох радників¹⁴⁰.

Київське губернське правління як інститут державної влади російського самодержавства був вищим губернським колегіальним виконавчим органом державної влади у губернії, підпорядкованим безпосередньо імператору та Сенату, сфера повноважень якого охоплювала усі напрями управління губернією; його головуючим був київський губернатор (у разі його відсутності ці обов'язки виконував віце-губернатор).

¹³⁸ *Каменєва С.* «Губернію Київську здав ... Губернію прийняв...» (із документів Державного архіву Київської області) / Архіви України. 2017. № 3/4. С. 147.

¹³⁹ Об учреждении Киевского наместничества. 16 сентября 1781 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 21. Отд. первое № 15228. С. 247; ЦДАК України, ф. 193, оп. 1, спр. 82 «Дело об открытии Киевского наместнического правления», 1782 г., арк. 4-9.

¹⁴⁰ Учреждения для управления губерний всероссийской империи. 7 ноября 1775 г. ... С. 232.

З моменту створення та упродовж першої половини XIX ст. у зв'язку зі збільшенням внутрішнього та вихідного документообігу, кількості питань, що вирішувалися у губернському правлінні, структура, кадровий склад київського губернського правління змінювався практично кожні 10 років. З 1824 р. чисельність та склад Київського губернського правління визначав іменний імператорський указ «Про штати губернських правлінь та про прибавку утримання», який передбачав збільшення посадовців правління. Так, до його складу введено ще радника та одного асесора. Ці чиновники утворювали загальне присутствіє Київського губернського правління, повноваження якого передбачало вирішення загальних справ: нагляд за виконанням законів, ознайомлення (через губернського прокурора) з новими законами, участь у торгах на підряди, загальні розпорядження з усіх питань управління¹⁴¹. Водночас створювалася канцелярія Київського губернського правління, яка складалась з чотирьох експедицій: поліцейська, судова, цивільна, будівельна¹⁴². Кожну експедицію очолював член правління, а до складу канцелярії входили секретар, протоколіст, реєстратор і інші канцелярські клерки¹⁴³.

Варто зауважити, що попри функціонування у Києві інституту військового губернатора, структура та повноваження Київського губернського правління не відрізнялася від інших

¹⁴¹ О штатах губернских правлений и о прибавке жалования. 14 ноября 1824 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 44: Книга штатов: Ч. 2: Штаты по духовной и гражданской части. Отд. Третье и четвертое. № 30116. С. 201.

¹⁴² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 965 «Дело о принятии мер необходимых для улучшения деятельности городских полиций, земских судов и других учреждений киевской губернии», 26 декабря 1831 – 20 мая 1833 гг., арк. 65-67.

¹⁴³ Бармак М. Повноваження та діяльність губернських правлінь Волинської, Подільської та Київської губерній (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)... С. 145.

правлінь імперії. Таким чином, станом на 1824 р. Київське губернське правління складалася із загального присутствія і канцелярії губернського правління.

У 1831 р. для унормування системи місцевого управління імператорським указом «Про надання всім наявним місцям та посадовим особам у Західних губерніях тих назв, які існують у великоросійських губерніях» (від 30 жовтня (4 листопада) 1831 р.) у губернських правліннях, у тому числі Київському губернському правлінні, призначення радників узгоджувалось з МВС, а також тимчасовим військовим губернатором; земських справників, земських засідателів, городничих і поліцмейстерів – губернатором (цивільним). Були скасовані посади підкоморіїв, комірників, возних і хорунжих, яких не було в російських державних структурах¹⁴⁴.

Наступним кроком імперської влади з реорганізації місцевого управління стало «Положення про порядок діловодства у губернських правліннях»¹⁴⁵ (від 2 червня 1837 р.) (далі – «Положення» (1837 р.)). Згідно з яким до складу губернських правлінь, у тому числі і Київського губернського правління, введено на правах старшого радника віце-губернатора.

Одночасно з введенням «Положення» (1837 р.) було видано указ «Штати губернських та повітових установ» (від 3 червня 1837 р.), за яким усі губернії поділено на три розряди, визначено відповідні кошториси. Так, кошторис губернського правління першого розряду складав 61 000 руб. на рік, другого –

¹⁴⁴ О предоставлении всем имеющимся местам и должностным лицам в Западных губерниях тех названий, которые существуют в великорусских губерниях. 30 октября 1831 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1832. Т. 6. Ч. 2. Отд. второе № 17594. С. 159-160.

¹⁴⁵ Положение о порядке производства дел в губернских правлениях. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10304. С. 439.

57 000 руб., третього – 52 000 руб.¹⁴⁶ Київське губерньське правління належало до першого розряду і складалося з губернатора, віце-губернатора, старшого радника, трьох радників, секретаря, головного реєстратора, чотирьох реєстраторів відділень, його помічника, чотирьох старших столоначальників, шести столоначальників, десяти їхніх помічників, перекладача, архіваріуса, його помічника, ексекютора, його помічника, писарів. Всього до складу Київського губерньського правління входило 69 осіб¹⁴⁷. Відповідно до «Табелю про ранги» чиновникам губерньського правління присвоювались відповідні ранги: губернатор (IV клас), віце-губернатор (V клас), радники (VI клас), секретар (правитель справ) загального присутствія (VIII клас), старші столоначальники (IX клас), головний реєстратор, столоначальники, перекладач (X клас), реєстратори відділень, помічники столоначальників, архіваріус, ексекютор (XII клас), помічники головного реєстратора, архіваріуса та інквізитора (XIV клас). Посада писаря рангу не мала. Їм присвоювались розряди: вищий, середній і нижчий¹⁴⁸.

Уже через 8 років, у зв'язку з невіршеністю правового розмежування повноважень губернатора і губерньського правління, особливостей управління різних регіонів й відсутністю дієвого механізму адміністрування відбувається подальша реорганізація губерньських правлінь. У Київській губернії нові штати губерньських установ вводились спеціальним положенням Комітету міністрів «Про поширення нових штатів губерньських правлінь та губернаторських канцелярій на 19 губер-

¹⁴⁶ Положение о порядке производства дел в губерньских правлениях. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 2: Штаты и табели. Отд. второе. № 10304. С. 87-88.

¹⁴⁷ Положение о порядке производства дел в губерньских правлениях... С. 87-88.

¹⁴⁸ Там же.

ній»¹⁴⁹. Відтак відповідно до іменного указу Миколи I «Установи для губернських правлінь» (2 січня 1845 р.)¹⁵⁰ Київське губернське правління складалось із загального присутствія (головував губернатор або віце-губернатор) та канцелярії губернського правління, яка складалась з канцелярії присутствія (керівництво здійснював старший секретар) і поділялась на структурні підрозділи: відділення, експедиції, столи, кількість яких змінювалась відповідно до завдань. Станом на 1845 р. у Київському губернському правлінні функціонувало 3 відділення (1-ше, 2-ге, 3-тє), які своєю чергою ділилися на столи (загалом було 10 столів)¹⁵¹. Аграрна реформа (1861 р.), як і вся «доба великих реформ» 1860–1870-х рр. у Російській імперії та пов'язана з цим радикальна зміна соціально-економічних відносин, неминуче вплинули на систему регіонального управління. Адже від органів місцевої влади, які були безпосередніми виконавцями імперської волі на місцях, залежало впровадження ліберально-демократичних засад управління імперіями. З метою поліпшення ефективності їхнього функціонування царський уряд намагався провести структурні зміни в управлінні Київською губернією та здійснити реорганізацію діяльності Київського губернського правління.

Упродовж 1858–1859 рр. губернаторами було підготовлено пропозиції щодо реформування поліції. Поряд з цим київський

¹⁴⁹ О распространении новых штатов губернских правлений и губернаторских канцелярий на 19 губерний / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 21. Ч. 1. Отд. первое № 19773. С. 280; Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 366, спр. 3736 «Указ сената о введении в Киевской губернии «Учреждения о губернских правлениях»», 31 января 1845 – 24 октября 1845 г., арк. 3-5.

¹⁵⁰ Учреждение губернских правлений. 2 января 1845 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 20. Ч. 1. Отд. первое № 18580. С. 16.

¹⁵¹ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 336, спр. 3736 Указ сената о введении в Киевской губернии «Учреждения о губернских правлениях», 31 января 1845 – 24 октября 1845 г., 289 арк.

військовий, подільський та волинський генерал-губернатор І. Васильчиков та київський губернатор П. Гессе вносять пропозиції щодо реорганізації діяльності установ губерньської адміністрації та реформування організації діловодства в них. Вони ініціювали упродовж 1859–1861 рр. експеримент, який передбачав об'єднати міську і земську поліцію по всій Київській губернії та об'єднання губерньських установ міністерства внутрішніх справ м. Києва у «Загальне київське губерньське управління» з однією канцелярією та спільним діловодством, яке мав очолювати київський губернатор¹⁵².

17 березня 1859 р. Комітет міністрів дозволив І. Васильчикову об'єднати губерньські установи МВС м. Києва (крім приказу громадської опіки і тюремного комітету) у «Загальне київське губерньське управління» з однією канцелярією і спільним діловодством, яке очолював губернатор¹⁵³, з метою «звільнити Київське губерньське правління від розгляду судових та інших справ, ... крім справ про корчемство, щодо яких зберегти порядок, нині існуючий¹⁵⁴».

Згідно із затвердженими 9 лютого 1861 р. І. Васильчиковим штатами «Загальне київське губерньське управління» очолив губернатор. Структурно воно включало загальне присутствіє губерньського управління (губернатор – головуєчий, віце-губернатор, асесор, старший радник, два радники, губерньський лікарський інспектор, губерньський інженер, губерньський архітектор, керівник земського відділення) та канцелярію губерньського управління (складалася із 6 відділень та 15 столів), очільником якої був віце-губернатор.

¹⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 1418 «Дело о расширении власти начальников губернии», 3 марта 1856 – 6 ноября 1859 г., арк. 3.

¹⁵³ Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні... С. 291.

¹⁵⁴ Положение о некоторых преобразованиях губерньских учреждений города Киева. 17 марта 1859 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1861. Т. 24. Ч. 1. Отд. первое. № 34251. С. 208.

Канцелярія губернського управління складалася з шести відділень: поліцейського, слідчого, господарського, земського, будівельного, лікарського, а також із газетного та особливого столів. До складу канцелярії київського губернського управління також входили такі посадові особи як секретар, помічник секретаря, реєстратор, два помічники реєстратора, скарбничий (казначей), два помічники скарбничого, бухгалтер по земському відділенню, помічник бухгалтера по земському відділенню, бухгалтер по господарському відділенню, два помічники бухгалтера по господарському відділенню, архіваріус, помічник архіваріуса, ексекUTOR, помічник ексекУТОРА¹⁵⁵.

Поліцейське, слідче та господарське відділення очолювали радники канцелярії, один з яких, за поданням губернатора, затверджувався міністром внутрішніх справ у званні старшого радника. Посадовцями поліцейського, слідчого, господарського відділень були радник (очолював відділення), три столоначальники та чотири помічники¹⁵⁶. У поліцейському відділенні: 1) складалися розрахункові відомості по установах та особах губернії, що належать до МВС; 2) здійснювалось листування з питань утворення та функціонування станових установ губернії; 3) забезпечували печатками та гербами відповідні губернські установи, здійснювали розпорядження з рекрутських наборів; 4) займалися збором відомостей про народонаселення, іноземців, які проживають на території губернії¹⁵⁷; слідче відділення: 1) відало порядком здійснення слідчих справ;

¹⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 328 «По отношению министра внутренних дел о применении к Киевском, Подольском, Вольнском губернских управлениях высочайше утвержденных 8 июня 1865 г. штатов», 23 июня 1865 – 19 октября 1870 гг., арк. 153-154.

¹⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 34, спр. 1590 (ч. 5) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», декабрь 1860 – апрель 1861 г., арк. 38-46.

¹⁵⁷ Там же, спр. 1590 (ч. 2) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», октябрь 1859 – март 1860 гг., арк. 119-122.

2) розглядало питання про неправомірні дії чиновників; 3) займалося виконанням вироків, розміщенням арештантів, забезпеченням їх одягом та продовольством; 4) здійснювало нагляд за діяльністю тюремної поліції, питаннями підсудності осіб¹⁵⁸; господарське відділення займалося питаннями: 1) утримання поліції, магістратів, міських дум, міських лікарів, пожежних частин; 2) розподілення міських земель, віддача їх в оренду; 3) відкриття ярмарків та торгів; 4) надання дозволів на будівництво приватними особами господарських та промислових споруд; 5) надання євреям дозволу на купівлю у м. Києві нерухомого майна; 6) утворення міщанських та міських установ¹⁵⁹. Посадовцями лікарського відділення були інспектор лікарської частини, оператор, акушер, столоначальник та його помічник. У лікарському відділенні на чолі з губернським лікарським інспектором розглядалися справи, які раніше належали до лікарської управи, комітету громадського здоров'я та віспяного комітету¹⁶⁰. Будівельне відділення, очолюване губернським інженером, включало такі посади: губернського інженера, губернського архітектора, депутата від дворянства, молодшого інженера, молодшого архітектора, трьох техніків, одного столоначальника та двох його помічників. У будівельному відділенні розглядалися справи, які перейшли із будівельної та дорожньої комісії¹⁶¹. Посадовцями земського відділення були керівник відділення, член комісії народного продовольства, двоє столоначальників, двоє помічників столоначальників, бухгалтер та його помічник. У земському відділенні розглядалися справи, які раніше належали до комісії народного продовольства та особливого земських повинностях присут-

¹⁵⁸ Там же, арк. 123-124.

¹⁵⁹ Там же, арк. 125-127.

¹⁶⁰ Там же, спр. 1590 (ч. 5) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», декабрь 1860 – апрель 1861 г., арк. 38-46.

¹⁶¹ Там же.

ствія¹⁶². У особливому столі зосереджувалися справи щодо адміністративних питань (звільнення, переміщення, відпустки, нагородження, складання формулярних списків чиновників тощо), ведення листування щодо штатів «наявних місць», здійснення розпоряджень при виявленні неточностей при ревізії «наявних місць»¹⁶³. Особливий стіл складався з одного столоначальника¹⁶⁴. У газетному столі розглядалися питання: 1) друку та розсилки «Губернських відомостей»; 2) перевірки та складання звітності щодо сум, витрачених Київським губернським статистичним комітетом та губернською типографією; 3) здійснення розпоряджень з господарської частини губернського управління; 4) підготовки бланків для різного роду установ¹⁶⁵. До складу газетного столу входили начальник газетного столу та помічник начальника газетного столу¹⁶⁶. Всього штат Київського губернського управління включав 68 осіб.

Отже, в результаті реформи управління 1859–1861 рр. різні відомства МВС, що діяли в Київській губернії, були об'єднані у єдиний орган, і на основі Київського губернського управління починає функціонувати «Загальне київське губернське управління», очолюване губернатором з однією канцелярією, шість-

¹⁶² Там же.

¹⁶³ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 366, спр. 5133 «Дело о введении нового порядка делопроизводства в Киевском губернском правлении», 21 июня 1859 – 7 ноября 1860 г., арк. 27-29.

¹⁶⁴ Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 г. (С адрес-календарем лиц служащих в губернии на 1861 г.) / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1861. С. 170.

¹⁶⁵ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 366, спр. 5133 «Дело о введении нового порядка делопроизводства в Киевском губернском правлении», 21 июня 1859 – 7 ноября 1860 г., арк. 30.

¹⁶⁶ Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год... С. 170.

ма відділеннями (поліцейське, слідче, господарське, земське, будівельне, лікарське), газетним та особливим столами та єдиним діловодством. З його компетенції вилучався ряд судових повноважень.

Цікавим є факт, що реформування Київського губерньського правління також було пов'язано зі зміною назви з «правління» на «управління», що було скасовано у червні 1897 р.¹⁶⁷

Принципово важливим став виданий 8 червня 1865 р. іменний указ імператора Олександра II Сенату «Тимчасові правила про реформування губерньських установ МВС в 37-ми губерніях»¹⁶⁸ (далі – «Тимчасові правила»), який встановлював новий устрій губерньських урядових установ та разом з тим збільшив роль губерньських правлінь в управлінні губернією шляхом передачі їм незначних, поточних справ, які раніше знаходилися у компетенції губернатора¹⁶⁹. Водночас відповідно до «Тимчасових правил» (1865 р.) МВС було зобов'язано переглянути діловодство та штати губерньських правлінь й губернаторських канцелярій Київської, Подільської, Волинської, Ліфляньської та Оренбурзької губерній для встановлення одноманітності у губерньському управлінні імперії, а також для погодження з нині діючими правилами та шта-

¹⁶⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 517, спр. 127 «Дело о переименовании губерньских управлений Киевской, Подольской, Волынской губерний в губерньские правления», 29 января 1879 – 26 апреля 1879 г., арк. 1.

¹⁶⁸ Временные правила о преобразовании губерньских учреждений ведомства Министерства внутренних дел в тридцати семи губерниях. 8 июня 1865 р. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 1. Отд. первое. № 42180. С. 633.

¹⁶⁹ *Михеева Ц.* Эволюция института губернаторства в Российской Империи: историко-правовой аспект: авт. дисс. кан. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства». М., 2006. С. 18.

тами¹⁷⁰. Станом на початок 1865 р. Київське губернське управління складалося з 6 відділень (поліцейського, господарського, слідчого, земського, лікарського, будівельного) та 15 столів, у тому числі газетного та особливого столів, затверджених під час реорганізації Київського губернського правління І. Васильчиковим у 1861 р.¹⁷¹. Нововведення, здійснені І. Васильчиковим під час реформування Київського губернського правління (1859–1861 рр.), настільки сподобалися Олександру II, що їх було поширено на Подільську та Волинську губернії, а діяльність київського генерал-губернатора ставилася за приклад усім іншим. Пізніше пропозиції І. Васильчикова були реалізовані в Лівонській губернії, а згодом впроваджені в 45 російських губерніях та Бессарабській області, завдяки чому вдалося забезпечити контроль держави в Київському генерал-губернаторстві й зміцнити становище внутрішніх губерній¹⁷². Відтак, можна констатувати, що деякі положення реформи Київського губернського правління були використані при підготовці «Тимчасових правил» (1865 р.). Водночас варто відмітити, що структура та склад реорганізованого Київського губернського правління дещо відрізняється від запропонованого варіанту «Тимчасових правил» (1865 р.), що було пов'язане з невпровадженням у правобережних українських губерніях земської реформи (1861 р.) і частковим впровадженням судової реформи (1864 р.).

23 червня 1865 р. міністр внутрішніх справ П. Валусь звернувся до київського, подільського та волинського генерал-

¹⁷⁰ Временные штаты губернских правлений. 8 июня 1865 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 42180. С. 157.

¹⁷¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 34, спр. 1590 (ч. 5) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», декабрь 1860 – апрель 1861 г., арк. 42.

¹⁷² Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні... С. 292-293.

губернатора О. Безака з дорученням підготувати пропозиції щодо впровадження «Тимчасових правил» (1865 р.) у підвладному йому краї. Ділове листування між губернською канцелярією та МВС щодо доцільності впровадження нових штатів Київського губернського правління тривало до червня 1866 р. Відтак, П. Валуєв, враховуючи аргументи О. Безака, прийняв рішення залишити без змін нині існуючі штати та відтермінувати введення нових штатів у губернських управліннях Київської, Подільської, Волинської губерній до «сприятливих обставин»¹⁷³. При цьому зазначає, що порядок внутрішнього діловодства у губернських управліннях Київської, Подільської, Волинської губернії необхідно здійснювати згідно з «Тимчасовими правилами» (1865 р.)¹⁷⁴.

14 жовтня 1869 р., згідно з рішенням Державної ради, затвердженим імператором «Про штати лікарських відділень губернських правлінь», до складу губернських правлінь лікарського відділення було введено посаду фармацевта, а також у якості експерименту на два роки скорочено посади акушера та оператора¹⁷⁵. Відповідно у Київському губернському управлінні було скорочено посади оператора та акушера¹⁷⁶. Станом на 16 червня 1876 р. лікарське відділення київського губернського управління складалося з інспектора лікарської частини

¹⁷³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 44, спр. 328 «По отношению министра внутренних дел о применении к Киевском, Подольском, Вольнском губернских управлениях высочайше утвержденных 8 июня 1865 г. штатов», 23 июня 1865 – 19 октября 1870 гг., арк. 123 зв.-124.

¹⁷⁴ Там же, арк. 124.

¹⁷⁵ О штате врачебных отделений губернских правлений. 14 октября 1869 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1873. Т. 42. Ч. 2. Отд. второе. № 47511. С. 122.

¹⁷⁶ Штат врачебных отделений 45-ти губернских правлений, оренбургского губернского управления и бессарабского обласного правления. 14 октября 1869 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1873. Т. 42. Ч. 3: Штаты и табеля. Отд. второе. № 47511. С. 703.

(очоловав відділення), помічника інспектора лікарської частини, столоначальника та його помічника¹⁷⁷. Проаналізувавши «Пам'ятні книги» та «Адрес-календарі» Київської губернії з 1870 до 1914 рр., можемо констатувати, що посаду фармацевта у Київському губернському управлінні (правлінні) так і не було запроваджено.

Окрім того, у підпорядкуванні Київського губернського управління перебували губернська креслярська комісія, друкарня, архів, реєстратура, а очільник губернської креслярської комісії – губернський землемір, з 1874 р. входив до складу загального присутствія губернського правління і за правовим статусом прирівнювався до губернського інженера і лікарського інспектора¹⁷⁸.

Отже, суперечливість та непослідовність впровадження ліберальних реформ 1860–1870-х рр. обумовили лише часткове реформування старого апарату управління Київською губернією та збереження відмінностей в системі адміністративного управління українськими губерніями у порівнянні з іншими губерніями імперії. Здійснюючи політику реформ, самодержавство опиралося на існуючий бюрократичний апарат, який об'єднав у систему тісно пов'язаних між собою відповідні установи та органи в інститути державного механізму самодержавної влади на місцях. Зміни, які вносилися упродовж цього періоду, були несуттєвими та пов'язані лише з утворенням ряду нових структурних одиниць (відділень). У порівнянні з іншими губерніями Російської імперії, запровадження «Тимчасових правил» (1865 р.) забезпечило збереження кадро-

¹⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 191 «Дело о введении новых штатов в губернских правлениях и губернаторских канцеляриях Киевской, Подольской, Волынской губерниях», 22 мая 1876 – 20 ноября 1878 гг., арк. 9.

¹⁷⁸ Временные правила о преобразовании губернских учреждений ведомства Министерства внутренних дел в тридцати семи губерниях. 8 июня 1865 г. ... С. 635.

вого штату Київського губерньського правління відповідно до затверджених штатів у ході реформи 1859–1861 рр. Ці штати були незмінними до 1876 р.¹⁷⁹

Подальше організаційне оформлення Київського губерньського правління було пов'язано з міською (1870 р.) й військовою (1874 р.) реформами. Так, рішенням Державної ради, затвердженим імператором «Про надання права міністру внутрішніх справ скорочувати склад губерньських правлінь та губернаторських канцелярій»¹⁸⁰ (від 9 березня 1876 р.) міністра внутрішніх справ було уповноважено змінити кадровий штат губерньських правлінь і губерньських канцелярій. Відповідно міністром внутрішніх справ С. Ланським запроваджувався новий штатний розпис Київського губерньського управління, до якого входили губернатор, віце-губернатор, старший радник, два радники, губерньський лікарський інспектор, помічник губерньського лікарського інспектора, губерньський інженер, губерньський архітектор, губерньський землемір, секретар канцелярії, чиновник з рахункової та екзекуторської частини, реєстратор, помічник реєстратора, архіваріус, помічник архіваріуса, редактор (начальник газетного столу), помічник редактора, діловоди, помічники діловодів¹⁸¹.

¹⁷⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 191 «Дело о введении новых штатов в губернских правлениях и губернаторских канцеляриях Киевской, Подольской, Волынской губерниях», 22 мая 1876 – 20 ноября 1878 гг., арк. 1-2.

¹⁸⁰ О предоставлении министру внутренних дел сокращать состав губернских правлений и губернаторских канцелярий. 9 марта 1876 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1873. Т. 51. Ч. 1. Отд. первое. № 55681. С. 179.

¹⁸¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 191 «Дело о введении новых штатов в губернских правлениях и губернаторских канцеляриях Киевской, Подольской, Волынской губерниях», 22 мая 1876 – 20 ноября 1878 гг., арк. 9.

Відповідно до нового штатного розпису від 22 травня 1876 р. змінювалась структура Київського губернського управління та порядок діловодства між його структурними підрозділами. Відтак, було відновлено роботу канцелярії загального присутствія, справи поліцейського, слідчого, господарського відділення рівномірно розподілено між новоствореними 1-м, 2-м та 3-м відділеннями, а кількість столів у них зменшено з 9 до 7. Скасовувався особливий стіл, справи якого розподілялися між газетним столом та 1-м, 2-м та 3-м відділенням. Було ліквідовано також земське відділення. Зберігалось лікарське і будівельне відділення¹⁸². Такий склад Київського губернського правління із незначними змінами проіснував до 1917 р. Відтак, штат київського губернського управління на 1876 р. склав 39 чиновників, яких було розподілено за загальним присутствієм губернського управління, канцелярією загального присутствія губернського правління, канцелярією губернського управління, 5 відділеннями (1-ше відділення, 2-ге відділення, 3-тє відділення, будівельне відділення, лікарське відділення) та 10 столами¹⁸³.

Таким чином, законодавство, впроваджене протягом 1860–1870-х рр., забезпечивши нормативно-правове регулювання функціонування Київського губернського правління, його підрозділів, визначило правовий статус та повноваження в умовах поступової трансформації самодержавного устрою Росії у буржуазно-парламентську модель.

Остання третина XIX – початок XX ст. також відзначена рядом структурних та організаційних змін у функціонуванні Київського губернського правління. Так, було утворено два

¹⁸² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 192, спр. 131 «Дело о распределении дел в Киевском, Подольском та Волынском губернском управлениях между отделениями и делопроизводством столов», 14 июня 1878 – декабрь 1882 гг., арк. 46-51.

¹⁸³ Там же.

нових структурних підрозділи у складі канцелярії губернського правління – тюремну інспекцію (1890 р.)¹⁸⁴ та ветеринарне відділення (1898 р.)¹⁸⁵.

1 липня 1890 р. у складі Київського губернського правління було створено київську губернську тюремну інспекцію¹⁸⁶. Очолював її губернський тюремний інспектор під безпосереднім керівництвом губернатора. Губернський тюремний інспектор здійснював нагляд за дотриманням благоустрою у місцях позбавлення волі та виконанням норм законодавства щодо порядку утримання в'язнів¹⁸⁷. Важливим нововведенням стало наділення губернського тюремного інспектора повноваженнями віце-губернатора та включення його до складу загального присутствія губернського правління¹⁸⁸. Київська губернська тюремна інспекція складалася із 7 осіб: київський губернський тюремний інспектор – Іліодомир Прокопович, помічник київського губернського тюремного інспектора – Никонор Браецький, секретар київського губернського тюремного інспектора – Петро Басс, діловоди – Іван Раховський та Константин Поздняков, помічники діловодів – Володимир Бятечев та Дмитро Подгурський¹⁸⁹.

¹⁸⁴ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 528, спр. 242 «Дело о введении в действие положения о губернской тюремной инспекции в Киевской губернии», 5 июня 1890 – 8 июля 1890 г., арк. 1.

¹⁸⁵ Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., [1899]. С. 122.

¹⁸⁶ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 528, спр. 242 «Дело о введении в действие положения о губернской тюремной инспекции в Киевской губернии», 5 июня 1890 – 8 июля 1890 г., арк. 2.

¹⁸⁷ Об учреждении губернской тюремной инспекции. 21 марта 1890 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1893. Т. 10. Ч. 1. № 6653. С. 243.

¹⁸⁸ Там же. С. 244.

¹⁸⁹ Памятная книжка Киевской губернии на 1891 год / сост. под ред. Д. И. Навротского; изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1891. С. 5.

У 1898 р. після реорганізації лікарського відділення у складі Київського губернського правління було створено ветеринарне відділення на чолі з губернським ветеринарним інспектором та молодшим губернським ветеринаром¹⁹⁰. Ветеринарне відділення здійснювало нагляд за станом ветеринарної справи у Київській губернії та проводило керівництво заходами щодо епізоотій, відповідальність за які у загальному присутствії губернського правління покладалася на губернського ветеринара, який у своїй діяльності керувався інструкцією, затвердженою міністерством внутрішніх справ від 29 квітня 1894 р.¹⁹¹ 12 червня 1902 р. рішенням Державної ради губернські ветеринарні інспектори були перейменовані в інспекторів ветеринарних відділень¹⁹².

На початку ХХ ст. Київське губернське правління практично не зазнало значних структурних змін: збільшено грошове утримання чинів губернського правління, виділені значні суми на утримання редакторів, губернських лікарських інспекторів, на канцелярські і господарські витрати¹⁹³. Разом з тим було скорочено посади асесора, помічника секретаря, поміч-

¹⁹⁰ Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., [1899]. С. 122.

¹⁹¹ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 42, спр. 22 «Дело об состоянии ветеринарной части», 1890–1903 г., арк. 58-63.

¹⁹² Правила о ветеринарно-полицейских мерах по предупреждению и прекращению заразных и повальных болезней на животных и по обезвреживанию сырых животных продуктов. 12 июня 1902 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1904. Т. 22. Ч. 1. Отд. первое. № 21686. С. 629.

¹⁹³ Закон об установлении временного расписания окладов содержания чинов губернских правлений и канцелярий губернаторов в 49 губерниях, управляемых по общему учреждению, и в губернии Ставропольской, а также чинов Московского врачебного управления. 23 марта 1912 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1915. Т. 32. Ч. 1. Отд. первое. № 36752. С. 258-259.

ника чиновника по рахунковій і екзакуторській частині, бухгалтера та його помічника¹⁹⁴.

Таким чином, на початок ХХ ст. Київське губерньське правління являло собою досить громіздку структуру, яка складалася з загальної присутності губерньського правління, канцелярії загального присутствія губерньського правління та канцелярії губерньського правління, яка ділилася на 1-ше, 2-ге, будівельне, лікарське, ветеринарне, тюремне відділення, у яких відбувалося практичне ведення усіх справ губернії. Київське губерньське правління як інституція в системі місцевого державного управління було ліквідоване у 1919 р. (постанова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад «Про адміністративне управління областей прифронтової зони України» (від 12 січня 1919 р.)¹⁹⁵.

Отже, з кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. губерньське правління – це основний адміністративний орган з управління губернією в системі російської самодержавної влади. Цей колегіальний орган виступав ланкою управління між вищою державною владою та місцевими органами державної влади й управління в губернії (повітах). При цьому губерньське правління, у відношенні до губернатора, не було самостійним у своїй діяльності при вирішенні питань життя краю, оскільки вони разом склали єдину імперську інституцію в системі державної влади на місцях. Це була далеко не ідеальна модель місцевого державного управління, проте вона виявила свою дієздатність

¹⁹⁴ Временное расписание окладов содержания чинов губерньских правлений, кроме вице-губернаторов, и канцелярий губернаторов в 49 губерниях, управляемых по общему учреждению, и в губернии Ставропольской, а также чинов Московского врачебного управления. 23 марта 1912 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1915. Т. 32. Ч. 2: Штаты и табели. Отд. второе. № 36752. С. 47-48.

¹⁹⁵ Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. М.: Управление делами Совнаркома СССР. 1943. С. 7-8.

упродовж досить тривалого історичного періоду, забезпечивши виконання державно-управлінських рішень та органів центральної влади на місцях. Підпорядковуючись безпосередньо імператору і Сенату, Київське губернське правління як колегіальний адміністративний та організаційно-розпорядчий орган являло собою досить ефективну, хоча й забюрократизовану, місцеву імперську інституцію російської самодержавної влади у Київській губернії, формування якої пройшло етапи становлення (1775–1836 рр.), організаційного оформлення губернського правління (1837–1859 рр.), остаточного оформлення губернського правління в системі імперського управління українськими губерніями (1859–1875 рр.), подальшого удосконалення (1876–1919 рр.).

1.4. Віце-губернатор у системі управління Київською губернією

У структурі губернської адміністрації другою важливою посадовою особою, формально поступаючись по старшинству губернському предводителю дворянства, був віце-губернатор, який, як відмічають дослідники, в ієрархії місцевої імперської влади – перший і безпосередній помічник губернатора «по всем частям губернского правления» та у разі відсутності, хвороби або звільнення останнього виконував його обов'язки¹⁹⁶.

Віце-губернаторська посада у системі управління Київською губернією з'являється із запровадженням губернсько-повітового адміністративно-територіального поділу, у 1708 р. З огляду на обсяг повноважень київського губернатора у перші роки функціонування Київської губернії призначення віце-

¹⁹⁶ Зайончковский П. Правительственный аппарат... с. 160; Зырянов П. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861–1914 гг.) / Исторические записки. М., 1982. Т. 107. С. 230.

губернаторів не мало практичного значення. Проаналізувавши архівні матеріали, нам вдалося встановити імена і рік діяльності на посаді одних з перших київських віце-губернаторів, що не заперечує факту існування цієї посади упродовж всього XVIII ст.: Шток – 1730 р.¹⁹⁷, Іван Костюрин – 1752 р.¹⁹⁸, Касжорін (Косжорін) – 1755 р.¹⁹⁹

Характер та обсяг повноважень цієї посадової особи за більш ніж двохсотлітній період неодноразово змінювався. Упродовж 1708-1775 рр., будучи заступником та «правою рукою» очільника губернії, віце-губернатор одночасно керував провінціями (ці адміністративно-територіальні одиниці були складовими губернії), виконував окремі розпорядження губернатора тощо. У 1775 р., згідно з «Установами для управління губерній», віце-губернатор призначався Сенатом та головував у головній фінансовій інституції губернії – казенній палаті²⁰⁰, а згідно з «Наказом» (1837 р.) та іменним указом «Установи для губернських правлінь» (1845 р.) віце-губернатор увійшов до складу губернського правління, й коло його повноважень переважно було пов'язано з функціонуванням губернського правління.

Упродовж XIX – початку XX ст. повноваження київського віце-губернатора визначалися такими нормативно-правовими

¹⁹⁷ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 159 «Указ Петра II киевскому вице-губернатору Штоку о пропуске через границу, без прохождения карантинов турецкого посла Эфенди», не ранее 1727 – не позднее 1730 г., арк. 1.

¹⁹⁸ Щербина В. Указ. соч. С. 141.

¹⁹⁹ ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2643 «Письмо крымского хана Арелан-Гирея вице-губернатору Касжорину», 20 сентября 1755 – 7 октября 1755 г., арк. 1-16.

²⁰⁰ Учреждения для управления губерний всероссийской империи. 7 ноября 1775 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 20. Отд. первое № 14392. С. 232.

актами: «Загальний наказ цивільним губернаторам»²⁰¹ (1837 р.), «Положення про порядок діловодства у губернських правліннях»²⁰² (1837 р.), «Установи для губернських правлінь»²⁰³ (2 січня 1845 р.), «Тимчасові правила про реформування губернських установ МВС в 37-ми губерніях»²⁰⁴ (від 8 червня 1865 р.). Кандидат на посаду віце-губернатора призначався за поданням міністра внутрішніх справ імператорським указом. Згідно з законодавством, коло його повноважень виглядало таким чином: бути безпосереднім помічником цивільного губернатора у здійсненні управління губернією; заміщати губернатора у випадках його відсутності; наглядати за внутрішнім діловодством губернського правління; виявляти та виправляти недоліки у роботі губернського правління та про значні порушення доповідати губернатору; підбирати кандидатів на заміщення чиновницьких посад у губернському правлінні для подання на затвердження губернатором; призначати, звільняти та надавати відпустки канцелярським службовцям губернського правління та підвідомчих йому установ; вести листування щодо роботи губернського правління з господарської частини, з питань виплати заробітної платні чиновникам, з питань звітності щодо діловодства губернського правління, з питань видачі посадовим особам свідоцтв про вступ у шлюб тощо; оприлюднювати

²⁰¹ Общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10303. С. 361.

²⁰² Положение о порядке производства дел в губернских правлениях. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10304. С. 439.

²⁰³ Учреждение губернских правлений. 2 января 1845 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 20. Ч. 1. Отд. первое № 18580. С. 16.

²⁰⁴ Временные правила о преобразовании губернских учреждений ведомства Министерства внутренних дел в тридцати семи губерниях. 8 июня 1865 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 1. Отд. первое. № 42180. С. 633.

нормативно-правові акти у «Губерньських відомостях»; виконувати приписи судових рішень щодо висилки у Сибір чи повернення арештантів; видавати копії документів губерньського правління; здійснювати за дорученням губернатора перевірку роботи міських та повітових установ; оголошувати усні зауваження, догани та застосовувати заходи адміністративного покарання щодо чиновників губерньського правління (арешт терміном до семи днів), здійснювати, за дорученням губернатора, перевірки роботи міських та повітових установ²⁰⁵.

Варто відмітити, що законодавством встановлювався перелік справ губерньського правління, які віце-губернатор мав право візувати без санкції губернатора. Зокрема, у Держархіві Київської обл. зберігся перелік справ Київського губерньського правління, які київський віце-губернатор Б. Кашкар'єв станом на 31 січня 1911 р. міг візувати самостійно без санкції губернатора. До таких справ належали: 1) із секретарської частини Київського губерньського правління (при видачі свідоцтв особам, для підтвердження дворянства або цивільних чинів; здійснюючи листування про призначення пенсій та соціальних виплат; при наданні дозволів на носіння зброї); 2) з рахункової частини Київського губерньського правління (кошториси друкарні; щодо переведення кредитних сум з губерньських кас у повітові та навпаки, затвердження кошторису ветеринарно-бактеріальної лабораторії; справи про видачу авансів чиновникам рахункової та ексекторської частин для службових потреб; 3) щодо 1-го столу Київського губерньського правління (звіти Сенату та Святійшого синоду про оголошення указів; листування з «Головним управлінням у справах місцевого господарства» щодо статутів та звітів споживчих товариств; при наданні дозволів дворянським опікам та сиротинським судам

²⁰⁵ Учреждение губерньских правлений. 2 января 1945 г. ... С. 23-24, 38.

на видачу коштів опікунам для різних потреб, інші незначні справи; 4) щодо 2-го столу Київського губернського правління (справи про іноземних дезертирів; про прийняття іноземців у російське підданство; про нагляд за проведенням податкових зборів; усі інші справи та папери, які не потребували особистої санкції цивільного губернатора; 5) щодо 3-го столу Київського губернського правління (звіти Сенату про виконання його указів); 6) щодо 4-го столу Київського губернського правління (при видачі посвідчень про вибір способу життя; при розгляді скарг про не видачу паспортів; при розгляді й затвердженні смертних вироків); 7) з 5-го столу Київського губернського правління (затвердження та звільнення членів єврейських духовних правлінь; надання членам єврейських духовних правлінь та рабинам відпусток; у справах щодо коробкового податку, які не потребували журнального дозволу); 8) з газетного столу Київського губернського правління (доповіді про фінансові звіти при ліквідації заборгованостей губернської друкарні); 9) з будівельного відділення Київського губернського правління (затвердження кошторисів, проєктів громадських будівель та цін на будівельні матеріали; справи щодо забезпечення технічно-поліцейського нагляду за будівництвами; надання дозволів на видачу коштів на незначні (дріб'язкові) ремонтні роботи та облаштування керосинних (гасових) складів; надання відгуків на запити начальника поштово-телеграфного округу з питань облаштування телефонного зв'язку у повітах; 10) з повітової поліцейської варти (розгляд скарг на дії службовців; розгляд прохань про прийняття на службу; забезпечення службовців спорядженням, формою, зброєю; справи про надання державного кредиту для утримання повітової поліцейської варти; про призначення старших стражників відділення)²⁰⁶.

²⁰⁶ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 345 «Дело о службе киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкарьова», 28 февраля 1910 – 30 июля 1914 г., арк. 37-38.

Одним з важливих повноважень віце-губернатора був контроль над періодичними виданнями. Законодавством чітко регламентувався порядок видання та зміст губерньського друкованого органу – газети «Губерньські відомості»²⁰⁷. Відповідальність за розміщену інформацію у газеті покладалася виключно на віце-губернатора, при цьому редактор ніс відповідальність лише за технічний бік організації видання чергового номеру газети, зміст якого затверджувався особистим підписом віце-губернатора на сигнальному примірнику²⁰⁸.

Крім виконання своїх основних обов'язків, київський віце-губернатор «дабы во всякое время знать ход и положение дел» брав участь у роботі всіх губерньських комісій, комітетів та установ, головою яких був губернатор. Так, проаналізувавши архівні матеріали й «Пам'ятні книги Київської губернії», було встановлено, що київський віце-губернатор брав участь у засіданнях таких установ Київської губернії: губерньський статистичний комітет, губерньський комітет товариства попечительства (кураторства) над тюрмами, губерньський комітет у справах дрібного кредиту, губерньська комісія народного продовольства, губерньське у справах про товариства присутствіє, губерньське у справах фабрик та гірництва присутствіє, губерньське з військової повинності присутствіє, губерньське церковно-будівельне присутствіє, губерньське опікунство дитячих притулків, губерньське у міських справах присутствіє, губерньське у селяньських справах присутствіє тощо²⁰⁹.

²⁰⁷ Там же, оп. 204, спр. 569 «Переписка по разным предметам касающимся надзора за типографиями, литографией и т.п. заведения за 1891 г.», 3 января 1891 – 31 декабря 1891 гг., арк. 2-7 зв.

²⁰⁸ Там же. Оп. 204, спр. 155 «Наряд о циркулярах напечатанных в губерньских ведомостях», 1871 г., 76 арк.; Свод губерньских учреждений / Свод законов Российской империи. Т. 2. СПб., 1892. С. 105-110.

²⁰⁹ Держархів Київської обл., ф. 804, оп. 1, спр. 2523 «Список губернаторов, вице-губернаторов и предводителей дворянства с 1825 по 1898 гг.», 1901 г., 171 арк.; «Пам'ятні книги Київської губернії» за 1856,

У березні 1917 р. у зв'язку із переходом влади у Російській імперії до Тимчасового уряду разом із посадою губернатора ліквідувалася посада і його заступника – віце-губернатора²¹⁰. Проаналізувавши збережену у Державному архіві Київської області діловодну документацію канцелярії київського губернського комісара, було встановлено, що повноваження київського віце-губернатора передавалися новоствореній посаді – помічник київського губернського комісара. Зокрема, згідно з виданим посвідченням помічнику київського губернського комісара за № 855 від 8 червня 1917 р. Зиновію Григоровичу Моргульському було надано право користуватися повноваженнями «по должности бывшего вице-губернатора»²¹¹. Варто відмітити, що у новоствореній системі місцевого управління Київської губернії МВС було дозволено мати київському губернському комісару двох помічників²¹².

Таким чином, київські віце-губернатори були вищими імперськими чиновниками у місцевій адміністрації, що мали значний досвід державної служби: від губернського секретаря

1857, 1858, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1908, 1910, 1911, 1912, 1913, 1913, 1914, 1915 й «Адрес-календарі Київської губернії» за 1864, 1878, 1886, 1888.

²¹⁰ Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII / Журналы заседаний Временного правительства: Март–октябрь 1917 года. В 4-х т. Том 1. Март–апрель 1917 года / Отв. ред. тома Б. Ф. Додонов. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. С. 24.

²¹¹ Держархів Київської обл., ф. 1716, оп. 1, спр. 1 «Дело о личном составе киевского губернского совета общественных организаций, списки членов, постановления организаций об избрании делегатов, командировочные удостоверения», 5 мая 1917 – август 1917 гг., арк. 57.

²¹² Там же, спр. 6 «Дело о личном составе Киевского губернского комиссариата и исполнительного комитета: копии удостоверения выданных членам исполкома служащим губернского комиссара и уездным комиссарам», март 1917 – 19 декабря 1917 гг., арк. 4.

(12-й клас) до дійсного статського радника (4-й клас), які перед призначенням на посаду віце-губернатора у Київську губернію перебували на вищих чиновницьких посадах (віце-губернатори, чиновники з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ), мали особливу довіру в імператора, міністра внутрішніх справ або ж генерал-губернатора. Разом з тим варто відмітити, що посада київського віце-губернатора була серед тих посад в імперській чиновницькій ієрархії, яка дозволяла особі, що її обіймала та зарекомендувала себе позитивно, робити подальшу досить успішну кар'єру й претендувати на ще вищі посади у бюрократичній ієрархії Російської імперії (цивільного губернатора, сенатора).

1.5 Канцелярія губернатора: невід'ємна установа губернаторської влади

Важливе місце в системі губерньської адміністрації, поряд з інститутом губернатора, займав виконавчий орган в системі органів влади та управління – «канцелярія губернатора».

Губернією, за іменним указом «Про запровадження губерній та про приєднання до них міст» (від 18 грудня 1708 р.), управляв губернатор, якому здійснювати повноваження допомагала особлива канцелярія. У зв'язку з запровадженням губерньської реформи у 1775 р. та прагненням імперського уряду уніфікувати систему місцевих органів влади й управління та запровадженням нового колегіального органу – губерньського правління²¹³ – було прийнято рішення про ліквідацію губерньських канцелярій, їхні повноваження передавались ново-

²¹³ Учреждения для управления губерний всероссийской империи. 7 ноября 1775 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 20. Отд. первое № 14392. С. 229.

утвореним інституціям²¹⁴. З утворенням Київської губернії (указ 30 листопада 1796 р.)²¹⁵ та із відновленням губернських установ (указ 29 серпня 1797 р.) розпочинає своє функціонування канцелярія київського губернатора (цивільного) як окрема інституція в системі імперської адміністрації в українських губерніях у складі Росії²¹⁶.

Упродовж 1797–1832 рр. в системі Київської губернської адміністрації існувала поряд з канцелярією київського цивільного губернатора канцелярія військового губернатора (остання припинила своє існування з ліквідацією інституту київського військового губернатора)²¹⁷.

1800–1850 рр. стали наступним етапом у подальшій інституалізації канцелярії київського губернатора, удосконалення її організаційної структури, унормування повноважень її чиновників. У цей період приймається ряд нормативно-правових актів щодо кадрового складу штату чиновників канцелярії (іменний указ «Про призначення начальниками губерній пра-

²¹⁴ *Маркевич О.* Канцелярія волинського губернатора першої половини XIX ст.: склад, структура, повноваження / О. Маркевич // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя: Збірник наукових праць. 2012. С. 147-154. С. 148.

²¹⁵ О новом разделении государства на губернии. 12 декабря 1796 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 24. Отд. первое № 17634. С. 229.

²¹⁶ О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды. 29 августа 1797 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 24. Отд. первое № 18117. С. 106.

²¹⁷ *Романцов О.* Робота бюрократичної системи на прикладі функціонування канцелярій військових губернаторів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. / Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія, 2012. Вип. 3. С. 12.

вигляду канцелярій і секретарів» (від 21 квітня 1803 р.)²¹⁸, іменний указ «Про призначення до київського цивільного губернатора двох чиновників з особливих доручень» (31 січня 1824 р.)²¹⁹, регламентації функціональних обов'язків чиновників канцелярії губернатора (рішення Державної ради «Про чиновників з особливих доручень у різних відомствах» (від 20 листопада 1835 р.)²²⁰, поліпшення фінансового та матеріального становища чиновників канцелярії (положення Комітету міністрів «Про додаткові суми на утримання канцелярій цивільних губернаторів, губернських правлінь та міської поліції» (від 29 травня 1836 р.)²²¹, змін в організаційній структурі самої канцелярії («Загальний наказ цивільним губернаторам» (від 3 червня 1837 р.)²²², «Установи для губернських правлінь» (від 2 січня 1845 р.)²²³, «Про розповсюдження нового штатного

²¹⁸ О дозволении начальникам губернии определять на положенныя при них места правителей канцелярии и секретарей. 21 апреля 1803 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 27. Отд. первое № 20719. С. 547.

²¹⁹ Об определении к киевскому гражданскому губернатору двух чиновников по особым поручениям. 31 января 1824 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 39. Отд. первое № 29757. С. 41.

²²⁰ О чиновниках особых поручений в разных ведомостях. 20 ноября 1835 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1836. Т. 10. Ч. 2. Отд. второе. № 8595. С. 1115.

²²¹ О добавочных сумах на содержание канцелярий гражданских губернаторов, губернских правлений, и городских полиций. 29 мая 1836 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1837. Т. 11. Ч. 1. Отд. первое. № 9240. С. 629; О добавочных сумах на содержание канцелярий гражданских губернаторов, губернских правлений, и городских полиций. 29 мая 1836 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1837. Т. 11. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 9240. С. 228.

²²² Общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10303. С. 361.

²²³ Учреждение губернских правлений. 2 января 1845 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 20. Ч. 1. Отд. первое № 18580. С. 16; Учреждение губернских правлений. 2 января 1845 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 20. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 18580. С. 3.

розпису губернських правлінь та губернаторських канцелярій на 19 губерній» (від 26 лютого 1846 р.)²²⁴.

Кадровий склад штату чиновників канцелярії київського губернатора першої половини XIX ст., який проіснує до початку доби «великих реформ» 60–80-х рр. XIX ст., визначався спеціальним положенням Комітету міністрів «Про розповсюдження нового штатного розпису губернських правлінь та губернаторських канцелярій на 19 губерній» (від 26 лютого 1846 р.)²²⁵. Цим актом у Київській губернії впроваджувався іменний імператорський указ Миколи I «Установи для губернських правлінь» (від 2 січня 1845 р.)²²⁶, за яким визначався новий штатний розпис чиновників канцелярії київського губернатора. Так, штат канцелярії київського губернатора складався із завідувача канцелярією, трьох старших та трьох молодших помічників завідувача канцелярією, реєстратора, двох старших та двох молодших чиновників з особливих доручень при губернаторі²²⁷, всього 10 осіб; річний кошторис канцелярії мав складати 6207 руб.²²⁸ Структурними підрозділами канцелярії київського губернатора були відділення (поліцейське, господарське, судове) та частини (секретарська, реєстраторська)²²⁹.

²²⁴ О распространении новых штатов губернских правлений и губернаторских канцелярий на 19 губерний / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 21. Ч. 1. Отд. первое № 19773. С. 280.

²²⁵ Там же. С. 280.

²²⁶ Учреждение губернских правлений. 2 января 1945 г. С. 16-60.

²²⁷ Учреждение губернских правлений. 2 января 1945 г. (Штаты и табели)... С. 3.

²²⁸ Там же.

²²⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 1, спр. 965 «Дело о принятии мер необходимых для улучшения деятельности городских полиций, земских судов и других учреждений киевской губернии», 26 декабря 1831 – 20 мая 1833 гг., арк. 17-18.

У 1859–1861 рр., у зв'язку з об'єднанням губернських установ міністерства внутрішніх справ м. Києва у Загальне київське губернське управління²³⁰, канцелярія київського губернатора зазнає таких структурних змін: 1) справи поліцейського, господарського відділення передавалися до реорганізованого губернського правління, а всі інші справи розподілялися між двома новоствореними столами: 1-м – (секретним) та 2-м (судовим); 2) посаду завідувача канцелярії перейменовано у секретаря канцелярії, якому відповідав 7-й клас «Табеля про ранги»; 3) скасовувалися посади старшого та молодшого помічника завідувача канцелярії, замість яких упроваджувалися посади столоначальника та його помічників; 4) скасовувалася посада реєстратора²³¹. Разом з тим, з метою підвищення професійного рівня чиновників канцелярії, дозволялося поза штатом набирати «для заміщення класних чинів, переважно з молодих людей, що здобули освіту в вищих навчальних закладах²³²».

Згідно з реорганізацією чиновники першого (секретного) столу відповідали за розгляд справ: про будівництво та ремонт католицьких храмів; про провини православного та католицького духовенства; про призначення ксьондзів у приходи; про чиновників канцелярії; про видачу паспортів іноземним громадянам; про огляд губернії. До компетенції чиновників другого (судового) столу належали справи про розгляд постанов губернського казначейства та палати державного майна; порядок продажу маєтків, власниками яких були неповнолітні;

²³⁰ Там же, оп. 34, спр. 1418 «Дело о расширении власти начальников губернии», 3 марта 1856 – 6 ноября 1859 г., арк. 3.

²³¹ Там же, спр. 1590 (ч. 5) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», декабрь 1860 – апрель 1861 г., арк. 47.

²³² Там же, спр. 1590 (ч. 3) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», апрель 1860 – август 1860 г., арк. 15.

інвентарні справи; листування щодо річного звіту губернатора²³³.

Таким чином, у ході цього організаційно-структурного реформування, ініційованого самими київськими очільниками, кількість штатних чиновників канцелярії київського губернатора було скорочено з 12 до 9 осіб²³⁴, що дозволило при незмінності кошторису канцелярії дещо збільшити заробітну плату деяким категоріям чиновників і збільшити деякі витрати на канцелярські та господарські потреби²³⁵.

Друга половина XIX – початок XX ст. – останній період функціонування канцелярії київського губернатора, діяльність якої регламентувалась такими нормативно-правовими актами: затверджені імператором «Тимчасові правила» (від 8 червня 1865 р.)²³⁶, рішення Державної ради «Про надання міністру внутрішніх справ права скорочувати склад губернських правлень та губернаторських канцелярій»²³⁷ (від 9 березня 1876 р.).

Зміни у соціально-економічному та політичному житті у післяреформену добу (1870–1890 рр.) обумовили ряд нових

²³³ Там же, спр. 1590 (ч. 2) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», октябрь 1859 – март 1860 гг., арк. 160-161.

²³⁴ Там же, спр. 1590 (ч. 5) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», декабрь 1860 – апрель 1861 г., арк. 47.

²³⁵ Там же, оп. 44, спр. 328 «По отношению министра внутренних дел о применении к Киевском, Подольском, Волыньском губерньских управлениях высочайше утвержденных 8 июня 1865 г. штатов», 23 июня 1865 – 19 октября 1870 гг., арк. 57 зв.

²³⁶ Временные правила о преобразовании губерньских учреждений ведомства Министерства внутренних дел в тридцати семи губерниях. 8 июня 1865 р. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 1. Отд. первое. № 42180. С. 633-638.

²³⁷ О предоставлении министру внутринних дел сокращать состав губерньских правлений и губернаторских канцелярий. 9 марта 1876 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1873. Т. 51. Ч. 1. Отд. первое. № 55681. С. 179-180.

змін у структурі канцелярії київського цивільного губернатора. Рішення Державної ради (від 9 березня 1876 р.)²³⁸ надало міністру внутрішніх справ право на власний розсуд визначати штат губернського правління та канцелярії цивільного губернатора. Відповідно міністром внутрішніх справ О. Тимашевим запроваджувався новий штатний розпис канцелярії київського губернатора: «Посади й утримання чинів губернаторської канцелярії Київської губернії згідно височайше затвердженого рішення Державної ради від 9 березня 1876 р.» (від 22 травня 1876 р.), за яким до штату канцелярії київського губернатора входили: завідувач канцелярією, один старший та три молодших помічники завідувача канцелярії, реєстратор, старший та молодший чиновник з особливих доручень, всього 8 осіб, без канцеляристів та писарів. Кошторис канцелярії київського губернатора складав 9,5 тис. руб щорік, що у порівнянні з кошторисом 1861 р. було більше на 3 тис. руб. Відповідно до нового штатного розпису від 22 травня 1876 р. змінювалась структура канцелярії київського губернатора та порядок діловодства між його структурними підрозділами²³⁹.

Варто відмітити, що штатний розпис канцелярії київського губернатора у 1876 р. вже відповідав штату канцелярій губернаторів, які були впроваджені на території Російської імперії «Тимчасовими правилами» (1865 р.).

²³⁸ О предоставлении министру внутренних дел сокращать состав губернских правлений и губернаторских канцелярий. 9 марта 1876 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1873. Т. 51. Ч. 1. Отд. первое. № 55681. С. 179-180.

²³⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 191 «Дело о введении новых штатов в губернских правлениях и губернаторских канцеляриях Киевской, Подольской, Волынской губерниях», 22 мая 1876 – 20 ноября 1878 гг., арк. 8-9.

Таблиця 1.1.

**Штатний склад чиновників канцелярії
київського губернатора (1876 р.)²⁴⁰**

Посада	Кількість осіб	Жалування (в руб.)	Столових (в руб.)
Завідувач канцелярії	1	750	750
Старший помічник завідувача канцелярії	1	400	400
Молодший помічник завідувача канцелярії	3	350	350
Реєстратор	1	300	300
Старший чиновник з особливих доручень	1	400	400
Молодший чиновник з особливих доручень	1	350	350
На канцелярських службовців, писарів та господарські потреби		3000	
Всього	8	9500	

Станом на 1900–1902 рр. особовий склад канцелярії київського губернатора складався із 8 штатних чиновників (завідувача канцелярії, чотирьох його помічників (1 – старший, 3 – молодших), реєстратора, двох чиновників з особливих доручень) та восьми канцелярських службовців, восьми писарів (вільнонайманих) й двох кур'єрів та двох позаштатних чиновників з особливих доручень²⁴¹.

²⁴⁰ Там же.

²⁴¹ Там же, оп. 632, спр. 154 «Дело об увеличении штата канцелярии киевского гражданского губернатора», 20 марта 1902 – 29 февраля 1908 гг., арк. 4; Памятная книжка Киевской губернии на 1902 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типо-Литография Губерн. Правления, 1901. С. 259.

На початку ХХ ст., в умовах наростання соціально-економічної та соціально-політичної кризи, значно збільшились функціональні обов'язки губернатора, що вплинуло на стан внутрішнього діловодства канцелярії останнього, структура та забезпечення якої, за словами київського цивільного губернатора Ф. Трепова, не змінювалася згідно з нормами «Тимчасових правил» (1865 р.) й не може відповідати вимогам часу²⁴².

У зв'язку із таким станом речей київський губернатор Ф. Трепов просить дозволити збільшити штат його власної канцелярії та виділити додаткові кошти на її утримання у розмірі 2000 руб.²⁴³ Враховуючи аргументи Ф. Трепова, міністр внутрішніх справ, статс-секретар С. Вітте дозволив з 1904 р. збільшити штат канцелярії київського губернатора на одного старшого помічника правителя канцелярії із річним утриманням у 800 руб. та виділити «1000 руб. на усилие кредита на наем писцов и хозяйственные расходы»²⁴⁴.

Варто відзначити, що наростання документообігу канцелярії київського губернатора на початку ХХ ст. ускладнювалося й відсутністю у Києві окремої спеціальної будівлі. Ще з 1870-х років канцелярія київського губернатора орендувала приміщення для своїх потреб у житловому будинку власниці Афанасьєвої (вул. Виноградна 2 – нині вул. П. Орлика). Такий стан речей на початок ХХ ст. не відповідав об'єму діловодства та кількості справ, розгляд яких мала забезпечити канцелярія губернатора, створивши належні умови праці для чиновників канцелярії. Тому київський губернатор П. Саввич звертається до київського генерал-губернатора М. Драгомирова з прохан-

²⁴² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 632, спр. 154 «Дело об увеличении штата канцелярии киевского гражданского губернатора», 20 марта 1902 – 29 февраля 1908 гг., арк. 2.

²⁴³ Там же, арк. 3.

²⁴⁴ Там же, арк. 5.

ням підтримати проєкт будівництва окремого приміщення для його канцелярії та пропонує використати для будівництва кошти з коробкового збору²⁴⁵. Така пропозиція не знайшла підтримки з боку міністра внутрішніх справ В. Плеве, оскільки, згідно з «височайшим повелінням» від 12 липня 1903 р., передбачалося скоротити витрати на ремонтно-будівельні роботи, а кошти із коробкового збору могли бути витрачені лише на культурно-освітні потреби єврейського населення міста²⁴⁶.

Бувши очільником губернаторської канцелярії, її завідувач мав відповідати високим професійним вмінням й мав досить щільний великий робочий графік. Так, на початку ХХ ст., як зазначає київський губернатор Ф. Трепов, на долю «завідуючого канцелярії припадає 14-15 робочих годин на добу, не виключаючи свят», тоді як на долю «помічників завідуючого і переписувачів припадає 8-12 робочих годин»²⁴⁷. Як засвідчують опрацьовані нами архівні матеріали, зростання кола повноважень губернаторів, а відповідно і документообігу їхніх канцелярій, обумовило стан справ, за яким секретарі губернаторської канцелярії у ряді випадків та за певних обставин приймали самостійні рішення та видавали необхідні розпорядження, що, зрозуміло, не могло не вплинути на питання адміністративного управління Київською губернією.

У березні 1917 р. у зв'язку з ліквідацією інституту губернатора та впровадженням посади губерньського комісара Тимчасового уряду канцелярія губернатора підпорядковується

²⁴⁵ Там же, оп. 657, спр. 134 «Дело о постройке для канцелярии киевского гражданского губернатора собственного здания», 28 мая 1904 – 9 февраля 1905 гг., арк. 1-2.

²⁴⁶ Там же, арк. 3.

²⁴⁷ Там же, оп. 632, спр. 154 «Дело об увеличении штата канцелярии киевского гражданского губернатора», 20 марта 1902 – 29 февраля 1908 гг., арк. 19 зв.

останньому й перейменовується у канцелярію губернського комісара²⁴⁸.

Таким чином, останній період в історії функціонування канцелярії київського губернатора, що припадає на другу половину XIX – початок XX ст. і в якому виділяємо два підперіоди: 1865–1876 рр. (кадровий штат канцелярії упродовж 1865–1876 рр. відповідав нормам, запровадженим у 1861 р. (а не кількісним нормам, що упроваджувались на території імперії) і включав 9 штатних чиновників, 12 канцелярських службовців та 2 позаштатних чиновники з особливих доручень при губернаторі); 1876–1917 рр. (особовий штат канцелярії збільшується і вже налічує 9 штатних чиновників, 18 канцеляристських службовців та двох позаштатних чиновників з особливих доручень при губернаторі), відзначений подальшим удосконаленням організаційно-правових засад діяльності виконавчого органу в системі органів влади та управління губернського рівня, що перетворювали губернську канцелярію на дієвий механізм здійснення організаційно-координаційних функцій, забезпечуючи ефективність реалізації губернатором своїх повноважень. Взаємини між очільником губернії та очільником канцелярії часто були визначальними у налагодженні належної взаємодії між різними органами та установами, що впливали на ефективне управління губернією.

Упродовж майже 200 років функціонування канцелярія київського губернатора, займаючи важливе місце в системі губернської адміністрації поряд з інститутом губернатора, стала дієвим виконавчим органом в системі органів влади та управління губернського рівня, що здійснював організаційно-координаційні функції, забезпечуючи ефективність реалізації

²⁴⁸ ЦДАК України, ф. 1716, оп. 1, спр. 1 «Дело о личном составе киевского губернского совета общественных организаций, списки членов, постановления организаций об избрании делегатов, командировочные удостоверения», 5 мая 1917 – август 1917 гг., арк. 55-56.

губернатором своїх повноважень. Взаємини між очільником губернії та очільником канцелярії часто були визначальними у налагодженні належної взаємодії між різними органами та установами, що впливали на ефективне управління губернією.

* * *

Отже, початок функціонування київської губернської адміністрації нерозривно пов'язаний зі становленням і розвитком системи місцевого управління у Російській імперії й припадає на період проведення губернської реформи Павлом I. Інститут київського губернатора був впроваджений імператором Павлом I, а його повноваження визначалися різними нормативно-правовими актами Російської імперії (іменними імператорськими указами, положеннями, циркулярами тощо). Згідно з нормами чинного законодавства губернатор був представником верховної державної влади – імператора, та міністерства внутрішніх справ – центрального галузевого органу державної влади, до повноважень якого входили загальний нагляд за діяльністю усіх державних і самоврядних органів влади і управління губернії. Однак рівень самостійності та оперативності у прийнятті рішень губернатором був обмежений вищою владою та владою генерал-губернатора як найпершого і безпосереднього начальника губернатора. Свої контрольно-розпорядчі функції губернатор здійснював через свою канцелярію, яка виконувала організаційно-координаційні функції, забезпечуючи ефективність реалізації губернатором своїх повноважень. Помічником губернатора з управління губернією, другою особою після губернатора був віце-губернатор, який здійснював нагляд за діловодством губернського правління й заміщав очільника губернії у разі його відсутності. Разом з тим у системі органів влади та управління на місцях одне з провідних місць займає губернське правління – основна ланка у механізмі взаємодії між вищою державною владою та органами управління на місцях. Історія Київського губернського

правління бере початок від періоду губернських реформ Катерини II, з 1781 р. влада якого поширювалася на всі сфери життєдіяльності губернії. Хоча його керівником і головою був губернатор, проте існувала певна самостійність цього органу. Підпорядковуючись безпосередньо імператору і Сенату, губернське правління являло собою місцеве представництво центральної влади російської держави, яке ставало головним організаційно-розпорядчим та виконавчим органом управління губернії. Основні функції губернського правління, яке складалось із загального присутствія, канцелярії загального присутствія, канцелярії губернського правління, відділення столів, полягали в оприлюдненні указів Сенату та інших органів державної влади і управління та нагляді за поліцейськими, фінансово-податковими й судовими губернськими установами. Відіграючи важливу роль у прийнятті управлінських рішень і будучи колегіальним, цей орган здійснював організаційно-регулюючі та контролюючі функції; проводив роботу з кадровим складом та організував систему діловодства. Упродовж досліджуваного періоду Київська губернська адміністрація оформилась як складова загальноімперської централізованої системи державного управління на місцях, відіграючи важливу роль у втіленні імперської політики та захисті непопорушності засад самодержавного устрою у Київській губернії.

РОЗДІЛ 2. КАДРОВИЙ СКЛАД КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

2.1. Соціально-професійний портрет київського губернатора

Чинне законодавство не передбачало спеціальних вимог щодо кандидата на посаду губернатора. Як відмічає А. Мінаков, особа, що висувалась кандидатом на посаду губернатора, мала досить невизначений соціально-політичний статус¹. Згідно з «Додатком» до указу «Установи для губернських правлінь» (1845 р.) – «Штати губернських правлінь» – посада губернатора відповідала рангу дійсного статського радника (4 клас)². Разом з тим варто зазначити, що в історіографії досить по-різному трактуються вимоги щодо осіб – кандидатів на посаду губернатора. Так, М. Єрошкін стверджував, що призначення на посаду губернатора залежало лише від досягнення претендентом відповідного чину – дійсного статського радника: «якщо потрібно було призначити губернатора, брали список губернаторів і чиновників 4 класу і тільки з них призначали губернатора³». Проте практика призначень та норма-

¹ *Минаков А.* Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений (по материалам губерний Черноземного центра второй половины XIX – начала XX вв.). Орел: ИД «Орлик», 2011. С. 80.

² *Временные штаты губернских правлений.* 8 июня 1865 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 42180. С. 4.

³ *Ерошкин Н.* Исторические корни бюрократов в России / Вестник архивиста: Информ. бюлл., 2000, № 5-6. С. 129.

тиви підзаконних актів (іменний указ Сенату «Про розпис посад цивільної служби, від XIV до V класу включно» (від 20 листопада 1835 р.) дозволяли ширші підходи до призначень такого рівня. Так, у першій половині XIX ст. практикувалось призначення на посади чиновників губернського рівня: «з огляду на важливість заміщення тієї чи іншої посади, на вакантне місце можна призначати чиновників, що мають чин і одним класом вище або двома нижче від рівня посади, на яку претендує чиновник»⁴. За підрахунками історика А. Черепанова, у першій половині XIX ст. цивільними губернаторами у Київську губернію призначалися чиновники у ранзі дійсного статського радника, або ж таємними радниками⁵, і лише 1 раз було призначено особу у чині статського радника (О. Санти (1812–1813 рр.))⁶. Проаналізувавши суспільно-політичну ситуацію на момент призначення/звільнення губернаторів, можна зробити висновок, що призначення чиновника з невідповідним рангом очільником губернії було пов'язане із надзвичайними для держави подіями (Французько-російська війна 1812 р., Польське повстання 1830–1831 рр.).

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. призначенні київського губернатора, зокрема двоє чиновників – М. Катаказі, О. Гірс – заступаючи на цю посаду, мали чин статського радника (5 клас), але у досить короткий проміжок часу їм було присвоєно чин дійсного статського радника (4 клас). Траплялись і випадки, коли, призначаючи претендента на посаду київського губернатора, чиновникам позачергово присвоювався відповідний ранг (М. Гессе (1871–1881 рр.)),

⁴ О росписании должностей гражданской службы по классам, от 14 до 5 включительно/ ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1836. Т. 26. Ч. 2. Отд. второе. № 8594. С. 1114.

⁵ Черепанов А. Вказ. пр. С. 42.

⁶ Список кавалерам императорских российских орденов всех наименований за 1829. Часть II. СПб.: при Императорской Академии Наук, 1830. С. 6.

О. Веретенников (1906 р.). Загострення суспільно-політичної ситуації у Києві та в губернії на початку ХХ ст. (маніфестації, погроми тощо) внесло зміни щодо призначень на посаду губернатора. Імперська влада практикує призначення київськими губернаторами переважно осіб з військовими чинами. Така практика, як зазначає Л. Лисенко, не є типовою для імперії загалом⁷.

Більшість губернаторів Київської губернії першої половини ХІХ ст. призначалися на посаду, уже перебуваючи на цивільній службі, але існувала практика призначень губернаторів (М. Короб'їн⁸, Ф. Назимов⁹, О. Корнілов¹⁰), які були фактично переведені з військових чинів (генерал-майора) у відповідний цивільний чин – дійсного статського радника. Такі кадрові рішення для Російської імперії були типовими, а в умовах загостреної суспільно-політичної та військової ситуації кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. мали більш виражений характер, адже після завершення бойових дій або ж ліквідації військової загрози частково вищий офіцерський склад (іноді за станом здоров'я, які не могли продовжувати службу) переводили на відповідні посади у цивільних відомствах, у тому числі й на губернаторські посади. Варто зауважити, що упродовж першої половини ХІХ ст. лише один київський губернатор (О. Гур'єв), бувши військовим губернатором, управляв цивільною части-

⁷ Лисенко Л. Указ. соч.

⁸ Волков С. Генералитет Российской империи: энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Т. 1. С. 694.

⁹ Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812–1815 гг. / Российский архив. История Отечества в свидетельствах и документах ХVІІІ–ХХ вв.: Сборник. М.: студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. Т. VII. С. 487–488.

¹⁰ Биографические справки на вятских наместников и губернаторов (1780–1917). Киров: Государственный архив Кировской области, 1996. С. 17.

ною, таким чином також виконуючи обов'язки цивільного губернатора.

Чисельна характеристика кадрового складу київських губернаторів за чинами другої половини XIX – початку XX ст. виглядає таким чином: 1) цивільні чини мали 56,25% губернаторів (М. Гессе, О. Гірс, С. Гудим-Левкович, О. Ігнат'єв, П. Ігнат'єв, М. Катаказі, П. Курлов, М. Суковкін, Л. Томара), військові чини – 43,75% (П. Гессе, М. Казнаков, Ф. Трепов (молодший), П. Саввич, О. Ватаці, О. Веретенников); 2) чиновники у ранзі дійсних статських радників склали 62,5%, у ранзі статських радників – 25% і ранг таємного радника мали 12,5%; 3) придворні звання мали 37,5% губернаторів (С. Гудим-Левкович, О. Ігнат'єв, П. Ігнат'єв, М. Катаказі, М. Суковкін, Л. Томара), 50% (О. Ігнат'єв, П. Ігнат'єв, М. Суковкін) з них отримали ці звання у період царювання імператора Миколи II. Як бачимо, у першій половині XIX ст. переважають цивільні чини, що було пов'язано з існуванням у Києві посади військового губернатора, коли у другій половині XIX – на початку XX ст. ця посада була ліквідована (за винятком періоду 1864–1866 р. після Польського повстання 1863 р.).

Таблиця 2.1.

**Співвідношення губернаторського складу
Київської губернії за чинами¹¹**

Чини	пер. пол. XIX ст.	др. пол. XIX – поч. XX ст.
Військові	17,6%	43,75%
Цивільні	82,4%	56,25%

¹¹ До підрахунку брався чин до призначення на посаду губернатора у Київ.

Важливою рисою для характеристики кадрового складу київського губернатора є віковий зріз. Так, середній вік осіб, що обіймали посаду губернатора в імперії, становив 45-55 років. Цей вік, як зазначає В. Шандра, вважався досить продуктивним, коли поєднується набутий досвід із ще достатньо активною позицією урядовця¹². Аналіз архівних матеріалів, різного роду студії з біографістики, наукових праць дозволив нам визначити вік київських губернаторів та розподілити їх за віковими групами, пов'язавши з правліннями імператорів.

У першій половині XIX ст. київські губернатори переважно були середнього і старшого віку. Під час правління Олександра I кандидатами на посаду київського цивільного губернатора були чиновники від 40 до 46 років, і лише І. Бухарін мав старший вік – 49 років, при цьому у період царювання імператора Миколи I посади очільника Київської губернії обіймали особи від 33 до 57 років, що, на нашу думку, було пов'язано з нестабільною суспільно-політичною ситуацією на Правобережній Україні й частою ротацією самих губернаторів. У період Олександра II та Олександра III переважали губернатори старшого середнього віку (41-46 років). На початку XX ст. Микола II призначає на посаду київських губернаторів осіб середнього віку, у переважній більшості до 40 років (П. Ігнат'єв – 37 років, О. Гірс – 38 років), які вважалися досить молодими для призначення на адміністративну посаду такого рівня. Ось як прем'єр-міністр П. Столипін відповів на прохання київського генерал-губернатора В. Сухомлинова призначити графа П. Ігнат'єва київським губернатором: «генерал Сухомлинов ... просив про призначення київським губернатором голову київської губернської земської управи, графа П. Ігнат'єва. Я відповів, що вважаю графа Ігнат'єва занадто

¹² Шандра В. Губернатор: його роль і місце у системі влади в Україні імперського її періоду... С. 95.

молодим і недосвідченим*, особливо в цей час [революційні події 1905–1907 рр. – *авт.*], хоча і готовий погодитися на клопотання генерала Сухомлинова після закінчення виборів [у II Державну Думу – *авт.*]»¹³.

Отже, на початок ХХ ст., в період Миколи II складається тенденція призначень на посаду київського губернатора осіб молодшого середнього віку, за винятком М. Суковкіна (київський губернатор в 1912–1915 рр.¹⁴), та незалежно від досвіду кар'єрного зростання на державній службі, ніж це було характерно для осіб на посадах губернаторів пореформеного часу. На наш погляд, така тенденція обумовлювалася суспільно-політичними процесами у Російській імперії, зокрема наростанням революційного руху та політикою столицінської модернізації, яка, маючи на меті подолати причини кризового стану, у якому перебувало російське самодержавство, передбачала залучення до державного управління, особливо на регіональному рівні, енергійних та ініціативних чиновників, здатних швидко і адекватно реагувати на нові суспільні виклики, залишаючись вірними інтересам імперського устрою Росії.

Таким чином, розподіл за віковими категоріями у першій половині ХІХ ст. був наступним: до 40 років було 25% губернаторів (І. Фундуклей, О. Корнілов, І. Ковальов, П. Черепанов), від 41 до 45 років – 50% (О. Теплов, М. Короб'їн, Д. Ланський, О. Санти, Ф. Назимов, Д. Обресков, Г. Лашкарьов, Ф. Переверзев), від 46 до 50 років – 18,75% (П. Панкратьєв, І. Бухарін, О. Гур'єв), 51 і старше – 6,25% (В. Кате-

* На момент прохання генерал-губернатора П. Ігнатьєву було 35 років, а службовий стаж становив 15 років.

¹³ Курлов П. Гибель Императорской России. М.: Современник, 1992. С. 76.

¹⁴ Мурзанов Н. Словарь русских сенаторов, 1711–1917 гг.: материалы для биографий / Изд. подгот. Д. Шилов. СПб.: Дмитрий Буланин. 2011. С. 415.

ринич). Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. відсоткове співвідношення вікових категорій київських губернаторів фактично однаково пропорційне та виглядає таким чином: губернатори віком від 36 до 40 років склали 18,75% (О. Гірс, С. Гудим-Левкович, П. Ігнат'єв), віком від 41 до 45 років – 31,25% (М. Гессе, М. Ейлер, О. Ігнат'єв, М. Казнаков, Ф. Трепов (молодший), від 46 до 50 років – 31,25% (О. Веретенников, М. Катаказі, П. Курлов, Л. Томара, П. Саввич), від 51 до 55 років – 18,75% (О. Ватаці, П. Гессе, М. Суковкін). Відтак, київські губернатори мали найбільш дієздатний активний вік від 41 до 50 років.

Таблиця 2.2.

Розподіл губернаторського корпусу Київської губернії за віковими категоріями

Вікові категорії	пер. пол. XIX ст.	др. пол. XIX – поч. XX ст.
До 40 р.	25%	18,75%
41-45 р.	50%	31,25%
46-50 р.	18,75%	31,25%
51 – і старше	6,25%	18,75%

Імперська влада у кадровій політиці щодо вищих посадовців регіонального рівня, зокрема й київського губернатора, керувалась дотриманням принципу наступності при обранні особи, яка претендувала на цю посаду. Важливою умовою щодо кандидатури особи був попередній досвід її чиновницької служби. Низка дослідників вважають, що найчастіше призначались на посаду губернатора особи, що мали досвід заняття посади віце-губернатора. За підрахунками С. Любичанковського, у губерніях Уралу на рубежі XIX–XX ст. понад 60% губернаторів раніше обіймали губернаторські і віце-

губернаторські посади¹⁵. Л. Лисенко також стверджує, що у пореформений час «переважна частина губернаторів набувала чиновницького досвіду й стажу на віце-губернаторській посаді»¹⁶. За її підрахунками 44% призначених у 1913 р. губернаторів було переведено з тієї ж посади з інших губерній, а 31% займали до цього віце-губернаторський пост. У Східному Сибіру, за підрахунками Н. Матханової, з 22 губернаторів, призначених в середині XIX ст., навпаки, лише 8 раніше служили у губернській адміністрації і тільки двоє були губернаторами¹⁷. Типовість цієї тенденції щодо віце-губернаторського минулого російських губернаторів (60%) відмічає британський вчений У. Моє¹⁸.

Аналіз архівних джерел кар'єрного зростання чиновників засвідчує особливий підхід вищої російської імперської адміністрації щодо осіб, які обіймали посаду київського цивільного губернатора. Це, на наш погляд, обумовлюється як соціально-економічним і воєнно-стратегічним значенням Київської губернії, особливо в умовах геополітичних реалій XIX – початку XX ст., так і імперсько-релігійним значенням Києва в імперській доктрині «собирания русских земель под скипетром російського государя-императора».

Упродовж першої половини XIX ст., призначаючи у Київ цивільного губернатора, імперська влада часто обирала канди-

¹⁵ Любичанковський С. Губернская администрация и проблема кризиса власти в позднеимперской России (на материалах Урала, 1892–1914 гг.): дис. док. истор. наук: спец.: 07.00.02 «отечественная история». Самара. 2008. С. 166, 552-557.

¹⁶ Лысенко Л. Указ. соч.

¹⁷ Матханова Н. Высшая администрация Восточной Сибири в середине XIX века, конец 1830-х – середина 1860-х годов: дис. док. истор. наук: наук: спец. 07.00.02 «отечественная история». Новосибирск. 1999. С. 40-41.

¹⁸ Mosse W. E. Russian Provincial Governors as the end of the Nineteenth Century / The historical journal, 1984. № 1. P. 228.

датів, які не мали досвіду роботи у губернській адміністрації, а в умовах становлення законодавства щодо функціонування губернських органів влади це додатково ускладнювало процес управління губернією. Більшість кандидатів на посаду цивільного губернатора не мали досвіду роботи у губернській адміністрації, але проходили військову службу, належали до вищого офіцерського складу, брали участь у бойових діях і обіймали високі посади в армії або ж були переведені у цивільні відомства з подальшим призначенням на престижні цивільні посади (М. Короб'їн (командувач артилерійського батальйону, переведений у чин дійсного статського радника), П. Черепанов (член головного штабу Російської імперської армії), О. Санти (радник при московській казенній палаті), Ф. Назимов (командувач 3-ї Західної армії, переведений у чин статського радника), В. Катеринич (радник 5-го класу київської казенної палати), О. Корнілов (учасник Російсько-турецької війни 1828–1829 рр., звільнений у відставку в чині дійсного статського радника), І. Ковальов (санкт-петербурзький поліцмейстер), О. Гур'єв (член військової ради). Зазвичай чиновників з військових відомств або ж звільнених зі служби у цивільні чини призначали у Київ на період військової загрози або ж після бойових дій. В окрему категорію варто виокремити чиновників, які до призначення у Київ уже працювали на посаді губернатора/віце-губернатора в інших губерніях, мали довід військової служби й високий освітній рівень: О. Теплов (губернатор Слобідсько-Української губернії), П. Панкрат'єв (санкт-петербурзький цивільний губернатор), Д. Ланський (московський цивільний губернатор), І. Бухарін (астраханський цивільний губернатор), Д. Обресков (віленський цивільний губернатор), Г. Лашкар'єв (гродненський цивільний губернатор), Ф. Переверзев (саратовський цивільний губернатор), І. Фундуклей (волинський віце-губернатор).

Значно змінюються критерії призначень губернаторів у Київську губернію у другій половині XIX – на початку XX ст. Найчастіше у Київ призначалися чиновники із губернаторської

посади (П. Гессе (чернігівський військовий губернатор та керуючий цивільною частиною), М. Ейлер (волинський губернатор), Л. Томара (волинський губернатор), Ф. Трепов (волинський губернатор), О. Ватаці (костромський губернатор), М. Суковкін (смоленський губернатор), О. Ігнат'єв (подільський губернатор), що становило 43,75%, тоді як з віце-губернаторської посади лише дві особи – О. Гірс (естляндський віце-губернатор) й М. Гессе (київський віце-губернатор).

Пореформена доба відзначена ще однією особливістю у кадровій політиці вищої імперської влади щодо органів влади й управління регіонального рівня. Доба великих реформ та поява виборних органів місцевого самоврядування обумовила формування нової категорії чиновників – діячів земств, міських дум, земських та міських управ, яких імперська влада розпочинає активно залучати до державного управління¹⁹. Практика призначень на посаду очільника Київської губернії не стає винятком. Так, шестеро київських губернаторів обіймали посади повітового предводителя дворянства (О. Гірс, О. Ігнат'єв, П. Ігнат'єв, М. Суковкін), голови губернської земської управи (П. Ігнат'єв, Л. Томара), гласного міської думи (О. Веретенников). Така практика мала на меті залучити активних діячів органів самоврядування до місцевих органів імперської влади, що мало підвищити авторитет імперської адміністрації краю та сформувати з них кадровий резерв для системи органів державного управління. У цьому контексті показовою є службова кар'єра київського губернатора Л. Томари. Полишивши військову службу після трьох років служби офіцером в Лейб-гвардії Преображенському полку та вийшовши у відставку, у 1866 р. Л. Томара розпочинає цивільну

¹⁹ Держархів Київської обл., ф. 9, оп. 30, спр. 190 «Дело о сообщении сведений о благонадежности и политических убеждениях лиц, служащих в земских и городских общественных управлениях Киевской губернии», 1913 г., арк. 2-78 зв.

службу мировим посередником Золотоніського повіту, але вже 18 липня 1867 р. за власним бажанням подав у відставку²⁰. З 1868 р. Л. Томара стає активним діячем органів земського самоврядування, здобувши значний управлінський досвід на посаді голови полтавської губернської земської управи, на яку його переобирали тричі (з 1870 р. до 1879 р.), а в 1879 р. полишає службу у полтавському земстві та у зв'язку із призначенням на посаду віце-губернатора переїжджає у Харків²¹.

Кандидатами на посаду очільника Київської губернії у пореформений період призначались і чиновники, не пов'язані з управлінням губернського рівня чи органами місцевого самоврядування. Попри це вони мали досвід роботи у різного роду комісіях чи установах на місцях. Серед таких очільників Київської губернії були М. Катаказі (чиновник з особливих доручень при новоросійському та бессарабському генерал-губернаторі), П. Курлов (член ради міністрів), М. Катаказі (відряджений у Самарську губернію для контролю з впровадження селянської реформи 1861 р.), але які мали значний управлінський досвід (від 18 до 25 років)²².

Ще однією категорією чиновників другої половини XIX – початку XX ст., які обіймали посаду київського губернатора, були особи, чия діяльність пов'язана не з цивільною службою,

²⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 519, спр. 195 «Дело о назначении камергера действительного ст. советника Томари волынским губернатором, здесь же об отстранении его от должности волынского губернатора и назначении за смертью д.с.советника Гудим-Левковича на должность киевского губернатора с оставлением в звании», 19 ноября 1881 – 13 сентября 1885 гг., арк. 44.

²¹ Там же, арк. 50 зв.

²² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 648 «Дело о назначении члена совета МВД камергера Курлова временно управляющим Киевской губернией», 14 декабря 1906 – 14 февраля 1907 гг., арк. 4 зв.; *Колпакиди А., Север А.* Спецслужбы Российской империи. М.: Яуза; Эксмо, 2010. С. 311-312.

а з військовою кар'єрою. Це були три київські очільники, що складає 18,75% від загальної кількості губернаторів: М. Казнаков (начальник штабу окремого гренадерного полку), О. Веретенников (інспектор інженерного управління Туркестанського військового округу), П. Саввич (генерал штабу Київського військового округу). Аналіз суспільно-політичних чинників та фактів біографії цієї категорії чиновників дозволяє стверджувати, що ці призначення передусім були пов'язані з польським повстанням 1863–1864 рр. (М. Казнаков), російською революцією 1905–1907 рр. (О. Веретенников, П. Саввич), що засвідчує прагнення центральної імперської влади мати на ключових посадах осіб відповідальних, здатних діяти рішуче, з досвідом управління військами у разі необхідності.

Аналіз формулярних списків київських губернаторів дозволяє виділити ще одну нову рису їхнього соціально-професійного портрета. У першій половині XIX ст. всі київські губернатори обов'язково проходили військову службу, яку вони з різних причин (отримані на війні поранення та каліцтва) змінювали на цивільну службу²³. У пореформену добу ситуація дещо змінюється. Так, вже 87,5% очільників Київської губернії розпочинали свою службову кар'єру у військовому відомстві, а 12,5% здійснили лише кар'єру по цивільному відомству (М. Гессе²⁴, С. Гудим-Левкович²⁵). При цьому бойовий досвід мали 31,25% осіб (М. Казнаков²⁶,

²³ Черепанов А. Вказ. пр. С. 43.

²⁴ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 351, спр. 598 «Формулярный список о службе киевского губернатора Гессе», 1970 г., арк. 2.

²⁵ Там же, оп. 392, спр. 6 «Дело о причислении к МВД Киевского губернатора Гессе, о назначении на его место одесского градоначальника Гудим-Левковича», 21 декабря 1881 – 12 ноября 1885 гг., арк. 118 зв.

²⁶ Там же, оп. 336, спр. 5271 «Сведения о характере дел и их движении в отделениях правления, представление в связи с передачей

М. Ейлер²⁷, Ф. Трепов (молодший)²⁸, П. Саввич²⁹, О. Ватаці³⁰), на відміну від цивільних губернаторів першої половини XIX ст., які практично всі брали участь у бойових діях (окрім Ф. Переверзева та І. Фундукля, останній взагалі не проходив військової служби).

Важливе значення у характеристиці соціально-професійного портрета київського губернатора має аналіз службового стажу. Кандидатами на посаду очільника Київської губернії були переважно чиновники, які зробили успішну військову кар'єру, відзначилися під час бойових дій. З середини 1860-х рр. Київську губернію очолювали переважно цивільні чиновники, які не зробили високої воєнної кар'єри, але мали значний стаж цивільної служби³¹. Строк військової служби Ф. Трепова (молодшого) до призначення на посаду київського губернатора становив лише 8 років, тоді як цивільної служби – 17 років, а київські губернатори М. Гессе та С. Гудим-Левкович взагалі не мали досвіду військової служби. Найбільший сумарний стаж військової та цивільної служби до призначення у Київ

дел губернатора генерал-лейтенанта Гессе генерал-майору Казнакову; их формулярные списки», 1862 г., арк. 62.

²⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 633, спр. 119 «Дело о назначении д.с.с. Эйлера киевским губернатором», 25 февраля 1903 – 13 мая 1903 г., арк. 8.

²⁸ Там же, оп. 638, спр. 564 «Дело о назначении киевского губернатора генерал-лейтенанта Трепова Ф. Ф. присутствующим в правительственный сенат», 1903 г., арк. 57.

²⁹ *Николайчук Д.* Київський цивільний губернатор П. Саввич (1857 – після 1917 р.): випускник Володимирського Київського кадетського корпусу / Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 1 грудня 2017 р. К.: НУОУ. 2017. С. 51.

³⁰ *Волков С.* Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога. М.: Русский путь. 2002. С. 92.

³¹ *Грачев А.* Указ. соч. С. 42-43.

мав П. Гессе – 39 років (22 – військового, й 17 цивільного стажу)³².

Таким чином, кандидатами на посаду київського губернатора призначали осіб, які мали як попередній чиновницький досвід в органах центральної влади, на посадах губернського рівня, військової служби, так і досвід діяльності в органах самоврядування.

Отже, призначення на посаду київського губернатора здійснювалось з урахуванням як суспільно-політичної ситуації, що складалась в Київській губернії та імперії загалом, попереднього досвіду державної служби, так і досвіду діяльності у виборних органах самоврядування, що стало новим явищем у кадровій політиці російського самодержавства у пореформений період.

Одним з критеріїв успішної чиновницької кар'єри був освітній рівень. Київські цивільні губернатори першої половини ХІХ ст. у переважній більшості здобували домашню освіту (Д. Ланський, О. Санти³³, І. Фундуклей³⁴, Ф. Назимов³⁵) або ж були слухачами університетських курсів (О. Теплов (домашня освіта, слухач курсів у Лейпцизькому університеті). Окремі губернатори, керування губернією яких припадає на другу чверть ХІХ ст., отримували вищу цивільну освіту (П. Панк-

³² Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 351, спр. 598 «Формулярный список о службе киевского губернатора Гессе», 1970 г., арк. 43 зв.-52 зв.

³³ Волков С. Генералитет Российской империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Том II (Л–Я). М.: Центрполиграф, 2009. С. 429.

³⁴ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: Т. 36а: Франконская династия-Хаки. М., 1902. С. 879.

³⁵ Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812–1815 гг. // Российский архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Сборник. М.: студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. Т. VII. С. 487-488.

ратьєв³⁶ (Києво-Могилянська академія), Ф. Переверзев (Харківський університет), О. Корнілов³⁷ (Імператорський царсько-сільський ліцей). Такий посередній освітній рівень губернаторів, що здобували вищу освіту, на нашу думку, пов'язаний із малою кількістю закладів вищої освіти у першій половині XIX ст.

Капіталістична модернізація, формування засад індустріального суспільства змінювали і значення освіти для державних чиновників, освітній рівень яких стає однією з найважливіших характеристик їхнього суспільно-професійного портрета. Тому київських губернаторів другої половини XIX – початку XX ст. вирізняє високий освітній рівень: П. Гессе (Московський університетський пансіон)³⁸, М. Казнаков (Миколаївська академія генерального штабу)³⁹, М. Катаказі (Імператорське училище правознавства)⁴⁰, М. Гессе (Ніжинський ліцей князя Безбородька)⁴¹, Ф. Трепов (молодший) (Пажеський корпус)⁴², О. Ватаці (Пажеський корпус)⁴³, М. Суковкін (Імпе-

³⁶ Русский биографический словарь: в 25 томах. СПб.–М., Павел Петрушка. Т. 13 (1902): Павел преподобный – Петр (Илейка). С. 257–258.

³⁷ Селезнёв Н. Исторический очерк Императорского Лицея. 1811–1861. СПб., 1861. С. 148.

³⁸ Там же, 43 зв.

³⁹ Там же, 64 зв.

⁴⁰ Высшее чиновничество Российской империи / сост. С. Волков. М.: Русский фонд содействия образованию и науке. М., 2016. С. 39.

⁴¹ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 351, спр. 598 «Формулярный список о службе киевского губернатора Гессе», 1970 г., арк. 2 зв.

⁴² ЦДАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 564 «Дело о назначении киевского губернатора генерал-лейтенанта Трепова Ф. Ф. присутствующим в правительственный сенат», 1903 г., арк. 57.

⁴³ Волков С. Генералитет Российской империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Том I (А–К). М.: Центрполиграф, 2009. С. 92.

раторський Олександрівський ліцей)⁴⁴, О. Веретенников (Миколаївське інженерне училище)⁴⁵, Л. Томара (Миколаївське кавалерійське училище)⁴⁶, М. Ейлер (Михайлівське артилерійське училище)⁴⁷, С. Гудим-Левкович (Київський університет св. Володимира)⁴⁸, П. Саввич (Миколаївська академія Генерального штабу)⁴⁹, П. Курлов (Олександрівська військово-юридична академія)⁵⁰, П. Ігнат'єв (Київський університет св. Володимира)⁵¹, О. Гірс (Пажеський корпус)⁵², О. Ігнат'єв

⁴⁴ Там же, оп. 642, спр. 447 «Дело о перемещении смоленского губернатора шталмейстера высочайшего двора Суковкина на должность киевского губернатора», 2 декабря 1912 – 11 марта 1913 гг., арк. 18.

⁴⁵ Там же, оп. 636, 363 «Дело о назначении военного инженера полковника Веретенникова киевским губернатором», 4 сентября 1906 – 22 мая 1909 гг., арк. 5 зв.

⁴⁶ Там же, оп. 517, спр. 195 «Дело о назначении камергера действительного ст. советника Томары волынским губернатором, здесь же об отстранении его от должности волынского губернатора и назначении за смертью д.с.советника Гудим-Левковича на должность киевского губернатора с оставлением в звании», 19 ноября 1881 – 13 сентября 1885 гг., арк. 44 зв.

⁴⁷ Там же, оп. 633, спр. 119 «Дело о назначении д.с.с. Эйлера киевским губернатором», 25 февраля 1903 – 13 мая 1903 гг., арк. 8.

⁴⁸ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 392, спр. 6 «Дело о причислении к МВД Киевского губернатора Гессе, о назначении на его место одесского градоначальника Гудим-Левковича», 21 декабря 1881 – 12 ноября 1885 гг., арк. 118 зв.

⁴⁹ *Николайчук Д.* Київський цивільний губернатор П. Саввич (1857 – після 1917 р.)... С. 51.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 648 «Дело о назначении члена совета МВД камергера Курлова временно управляющим Киевской губернией», 14 декабря 1906 – 14 февраля 1907 гг., арк. 4 зв.

⁵¹ Список гражданским чинам четвертого класса. Исправлен по 1-е марта 1916 года. Ч. 1. Петроград: Издание инспекторского отдела Собственной Его Императорского Величества канцелярии. Сенатская типография, 1916. С. 1299.

(Санкт-Петербурзький університет)⁵³. При цьому дев'ять київських губернаторів мали ще й вищу військову освіту, що становило 60% усіх очільників.

У порівнянні з дореформеною добою соціально-професійний портрет кадрового складу київських губернаторів вирізняється високим освітнім рівнем: 75% мали вищу освіту, з них 43,75% навчалися у цивільних ВНЗ, й 25% здобули освіту у середніх навчальних закладах (Пажерський корпус – 18,75%, Московський університетський пансіон – 6,25%), що свідчить про підвищення професійного рівня чиновників губернського рівня та якісні зміни у кадровому забезпеченні місцевих органів державного управління, прагнення центральної імперської влади мати ефективний апарат влади, який би відповідав тенденціям соціально-економічного розвитку, що складались як у світі, так і в імперії зокрема.

Важливим елементом складової кадрової політики імперської влади була практика ротацій. Більшість губернаторів у Російській імперії, як правило, перебували на своїй посаді 5-6 років, хоча були й значно менші терміни – рік або і до року, але траплялися й більші терміни перебування на посаді⁵⁴. Цілком слушною є оцінка історика А. Грачева, що така кадрова ротація обумовлювалась прагненням влади забезпечити управлінську систему від корупції та зловживань службовим становищем⁵⁵. Характеризуючи стабільність кадрового складу губернаторів Київської губернії, досліджено такий показник як

⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 639, спр. 320 «Дело о назначении эстляндского вице-губернатора камергера с.с. Гирса киевским губернатором», 7 мая 1909 – 22 июля 1912 гг., арк. 46 зв.

⁵³ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 250 «Дело о службе киевского губернатора Алексея Николаевича Игнатъева», декабрь 1915, арк. 3 зв.

⁵⁴ Шандра В. Губернатор: його роль і місце у системі влади в Україні імперського її періоду... С. 96.

⁵⁵ Грачев А. Указ. соч. С. 32.

середній термін їхнього перебування на посаді. Варто зазначити, що під час аналізу до підрахунку бралася загальна кількість місяців перебування на посаді київського губернатора (П. Саввич був київським губернатором двічі (06.09.1903–08.10.1905, 02.11.1905–15.08.1906).

Використовуючи історичний метод та метод математичної статистики, встановлено, що середній термін перебування на посаді очільником Київської губернії у першій половині XIX ст. склав 3 роки 3 місяці, у другій половині XIX – початку XX ст. – 3 роки 10 місяців. Загалом упродовж існування посади цивільного губернатора чиновники перебували на посаді у середньому 3,5 роки. Однак детальний аналіз засвідчує, що переважна більшість губернаторів (67%) перебувала на посаді від місяця до трьох років. Середній же термін для більшості осіб губернаторів складає 2 роки. При цьому у першій половині XIX ст. ротації губернаторів були частіші, ніж упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Таким чином, попри винятки, наприклад, Фундуклей Іван Іванович⁵⁶ пробув на посаді 13 років, Гессе Павло Іванович – 8 років 10 місяців, Гессе Микола Павлович – 10 років 8 місяців⁵⁷, Томара Лев Павлович – майже 13 років⁵⁸, більшість київських губернаторів перебували на своїй посаді набагато менше середнього терміну, що є свідченням плінності у кад-

⁵⁶ Коляда І. Український історик та імперський сановник: до історії взаємин М. Костомарова і І. Фундуклея / Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. 2018. № 28. С. 88.

⁵⁷ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 351, спр. 598 «Формулярний список о службе киевского губернатора Гессе», 1970 г., арк. 2 зв.-26 зв.

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 519, спр. 195 «Дело о назначении камергера действительного ст. советника Томары волынским губернатором, здесь же об отстранении его от должности волынского губернатора и назначении за смертью д.с.советника Гудим-Левковича на должность киевского губернатора с оставлением в звании», 19 ноября 1881 – 13 сентября 1885 гг., арк. 46 зв.-49 зв.

ровому складі губернаторського корпусу Київської губернії, особливо ця тенденція збільшується наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. і пов'язана з кадровою політикою Миколи ІІ, що підтверджувало наростання кризи самодержавної форми правління і прагнення вищої імперської влади до пошуку механізмів та способів її зміцнення.

Як зазначалося, імперське законодавство Росії відзначене відсутністю чіткого правового механізму підбору та призначення на посаду губернатора. Природа абсолютної монархії визначає ключову роль у кадрових питаннях особистої відданості особі імператора і визначальну роль особистісних рис самого імператора та його волі при вирішенні кадрових питань. Не винятком у цьому плані є кадрова політика російських самодержців щодо українських губерній взагалі й Київської губернії зокрема. Як особиста прихильність монарха, так і особисте знайомство з одним із ключових керівників найбільш впливового відомства – міністерства внутрішніх справ, мали часто вирішальне значення при призначенні кандидатури чиновника на посаду київського губернатора. Від позиції міністра внутрішніх справ залежали не тільки призначення на цю посаду, але і подальша службова кар'єра київських губернаторів. Міністр внутрішніх справ представляв імператорові кандидатури на посаду губернатора і, безумовно, прямо або ж опосередковано впливав на вибір імператора. Він брав безпосередню участь у попередньому обговоренні кандидатур. На відміну від імператора, який часто обмежувався лише поданням міністра внутрішніх справ, останній особисто вивчав кожну кандидатуру та аналізував наявну по ній інформацію. Чиновник, який мав обійняти посаду губернатора, мав якщо не бути особисто знайомим з міністром внутрішніх справ, то бути представленим йому особисто третіми особами. Так, активну участь у підборі кандидатур на посаду київського губернатора брав київський генерал-губернатор. Зокрема, у 1871 р. з ініціативи київського, подільського і волинського генерал-губер-

натора князя О. Дондукова-Корсакова київським губернатором був призначений М. Гессе. 22 травня 1885 р. у зв'язку зі смертю київського губернатора С. Гудим-Левковича О. Дрентельн звернувся до міністра внутрішніх справ з проханням про призначення нового очільника губернії⁵⁹, оскільки Київська губернія, на його думку, разом з містом Києвом займають особливе становище у краї, а також і серед інших губерній і міст Росії, а тому претендент на посаду київського губернатора має бути не просто енергійним та професіоналом високого рівня, а й відзначатися стійкістю переконань. Саме такими рисами, на переконання генерал-губернатора, володів волинський губернатор Л. Томара, «який, маючи усесторонню освіту (Миколаївське кавалерійське училище) й значний службовий досвід (29 років), різко виділяється своїми адміністративними здібностями»⁶⁰. У своєму повідомленні до міністра внутрішніх справ О. Дрентельн відмічав, що «призначення на посаду київського губернатора було б для нинішнього волинського губернатора [Л. Томари – *авт.*] нагородою за його трирічну відмінну й корисну службу у Житомирі⁶¹». Відтак, згідно з поданням О. Дрентельна, волинського губернатора Л. Томару призначено на відповідну посаду у Київську губернію, подільського губернатора В. фон Валя – у Волинську губернію, а на посаду останнього призначено волинського віце-губернатора В. Глинку⁶². Проте були і приклади, коли міністр внутрішніх справ керувався власною мотивацією при

⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 519, спр. 195 «Дело о назначении камергера действительного ст. советника Томари волинским губернатором, здесь же об отстранении его от должности волинского губернатора и назначении за смертью д.с.советника Гудим-Левковича на должность киевского губернатора с оставлением в звании», 19 ноября 1881 – 13 сентября 1885 гг., арк. 28.

⁶⁰ Там же, арк. 32.

⁶¹ Там же, арк. 30.

⁶² Там же.

призначенні київського очільника. Так, у зв'язку із можливим призначенням київського губернатора П. Гессе сенатором, київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков у листі від 29 травня 1861 р. до міністра внутрішніх справ П. Валуєва просить призначити київським губернатором київського віце-губернатора П. Селецького, але пропозицію було відхилено й очільником губернії призначено начальника штабу Окремого Гренадерського полку М. Казнакова⁶³. Описуючи у своїх спогадах «Загибель імператорської Росії» обставини свого призначення на посаду виконувача обов'язків київського губернатора, член ради МВС генерал-лейтенант П. Курлов був здивований, що його призначають на посаду нижчу від нині займаної, до того ж, уже буди губернатором: «П. Столипін запропонував мені посаду київського губернатора, – згадував П. Курлов, – я відповів, що був губернатором в самостійній губернії і не бажав би їхати в генерал-губернаторську губернію ... Таке клопотання викликало у мене здивування, яке я і висловив міністру⁶⁴». П. Столипін, як і сам імператор Микола II, розуміючись у чиновницькій ієрархії імперії, вважали за необхідне послуговуватись не відомчими чи кар'єрними, а державними інтересами при вирішенні кадрових питань: «мое особисте прохання, – говорить П. Столипін, – про що я вже доповідав імператору, і отримав «соизволение», тимчасово бути Вам [П. Курлову – *авт.*], по височайшому повелінню, в.о. київського губернатора, залишаючись членом ради МВС⁶⁵». Так, отримавши від прем'єр-міністра П. Столипіна підтвер-

⁶³ Держархів Київської обл., оп. 336, спр. 5271 «Сведения о характере дел и их движении в отделениях правления, представление в связи с передачей дел губернатора генерал-лейтенанта Гессе генерал-майору Казнакову; их формулярные списки», 1862 г., арк. 4.

⁶⁴ Курлов П. Гибель Императорской России. М.: Современник, 1992. С. 75.

⁶⁵ Там же.

дження майбутніх гарантій своєї чиновницької кар'єри, П. Круглов погодився обійняти посаду провінційного рівня: «я подякував міністру за довіру і дозволив собі нагадати про його обіцянку мати мене на увазі в разі відкриття посади петербурзького градоначальника ... на що П. Столипін відповів мені повним підтвердженням, не заперечуючи навіть і майбутнє звільнення генерала фон де Лауніца⁶⁶». Проте політика ротаций та особисте втручання у підбір кадрів вищих столичних сановників не завжди мала позитивний результат. Особливо це виявилось у період революційних потрясінь (1905–1907 рр.), коли губернаторські призначення часто відбувалися «у сподіванні» професійності нового очільника губернії у боротьбі з революційним рухом. Так, на початку жовтня 1906 р. у Київську губернію був переведений костромський губернатор О. Ватаці, а на його місце перейшов київський губернатор П. Саввич. У результаті бездіяльності нового київського губернатора й неможливості належним чином виконувати свої обов'язки у незнайомому для себе краї, О. Ватаці було повернуто до Костроми, а П. Саввича – до Києва, який вжив рішучих заходів для придушення революційних виступів на вулицях губернського міста (повстання Б. Жаданівського (листопад 1905 р.), «Шулявська республіка» (грудень 1905 р.).

Подальші призначення очільників Київської губернії в умовах революційного протистояння засвідчують, що вищі імперські сановники вже не допускали необдуманих та поспішних рішень. Рішучістю дій у боротьбі з революцією характеризуються дії ще одного очільника – це член ради міністрів, виконувач обов'язки київського губернатора П. Курлов (грудень 1906 р.). У листі до міністра внутрішніх справ П. Столипіна київський генерал-губернатор В. Сухомлинов зазначав, що «за короткий час П. Курлов, погоджуючи свої дії з захо-

⁶⁶ Там же. С. 76.

дами уряду щодо боротьби з революційним рухом, у короткий термін зумів стабілізувати ситуацію у губернії, зокрема й у Києві, де населення вирізнялось особливою революційною активністю, користуючись неспроможністю вжити дієвих заходів зі стабілізації ситуації у місті та приборкати радикально налаштовані сили попереднім губернатором П. Саввичем»⁶⁷. Не менш рішучими були дії графа П. Ігнат'єва (повстання понтонерів, очолених підпоручиком Ждановичем, червень 1907 р.; повстання піхотного Селенгінського полку на чолі із членом воєнізованої організації УНП «Оборона України», рядовим М. Шевченком)⁶⁸, який до цього обіймав посаду голови київської губернської земської управи з господарських справ⁶⁹.

Отже, кадровий склад очільників Київської губернії – важливого політичного й економічного центру Правобережної України – відзначається наданням переваги чиновникам, які користувалися особистою довірою та підтримкою як імператора, так і голови Ради міністрів та міністра внутрішніх справ, володіли ситуацією у краї й позитивно зарекомендували себе багаторічною службовою кар'єрою в імперській управлінській системі.

Крім зазначених чинників щодо призначення на посаду очільника Київської губернії, не менш важливим з погляду вищої імперської влади було прагнення унеможливити корупцію та прагнення чиновника такого рівня зловживати своїм

⁶⁷ ЦДАК України, ф. 1, оп. 634, спр. 648 «Дело о назначении члена совета МВД камергера Курлова временно управляющим Киевской губернией», 14 декабря 1906 – 14 февраля 1907 гг., арк. 3.

⁶⁸ Турченко Ф. Микола Міхновський у період російської революції 1905–1907 років / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 16. С. 102.

⁶⁹ ЦДАК України, ф. 1, оп. 637, спр. 51 «Дело о назначении председателя киевской губернской управы по делам земского хозяйства графа Павла Игнат'ева киевским губернатором», 18 января 1907 – 8 мая 1909 гг., арк. 5.

службовим становищем для особистого збагачення. Досліджуючи розташування родових маєтків губернаторів, сучасні дослідники відзначають, що жоден з них не мав у підвладній губернії значної земельної власності. Аналізуючи територіальне походження київських губернаторів, варто відмітити, що верховна влада також намагалася контролювати, щоб новопризначені губернатори не мали особистісних зв'язків у краї, а особливо, щоб кандидати на посаду не мали земельної або ж іншої власності в губернії, хоча були й винятки. Батько і син Трепови мали земельну власність у Київській губернії (подарована Олександром II садиба у Києві)⁷⁰. Були випадки, коли губернатори володіли досить великими земельними ділянками. Згідно з формулярним списком київського губернатора С. Гудим-Левковича, станом на 1881 р., коли його було призначено очільником Київської губернії, у нього не було земельної власності⁷¹, а от у 1871 р. при вступі на посаду київського віце-губернатора у формулярному списку останнього вказано, що він володіє 3100 десятин землі у Київській губернії⁷². Документальних чи будь-яких інших свідчень про дату зміни майнового статусу С. Гудим-Левковича не було знайдено, але варто зауважити, що рід Левковичів володів багатьма земельними ділянками у Київській губернії, а сам майбутній губер-

⁷⁰ Ковалинський В. Меценатські «проекти» Федора Трепова / В. Ковалинський; [розмову вела В. Скуба] / Газета «День» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/taym-aut/mecenatski-proekti-fedora-trepova>

⁷¹ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 392, спр. 6 «Дело о причислении к МВД Киевского губернатора Гессе, о назначении на его место одесского градоначальника Гудим-Левковича», 21 декабря 1881 – 12 ноября 1885 гг., 209 арк.

⁷² Там же, оп. 366, спр. 5958 «Дело о служебной деятельности вице-губернатора Гудим-Левковича (имеется сообщение указа Сената о назначении губернатором Гессе)», 5 апреля 1871 – 23 сентября 1871 гг., 95 арк.

натор свою службову кар'єру здійснив саме у Київській губернії (1863–1864 рр. – канцеляристський чиновник канцелярії київського генерал-губернатора, 1864–1865 рр. – тарашанський повітовий голова дворянства, 1865–1866 рр. – в.о. київського губерньського предводителя дворянства, 1867–1871 рр. – був чиновником МВС, 1871–1877 рр. – київський віце-губернатор)⁷³.

Таким чином, імперська влада намагалася не допустити формування корпоративності інтересів вищих імперських сановників губерньського рівня з місцевою елітою, забезпечити або хоча б зменшити рівень корумпованості серед чиновницького апарату на місцях.

Не менш важливим при аналізі кадрового складу київських губернаторів є аналіз їхньої подальшої кар'єри. Доля чиновника, який прослужив губернатором, могла складатися надалі по-різному: він міг бути призначений на вищу посаду, переміщений в іншу губернію або відправлений у відставку. Обставини, при яких залишали губернаторську посаду, також могли бути різними.

Варто зауважити, що у першій половині XIX ст. звільнення у відставку, відсторонення від служби, завершення чиновницької кар'єри київських губернаторів були частіші, ніж упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Так, проти П. Черепанова за перевищення своїх повноважень у 1816–1817 рр. було відкрито судову справу у Київському головному суді, а у 1817 р. він був звільнений з посади київського цивільного губернатора. Документальних підтверджень щодо звільнення П. Черепанова у зв'язку з відкритою судовою

⁷³ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 392, спр. 6 «Дело о причислении к МВД Киевского губернатора Гессе, о назначении на его место одесского градоначальника Гудим-Левковича», 21 декабря 1881 – 12 ноября 1885 гг., 209 арк.

справою немає⁷⁴, але посада очільника Київської губернії була останньою у його чиновницькій кар'єрі. Для Ф. Назимова посада київського цивільного губернатора теж стала останньою, й у період 1822–1827 рр. він перебував серед колишніх чиновників «не у дел»⁷⁵. І. Бухарін після року управління губернією пішов у відставку за станом здоров'я, а через 5 років був знову призначений на губернаторську посаду уже в Архангельську губернію⁷⁶. Найчастіше губернаторів першої половини XIX ст. або ж переводили на аналогічну посаду у менш престижну губернію, або на сенаторську посаду (О. Теплов (сенатор), І. Бухарін (відправлений у відставку за станом здоров'я), І. Ковальов (єнісейський цивільний губернатор), В. Катеринич (відправлений у відставку за станом здоров'я), Д. Обресков (віленський цивільний губернатор (відмовився обіймати посаду у Києві), Г. Лашкар'єв (подільський цивільний губернатор), О. Гур'єв (сенатор), Ф. Переверзев (член ради МВС), І. Фундуклей (сенатор), О. Корнілов (в'ятський цивільний губернатор)). Іноді, у зв'язку з нестабільною військово-політичною ситуацією (Французько-російська війна 1812 р., Польське повстання 1830 р., Російсько-турецька війна 1828–1829 рр.), уже цивільних чиновників мобілізували у армію й призначали на військові посади: Д. Ланський (Французько-російська війна 1812 р.), О. Санти (генерал-інтендант Резерв-

⁷⁴ Систематический свод существующих Законов: Общее дополнение к первой части. СПб., 1818. С. 185.

⁷⁵ Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812–1815 гг. / Российский архив. История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Сборник. М.: студия «ТРИТЭ» Н. Михалкова, 1996. Т. VII. С. 487–488.

⁷⁶ Русский биографический словарь А. А. Половцова: Т. 3: Бетанкур-Бякстер. С-Пб., 1908. С. 561–562.

ної армії)⁷⁷. Практики повернення губернаторів на військову службу, попри війни у другій половині XIX – на початку XX ст., практично не було. Аналіз наступних щаблів кар'єри київських очільників другої половини XIX – початку XX ст. свідчить про те, що найчастіше вони переводилися на вищі імперські посади (М. Казнаков – член Головного військово-тюремного комітету, генерал-губернатор Західного Сибіру; М. Катакази – сенатор; Л. Томара – сенатор; Ф. Трепов (молодший) – сенатор; П. Саввич – начальник штабу Іркутського військового округу; П. Курлов – в.о. директора департаменту поліції МВС; П. Ігнат'єв – директор департаменту землеробства МВС, М. Суковкін – сенатор). Переміщення ж губернатора в іншу губернію формально залишало його у колишньому статусі. Він не втрачав обсяг владних повноважень, зберігав колишній авторитет першого чиновника у губернії, особисто представляв монарха. Навіть ієрархія губерній, яка мала місце в управлінській системі Російської імперії, відкривала шлях лише до неформальних преференцій. У губернатора «рядовой», «не престижной» губернії також залишалися шанси зійти по «кар'єрних щаблях»⁷⁸. Так, інших трьох київських губернаторів було переведено у менш престижні губернії: О. Ватаці – Костромська губернія (не зміг забезпечити соціально-політичну стабільність у губернії під час Російської революції у жовтні 1905 р.), О. Веретенников – Костромська губернія (конфлікт з генерал-губернатором, брав участь у правих партіях («Союз російського народу»), О. Гірс – Мінська губернія (під час його губернаторства у Києві був убитий П. Столипін). Серед перелічених осіб показовим є переміщення київського губернатора О. Веретенникова у іншу

⁷⁷ Волков С. Генералитет Российской империи: Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. Том II (Л–Я). М.: Центрполиграф, 2009. С. 429.

⁷⁸ Минаков А. Губернаторский корпус и центральная власть... С. 135.

губернію, який відкрито співпрацював з правою партією «Союз російського народу» та у зв'язку з цим конфліктував з київським генерал-губернатором В. Сухомлиновим (останній дистанціювався від правих сил). О. Веретенников не тільки симпатизував «Союзу російського народу», а й носив на грудях знак цієї організації, підтримував її фінансово. У своїй вступній промові він вимагав від чиновників, щоб вони вступали у партію, які визнають лише самодержавство, й, як згадує київський генерал-губернатор В. Сухомлинов, «відчував себе на цій посаді не як великий політичний чин губернії, а як впливовий член партії «Союзу російського народу», який повністю загруз у партійних справах⁷⁹». Тому на посаду виконувача обов'язків київського губернатора під час проведення виборів до II Державної думи було призначено П. Курлова. Новий губернатор вважав неприпустимою участь чиновників у діяльності партій, а тому не демонстрував свою підтримку монархістів, але шляхом перемов між партійними діячами домогся, щоб представники різних проурядових партій об'єднали зусилля та виставили спільним кандидатом у депутати від Києва (за першою міською курією) ректора Київської духовної академії, єпископа Платона (Рождественського)⁸⁰.

Таким чином, службова кар'єра губернаторів після призначення у Київську губернію складалась досить по-різному, у тому числі існує відмінність щодо періодів функціонування Київської губернської адміністрації. Так, київські цивільні губернатори першої половини XIX ст. здійснили після призначення у Київ менш успішну кар'єру, ніж їхні наступники у другій половині XIX – початку XX ст.: 28,6% губернаторів були переведені на аналогічні посади в інші, менш престижні губернії; 28,6% – зайняли вищі імперські посади; 28,6% –

⁷⁹ Сухомлинов В. Воспоминания Сухомлинова. С предисловием В. Невского. М.–Л.: Государственное издательство, 1926. С. 110-111.

⁸⁰ Курлов П. Указ. соч. С. 74-80.

звільнені у відставку або померли (28,6%); 14,2% – переведені/повернуті на військові посади. Такий стан справ, на нашу думку, був пов'язаний, по-перше, з віком самих чиновників, які після губернаторства у Києві були старше 48 років, по-друге, в умовах становлення та розгалуження системи державного (утворення міністерств) та місцевого (унормування роботи губернських установ) управління мали недостатній рівень освіти й досвід роботи у цивільних відомствах. У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. після губернаторства у Києві вищі імперські посади у чиновницькій ієрархії зайняли 50% губернаторів, переведено на аналогічні посади в інші губернії – 18,75%; подали у відставку або померли – 18,75%. Такий кількісний та якісний аналіз засвідчує високий статус та престижність посади київського губернатора у бюрократичній ієрархії Російської імперії. Разом з тим варто зазначити, що у своїй майбутній кар'єрі 12,5% київських губернаторів обіймали дещо нижчі посади: М. Ейлер (відраджений для нагляду за зборами та навчанням нижчих відставних чинів), О. Ігнат'єв – після повалення самодержавства у лютому 1917 р. був головою Червоного Хреста у Румунії, а згодом став учасником білогвардійського руху (армія генерала М. Юденича).

Отже, забезпечення високого професійного рівня кадрового складу губернаторського корпусу Київської губернії, з огляду на зростання значення краю у житті імперії, було одним з найважливіших завдань внутрішньої політики вищої імперської влади. Відбір кандидатів на посаду київського губернатора визначався такими, на наш погляд, критеріями як особиста довіра імператора, службовий досвід та ділові якості, протекція високопоставлених покровителів. Посада київського губернатора у бюрократичній ієрархії Російської імперії мала високу престижність, а тому для більшості чиновників ставала важливим етапом у подальшій успішній кар'єрі. Саме ефективний і дієвий високопрофесійний кадровий склад київських губернаторів став одним із важливих важелів внутрішньої

політики російського самодержавства в Україні; зміцнення цієї інституції державного управління розглядалось самодержавством як один із ключових механізмів непорушності імперського державного ладу.

Таким типовим представником губернаторського корпусу Київської губернії, який перебував на посаді київського губернатора набагато більше від середнього показника (9 років), а його адміністративні заходи з управління губернією ставилися за приклад іншим губернаторам та використовувалися вищою імперською владою під час проведення реорганізації системи місцевого управління у 1860-х рр., був Павло Іванович Гессе (1855–1864 рр.).

Павло Іванович Гессе народився в 1801 р. і походив зі спадкових дворян Тульської губернії. Батько його, генерал-лейтенант Іван Христианович Гессе, – саксонський артилерист, у 1788 р. прийнятий на російську службу сержантом у Гатчинську артилерійську команду. Досить дискусійним у біографії П. Гессе є питання про його походження. Так, граф Ф. Ростопчин говорить про німецьке походження батька П. Гессе – І. Гессе⁸¹. Тоді як граф С. Вітте, голова Ради міністрів Російської імперії, стверджує про єврейське походження роду Гессе⁸². Освіту П. Гессе здобув у Московському університетському пансіоні, після закінчення якого вступив до Московського університету, але, не закінчивши повного університетського курсу, 17 лютого 1817 р. розпочав військову службу підпрапорщиком в лейб-гвардії Ізмайлівського полку. Варто відзначити швидке службове зростання молодого офіцера: 29 січня 1820 р. – прапорщик; 1 січня 1821 р. –

⁸¹ Русский биографический словарь в 25-ти т.: Т. 5 Герберский – Гогенлоэ / Изд. под ред. Н. Чулкова. Москва: тип. Г. Лиснера и Д. Совко. 1916. С. 144-145.

⁸² *Vumme* С. Воспоминания (Царствование Николая II). Берлин: Слово, 1922. Т. 1. С. 95.

підпоручик; 6 січня 1823 р. – поручик; 4 лютого 1825 р. – бригадний ад'ютант; 19 березня 1826 р. – штабс-капітан і призначений ад'ютантом до петербурзького коменданта генерал-ад'ютанта Башуцького⁸³. У 1829 р. П. Гессе виходить, за сімейними обставинами, у відставку у званні капітана, а вже 1831 р. у зв'язку з епідемією холери в Тульській губернії стає попечителем по Веневському повіту⁸⁴. З 6 липня 1838 р. Павло Іванович продовжує свою цивільну службу кар'єру. Отримавши ранг надвірного радника, він був призначений полтавським віце-губернатором, на цій посаді він перебував не повних три роки. 11 січня 1841 р. його призначено вже губернатором Чернігівської губернії. Роки перебування Павла Івановича Гессе на посаді чернігівського губернатора відзначені рядом заходів у соціально-культурній сфері. Так, за його активного сприяння було сформовано першу пожежну команду, закладено парк (нині – Центральний парк культури і відпочинку ім. М. Коцюбинського), побудовано спеціальне приміщення для театру (у 1853 р., Червона базарна площа), яке проіснувало до початку ХХ ст.⁸⁵ 19 жовтня 1852 р., у зв'язку з призначенням чернігівським військовим губернатором із залишенням управляти й цивільною частиною, Павло Іванович Гессе отримує звання генерал-майора із зарахуванням по армійському відомству. 11 березня 1855 р. П. Гессе призначено київським губернатором. Одночасно його затверджено на посаді віце-президента Київського тюремного комітету. У діло-

⁸³ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 366, спр. 5271 «Сведения о характере дел и их движении в отделениях правления, представление в связи с передачей дел губернатора генерал-лейтенанта Гессе генерал-майору Казнакову; их формулярные списки», 1862 г., арк. 42-43 зв.

⁸⁴ Русский биографический словарь в 25-ти т.: Т. 5 Герберский – Гогенлоэ / Изд. под ред. Н. Чулкова. Москва: тип. Г. Лисснера и Д. Совко. 1916. С. 144-145.

⁸⁵ Павловский И. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава: б.и. 1914. С. 64-65.

вому листуванні з міністром внутрішніх справ графом С. Ланським київський генерал-губернатор І. Васильчиков відзначає досить високі управлінські здібності генерал-лейтенанта П. Гессе, якого тільки-но призначено на посаді київського губернатора, та уміння швидко входити в курс справ, ефективно виконувати спеціально поставлені завдання⁸⁶.

Суспільно-політична ситуація у Київській губернії вимагала від очільника краю особливого розуміння її специфіки. Ось як оцінює начальник губернії стан настроїв українського населення, зокрема селян в Канівському повіті під час перепоховання Т. Шевченка в Україні: «інша справа за Дніпром, в Полтавській і інших губерніях: там багато козаків і самі поміщики малоросіяни, а тут цього робити не можна [мається на увазі не розмовляти з селянами про історію, козаків, гайдамаків – *авт.*], тому що тут всі поміщики поляки і, хоча, між іншим, з подібних оповідань нічого не може бути або статися обурливого, але вони бояться, щоб на них не напали селяни⁸⁷». Тим більше, що справа з перепохованням Кобзаря в Україні для київського губернатора мала і особистісний аспект. П. Гессе у свій час був особисто знайомий з Т. Шевченком і як імперський адміністратор сприяв у вирішенні особистого клопотання поета, а згодом був одним із дієвих учасників у його справі у квітні 1847 р. З Тарасом Григоровичем П. Гессе познайомився, ще коли перебував на посаді чернігівського губернатора у 1846 р. Т. Шевченко разом з своїм другом О. Афанасьєвим-Чужбинським часто гостювали у будинку

⁸⁶ *Маркевич О.* Волинський губернатор і генерал-губернатор у взаємодії та протиріччях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Гуржіївські історичні читання: [зб. наук. пр.]. Вип. 5 / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького. 2012. С. 204.

⁸⁷ Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В. С. Бородина и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. К.: Днепр, 1988. С. 462.

тоді ще чернігівського губернатора. Згодом, підготувавши й видавши власним коштом перший випуск офортів «Живописної України», Т. Шевченко, пам'ятаючи гостинність та прихильність до свого таланту, звернувся до П. Гессе з проханням посприяти у справі організації передплати цієї серії серед чернігівської громади. Гессе досить прихильно поставився до самого поета та його клопотання. Але ставлення імперського чиновника відразу ж змінилося після викриття Кирило-Мефодіївського товариства. П. Гессе не тільки сам пориває будь-які стосунки з поетом, а застерігає від цього інших. Так, він наполіг, щоб чернігівський приятель Тараса Григоровича, седнівський поміщик Андрій Лизогуб припинив будь-яке листування з поетом⁸⁸. Після відбуття покарання 1859 р. Т. Шевченко відвідує Україну. П. Гессе, уже як київський губернатор, вживає найсуворіших заходів щодо організації нагляду за «опальним» поетом та маршрутом його подорожі⁸⁹, а у 1861 р., під час перепоховання Т. Шевченка на Чернечій горі біля Канева, П. Гессе вже буде відкрито негативно говорити про поета під час особистої розмови із другом Т. Шевченка – Г. Честахівським: «... при цьому його превосходительство [губернатор П. Гессе – *авт.*], благопристойно облаяв покійного Шевченка, дорікав нас малоросіян за те, що ми надумали підняти так високо Шевченка не по заслугах його, що нібито Шевченко хотів підняти малоросійську народність, а сам був не що інше, як п'яниця...⁹⁰».

Таким чином, історія особистих та офіційних взаємин художника Т. Шевченка, пересічного підданого імперії, який

⁸⁸ Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 2: Поезія 1847–1861. С. 375.

⁸⁹ Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. К., 1982. С. 323.

⁹⁰ Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В. С. Бородина и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. К.: Днепро, 1988. С. 459.

стане геніальним Кобзарем України, і губернатора П. Гессе, всевладного імперського чиновника, є яскравим прикладом підтримки і піклування, оберігання державною системою таланту, який може їй слугувати, та нищенням його, коли він повстає проти неї. Разом з тим це засвідчує, по-перше, розуміння вищим імперським чиновництвом місця і ролі Кобзаря у формуванні національної самосвідомості українців, їхнього страху від впливу поетового слова на свідомість пересічного українця; по-друге, їхній лібералізм відразу ж зникав, коли українці, виявляючи свою культурну самобутність, заявляли про своє прагнення до самостійного національного життя.

На П. Гессе як очільника губернії покладалися обов'язки контролю за впровадженням норм селянської реформи (1861 р.) у Київській губернії. За положеннями реформи 1861 р. селяни, упродовж двох років отримавши особисту свободу, вважалися «тимчасовозобов'язаними», і лише після укладання уставної грамоти земельний наділ передавався їм у приватну власність. Аналізуючи стан справ щодо впровадження реформи 1861 р., генерал-лейтенант П. Гессе на зборах з волосними старшинами відмічає упередженість селян щодо складання уставних грамот й їхнє небажання їх підписувати⁹¹. Таким чином, стан справ вимагав рішучих дій від очільника губернії. Тому на зібранні із волосними старшинами у січні 1862 р. П. Гессе наказав не лише довести до відома селян про благонадійність у підписанні уставних грамот, а й з метою найбільш доступно пояснити й розтлумачити малоосвіченим і практично неписьменним українським селянам урядові рішення щодо аграрної реформи надрукувати царський маніфест 1861 р., свою промову до волосних старшин українською мовою⁹². До того ж, здійснюючи поїздку по губернії у 1862 р., з

⁹¹ [Правительственные распоряжения] / Киевский телеграф. 1862. 18 января. С. 1.

⁹² Там же.

метою переконати селян у необхідності укладання «уставних грамот», київський губернатор П. Гессе мав із собою чиновника, який повторював його промову «малоросійською мовою» і роздавав друковані екземпляри українського тексту зібраним старшинам⁹³. Таке використання української мови у службовій сфері київським губернатором історик О. Міллер називає нічим іншим як «прагненням влади довести свої рішення до селян ... не зупиняючись перед тим, щоб звернувся до них українською мовою⁹⁴». Тим більше, що у цьому він не був новатором. Так, чернігівський губернатор С. Голіцин послуговувався «Селянським положенням» перекладу П. Куліша⁹⁵.

Практику вживання та використання української мови імперськими чиновниками у цей період дослідники пояснюють політикою лояльності царського уряду у мовному питанні щодо української мови (яка тривала до польського повстання 1863 р.).

Бувши представником імперського чиновництва, П. Гессе, добре розуміючи бюрократичні механізми у зволіканні з прийняттям важливих рішень, виявив себе ефективним управлінцем, який уміло використовує свій чиновний досвід при необхідності швидкої реалізації на практиці важливих урядових рішень. Відповідаючи за дотримання термінів щодо виконання імператорського «Маніфесту» 1861 р., київський губернатор намагався прискорити юридичну процедуру, пов'язану зі звільненням селян з кріпацтва, вживши дієві заходи щодо поліпшення роботи чиновників губернських установ, які часто свій приватний інтерес при реалізації основних заходів Аграрної

⁹³ *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб., «Алетейя», 2000. С. 69.

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Там же.

реформи (1861 р.) ставили вище державних завдань⁹⁶. Так, з боку канцелярії губернатора виявилось, що у київському губернському управлінні відбувається значне затримання у виданні селянам довідок для подання у київське губернське з селянських справ присутствіє для підписання викупних платежів. Так, один екземпляр довідки із 6-го столу, який передавався для підписання у різні відділення та столи губернського управління, затримувався у тому чи іншому підрозділі й з великим затриманням повертався у 6-й стіл для остаточного видання довідки для губернського присутствія⁹⁷. Такий стан справ дозволяє зробити висновок про навмисне зволікання чиновниками у наданні довідок, адже в переважній більшості саме вони виступали тими землевласниками, які були зацікавленими у якнайдовшому збереженні стану «тимчасовозобов'язаних» для селян⁹⁸. Тому з метою пришвидшення виконання норм «Положення» (1861) П. Гессе змінює механізм роботи канцелярії у наданні довідок для селян при викупі земельних наділів, ліквідуючи породжені бюрократичні перепони: замість однієї довідки, яка посилалася у всі столи губернського управління, відправляти її лише у ті, у яких знаходяться дані про селянина. Відтак П. Гессе обмежив кількість підрозділів, в які направлялася довідка, до семи: полі-

⁹⁶ *Губицький Л., Мельник Г.* Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині XIX століття / Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2010. № 4. С. 112.

⁹⁷ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 366, спр. 5353 «Укази сената, МВД, копії журналу присутствія», 1863 г., арк. 19 зв.

⁹⁸ *Ніколайчук Д.* Павло Іванович Гессе – київський цивільний губернатор: етапи життєвого шляху та службової діяльності / Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, 2016. Вип. 14. С. 142.

цейське, господарське, земське, 4-й та 5-й стіл слідчого відділення, особливий та газетний столи⁹⁹.

П. Гессе як імперський очільник краю не залишився осторонь від подій, пов'язаних з Січнеvim польським повстанням 1863 р. Вживаючи заходи щодо обмеження можливої фінансової та матеріальної підтримки повстання з боку місцевої польської шляхти, київський губернатор видав циркуляр, яким вимагалось від державних посадовців та інституцій суворо перепроверити осіб на політичну благонадійність¹⁰⁰, а 24 червня 1863 р. губернатор доповнює його спеціальним розпорядженням, згідно з яким «зазначений порядок застосовувався і до власників ненаселених земель, і до домовласників¹⁰¹», що значно розширювало коло осіб, які потрапляли під чиновницький контроль.

На Правобережній Україні після придушення польського повстання 1863 р. гостро постала проблема кадрового забезпечення управлінських установ, особливо в слідчих органах. Заборона обіймати посади особами польського походження, які складали більшість дворянства в цих губерніях, фактично ліквідувала постійне джерело для місцевих кваліфікованих кадрів¹⁰². За такого стану речей київський губернатор П. Гессе, доповідаючи міністру внутрішніх справ графу С. Ланському (доповідна від 24 листопада 1863 р.), для посилення, особливо у слідчих органах, політично благонадійних кадрів «переводити судових слідчих польського походження у центральні та східні губернії при відкритті вакансій, а на їх місця призначати кандидатів на судові посади, так продовжувати до повної

⁹⁹ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 366, спр. 5353 «Укази сената, МВД, копии журнала присутствия», 1863 г., арк. 19 зв.

¹⁰⁰ Там же, арк. 10.

¹⁰¹ Там же.

¹⁰² Шандра В. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 111.

заміни польських чиновників російськими¹⁰³». «Польське питання», яке перманентно загострювалося в Російській імперії впродовж усього XIX ст., наприкінці 1850-х рр. стало своєрідним «ферментом» демократичності позиції представників російської інтелектуальної еліти та чиновників вищого рангу. Впродовж 1858–1861 рр. передова російська громадськість підтримувала устремління поляків до свободи¹⁰⁴. Зміни настроїв у російському суспільстві щодо «польського питання» відбувалися разом зі зростанням вимог поляків, а також супроводжувалися націоналізацією свідомості самих росіян. Польський національно-визвольний рух, його програма відродження польської державності, сприяли «формуванню» ідей російської нації та російських національних інтересів, що обумовило загострення російсько-польського протистояння після повстання 1863 р.¹⁰⁵

Своє бачення польської проблеми та шляхи її вирішення представив і київський губернатор П. Гессе у листі до редактора «Руських відомостей», що вийшов друком у № 59 за 1863 рік.

Однією з найбільших проблем краю П. Гессе вважав польське землеволодіння, а його ліквідацію – одним із необхідних заходів з обмеження польського впливу в краї. Київський губернатор пропонує свої варіанти розв'язання ситуації, що історично склалась на Правобережній Україні: «необхідно намагатися, щоб на землях нашого краю як можна більше селилися поміщики російського походження, які, для заохочення, з боку уряду будуть отримувати позики під заставу купленої землі з

¹⁰³ Бурдін М. Особливості функціонування органів попереднього слідства в Правобережній Україні у 60-х–80-х рр. XIX ст. / Форум права. 2011. № 1, С. 165-166.

¹⁰⁴ Земський Ю. Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів в Правобережній Україні / Краєзнавство: наук. журнал. 2011. № 1. С. 37.

¹⁰⁵ Там само. С. 38.

розстрочкою на 50 і більше років. При цьому такі поміщики будуть зобов'язані надати розписку, що куплена земля може бути продана або ж переуступлена тільки православним»¹⁰⁶. Посередником же між польськими шляхтичами і «руськими» поміщиками, на думку П. Гессе, має стати уряд, який буде купувати маєтки з аукціону, а для зручності російських покупців загальноаукціонні продажі проводити у столицях й пізніше переуступати їх російським поміщикам. Ще одним дієвим заходом зі збільшення російського населення у краї П. Гессе вважав надання чиновникам землі, що сприяло б їх залученню у Південно-Західний край¹⁰⁷. Рекомендації П. Гессе частково були враховані самодержавним урядом. Так, окрім збільшення жалування на 50% для чиновників православного віросповідання, останні отримали право на пільгових умовах набувати у власність маєтки, а то й отримувати їх як пожалування за службу¹⁰⁸.

У своїй статті П. Гессе відзначає певну бездіяльність уряду у цій царині: «ми принаймні нічого не сказали сильніше цих слів», та робить досить важливий висновок, що «якщо ми не «обрусим» наш західний край в 15 або 20 років, то можливо повинні будемо понести незчисленні лиха»¹⁰⁹.

7 січня 1864 р. за № 46 у журналі губернського правління зареєстровано постанову П. Гессе, згідно з якою обов'язки губернатора, у зв'язку із погіршенням стану здоров'я, буде виконувати віце-губернатор П. Селецький до періоду заміщення посади новим губернатором¹¹⁰.

¹⁰⁶ Катков М. Собрание передовых статей Московских ведомостей за 1863 г. Москва: Издание С. Катковой. 1897. С. 727-728.

¹⁰⁷ Там же. С. 728.

¹⁰⁸ Шандра В. Соціальні та політичні наслідки для України... С. 111-112.

¹⁰⁹ Катков М. Указ. соч. С. 728.

¹¹⁰ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 366, спр. 5271 «Сведения о характере дел и их движении в отделениях правления, представление в

Павло Іванович Гессе помер в 1880 р. у Флоренції, де і був похований.

Отже, П. Гессе, на відміну від інших київських губернаторів другої половини XIX – початку XX ст., вдалося досить довгий час (майже 10 років) перебувати на цій посаді. Відправлений на територію України П. Гессе не просто виконував формальні, визначені законодавством обов'язки начальника губернії, а й додаткові, що полягали у підтриманні стабільності у краї, підвищенні ефективності з впровадження імперської політики на місцях, лобюванні щодо мовного питання тощо. П. Гессе детально ознайомився з особливостями та потребами краю, що зумів викласти у своєму листі про стан справ у губернії та шляхи їхнього вирішення. Але загострення хвороби та нерозуміння ідей київського чиновника не дозволили йому втілити свій проєкт в дію.

Таким чином, соціально-професійний портрет кадрового складу київських губернаторів XIX – початку XX ст. відзначений такими рисами як вірність монархові, його особистою довірою та довірою вищих сановників імперії, віковою зрілістю, високим рівнем освіти, переважно військової, значним досвідом управлінської діяльності, переважно на цивільній службі, престижністю займаної посади. Все це формувало позитивний імідж київського губернатора, забезпечуючи ефективність механізму непорушності самодержавних засад в управлінні національними регіонами Російської імперії в умовах утвердження індустріального суспільства з його соціально-економічними та суспільно-політичними викликами, наростанням опозиційних, революційно-радикальних настроїв у тогочасному українському суспільстві.

2.2. Віце-губернаторський склад

Законодавство Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як і щодо губернаторів також характеризується відсутністю чіткого регламентування вимог до кандидатів на посаду віце-губернатора та порядку їх призначень. Дослідники, говорячи що віце-губернаторська посада є другою після цивільного губернатора в ієрархії губернської адміністрації, відзначають значущість цієї посади¹¹¹. Виявлені в архівах формулярні списки київських віце-губернаторів, опрацьовані родовідні книги дозволяють говорити про високий статус посади віце-губернатора у системі управління Київської губернії та визначати ті особливі вимоги, що висувались до кандидатів на неї, встановити специфіку процедури при відборі кандидатів на цю посаду й скласти соціально-професійний портрет київських віце-губернаторів.

Варто зауважити, що до 1837 р. чиновник, який обіймав посаду віце-губернатора, не лише був заступником губернатора, а й очолював губернську казенну палату, відповідно соціально-професійний портрет цієї групи чиновників має свої відмінності у різних періодах.

Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. посаду київського віце-губернатора обіймало 25 осіб: Руновський Андрій Васильович (06.01.1797–29.06.1799), Четвериков Філіп Прохорович (29.06.1799–1811), Андрієвський Степан Семенович (28.05.1811–1812), Катеринич Василь Семенович (1812–25.02.1828), Кочубей Аркадій Васильович (09.03.1828–21.04.1830), Пасенко Дмитро Степанович (03.06.1830–17.06.1832), Пенкін Яків Іванович (17.06.1832–01.01.1838), Кудашев Сергій Данилович (01.02.1838–06.07.1844), Бібіков Микола Петрович (07.07.1844–10.12.1852), Веселкін Михайло Олександрович (10.12.1852–24.01.1858), Брауншвейг Рудольф

¹¹¹ *Зайончковский П.* Правительственный аппарат... С. 160; *Зырянов П.* Социальная структура местного управления... С. 230.

Іванович (24.01.1858–14.02.1858), Селецький Петро Дмитрович (14.02.1858–18.06.1866), Гессе Микола Павлович (18.06.1866–12.03.1871), Гудим-Левкович Сергій Миколайович (12.03.1871–23.04.1877), Горчаков Костянтин Олександрович (29.04.1877–01.11.1878), Милорадович Леонід Олександрович (01.11.1878–15.06.1879), Друцький-Соколинський Олександр Володимирович (29.06.1879–26.12.1879), Баумгартен Олександр Павлович (18.01.1880–17.02.1894), Федоров Дмитро Сергійович (24.02.1894–28.03.1896), Слепцов Павло Олександрович (28.03.1896–27.07.1897), Штакельберг Флор Олександрович (11.10.1898–26.07.1905), Рафальський Трефіл Лукич (13.08.1905–19.05.1906), Чихачов Микола Миколайович (19.05.1906–23.08.1910), Кашкаров Борис Дмитрович (23.08.1910–1914), Ден Віктор Едуардович (1914–1917), при цьому губернаторську посаду у Київській губернії обіймали 34 особи¹¹², що було пов'язано із меншим середнім терміном перебування на посаді останніх.

Аналіз архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що середній термін перебування на посаді київського віце-губернатора становив 5-6 років, що на 2 роки більше, ніж перебування чиновників на посаді київського губернатора¹¹³. Але були і винятки. Так, найменше перебував на посаді віце-губернатора Київської губернії Р. Брауншвейг (24.01.1858–14.02.1858) – 3 тижні (його було переведено на аналогічну посаду у Волинську губернію)¹¹⁴. Найдовше на посаді київ-

¹¹² Держархів Київської обл., ф. 804, оп. 1, спр. 2523 «Список губернаторов, вице-губернаторов и предводителей дворянства с 1825 по 1898 гг.», 1901 г., арк. 59-60.

¹¹³ *Николайчук Д.* Соціо професійний портрет київських цивільних губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.) / Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 124 (9). С. 24.

¹¹⁴ Держархів Київської обл., ф. 804, оп. 1, спр. 2523 «Список губернаторов, вице-губернаторов и предводителей дворянства с 1825 по 1898 гг.», 1901 г., арк. 59-60.

ського віце-губернатора були два чиновники: В. Катеринич (1812–1828 рр.) – 16 років та О. Баумгартен (1880–1894 рр.) – 14 років¹¹⁵, якого населення прозвало «вічним віце-губернатором» і гадувало про нього як про відповідального чиновника та добродія: «високо підтримуючи престиж губернаторської влади, Л. Томара [київський губернатор – *авт.*] вносив деяку сухість і холодність в свої взаємини з підлеглими, але всі ці якості згладжувались теплотою серця, м'якістю характеру і товарииськістю його помічника віце-губернатора О. Баумгартена¹¹⁶». Сам О. Баумгартен походив із сім'ї генерал-лейтенанта німецького походження. Освіту здобув у Імператорському Олександрівському ліцеї (до 1843 р. – Царсько-сільський), після закінчення якого у 1860 р. у чині колезького секретаря (10 клас) по «высочайшему повелению» здійснив закордонне відрядження з метою вивчення юридичних наук, 10 липня 1863 р. після його повернення із відрядження О. Баумгартена призначено молодшим чиновником з особливих доручень при Новгородському губернаторі, 24 квітня 1864 р. – згідно з пропозицією Санкт-Петербурзького губернатора й постановою Санкт-Петербурзького губернського правління переведений на аналогічну посаду у Санкт-Петербурзьку губернію, 14 січня 1865 р. – присвоєно чин титулярного радника (9 клас) зі старшинством, 6 жовтня 1864 р. – згідно з постановою Санкт-Петербурзького губернського правління призначений старшим чиновником з міського господарства, 14 квітня 1866 р. за пропозицією Санкт-Петербурзької міської думи, згідно з указом Сенату, затверджений Санкт-Петербурзьким столичним мировим суддею 5-ї ділянки, 10 грудня 1866 р. – переведений у колезькі асесори (8-й клас)

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ Краткий исторический очерк Киевской губернской типографии за столетний период. 1799–1899. К.: Типография киевского губернского правления. 1899. С. 40.

зі старшинством, 8 листопада 1871 р. – обраний почесним мировим суддею Бельського повіту, 9 січня 1874 р. – обраний Бельським повітовим предводителем дворянства, 7 жовтня 1874 р. – обраний головою Бельського з'їзду мирових суддів, 10 грудня 1874 р. – присвоєно чин колезького радника (6-й клас), 12 лютого 1875 р. вдруге обраний почесним мировим суддею Бельського повіту, 10 грудня 1876 р. присвоєно чин надвірного радника (7-й клас), 26 січня 1877 р. – вдруге обраний Бельським повітовим головою дворянства, 6 квітня 1878 р. – згідно з наказом міністерства юстиції № 13 призначений товаришем голови київської палати кримінального й цивільного суду, 10 грудня 1878 р. – переведений у статські радники (5 клас), 18 січня 1880 р. – іменним імператорським указом призначений київським віце-губернатором¹¹⁷.

Не менш цікавим був службовий шлях В. Катеринича, який зробив не лише кар'єру київського віце-губернатора, а й київського цивільного губернатора. Так, пробувши на посаді київського віце-губернатора 16 років, В. Катеринич у лютому 1828 р. був призначений на посаду київського цивільного губернатора. Василь Катеринич був представником козацько-старшинського роду Катериничів¹¹⁸. Отримав військове виховання й у 1784 р. отримує звання сержанта лейб-гвардії Ізмаїльського полку. У 1788 р. розпочинає службу ад'ютантом архангельського генерал-губернатора Т. Тутолміна, а з 1791 р. переходить на службу у Київську казенну палату, в якій працюватиме фактично до 1828 р. (1791 р. – асесор п'ятої екс-

¹¹⁷ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 517, спр. 326 «Дело о назначении товарища председателя Киевской палаты уголовного и гражданского суда камер-юнкера, статского советника Баумгартена», 31 декабря 1879 – 12 февраля 1883 гг., арк. 7 зв.-14 зв.

¹¹⁸ *Томазов В.* Катериничі [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Katerynychi_rid

педиції Київської губернської казенної палати, 1795 р. – асесор будівельної експедиції, 1807 р. – радник 5-го класу, 1812–1828 рр. – голова казенної палати, київський віце-губернатор)¹¹⁹. У лютому 1828 р. за сприяння київського військового губернатора П. Желтухіна В. Катеринича було призначено київським цивільним губернатором¹²⁰. А. Кочубей, заступаючи на посаду київського віце-губернатора замість Катеринича, якого уже тоді призначили губернатором, відмічав високі професійні здібності останнього: «потрібно віддати належне моєму попереднику, – справи у Палаті (*авт.* – мається на увазі Київська губернська казенна палата) я застав у повному порядку, і всі помічники мої були люди дуже досвідчені і знають справу¹²¹». Т. Шевченко у своїй повісті «Княгиня» згадував прискіпливий характер В. Катеринича, який упродовж 1811–1832 рр. перебував на посадах київського віце-губернатора й губернатора (1828–1832 рр.), і управління краєм якого збіглося з життям українського поета на Київщині: «Бывало, покойный Катеринич приедет к нам из Киева, да только подивуется, а уж можно сказать, что Катеринич даром никого не похвалит¹²²».

Зазвичай вищі імперські посади у Російській імперії обіймали спадкові дворяни, вихідці з князівських чи графських родин, яким було простіше здійснити успішну військову та цивільну кар'єру й у віці 40–50 років уже дослужитися до 5–4 рангу й претендувати на посаду віце-губернатора чи губернатора. Так, усі київські віце-губернатори другої половини XIX – початку XX ст. були дворянами, двоє з них мали титул

¹¹⁹ Модзалевский В. Малороссийский родословник. Т. 2: Е–К, 1910. С. 346.

¹²⁰ Семейная хроника: Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873 / [соч. А. В. Кочубея]. СПб.: Тип. братьев Пантелеевых, 1890. С. 228.

¹²¹ Там же.

¹²² Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 3: Драматичні твори. Повісті. С. 163.

князя (К. Горчаков, О. Друцький-Соколинский), титул графа – 1 (Л. Милорадович), титул барона – 1 (Ф. Штакельберг). Дворянська титулованість надавала право отримувати освіту у привілейованих навчальних закладах (Пажеський корпус, Олександрівський ліцей, Імператорське правознавче училище та ін.) та вступати на державну службу. Посада віце-губернатора відповідала 5-му класу «Табеля про ранги» (цивільний чин статського радника), а тому до такої високої посади могли дослужитися тільки дворяни¹²³. Варто зазначити, що серед київських віце-губернаторів семи особам було присвоєно придворні чини: камер-юнкера (О. Баумгартен, князь Л. Милорадович), камергера (А. Кочуей, М. Гессе, П. Селецький, Д. Федоров, П. Слепцов), шталмейстер (князь К. Горчаков), що свідчило як про особливу довіру до них з боку імператора, так і про високий статус київських віце-губернаторів¹²⁴.

Водночас не всі київські віце-губернатори першої половини XIX ст. були вихідцями з привілейованих станів, але завдяки своїм професійним умінням змогли обіймати вищі посади в управлінні губернією: Степан Семенович Андрієвський (1811–1812 рр.), Яків Іванович Пенкін (1832–1838 рр.).

Степан Семенович Андрієвський (прізвище матері), син Семена Прокоповича, закінчивши Київську духовну академію, продовжив навчання з лікарської справи у Кронштадтській госпітальній школі, а згодом у Санкт-Петербурзькій сухопутній госпітальній школі, яку закінчив у 1780 р. у званні

¹²³ Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных, которые в котором классе чины; и которые в одном классе, те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однако ж воинские выше прочих, хотя б и старее кто в том классе пожалован был 24 января 1722 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 6. Отд. первое № 3890. С. 486-493.

¹²⁴ Держархів Київської обл., ф. 804, оп. 1, спр. 2523 «Список губернаторов, вице-губернаторов и предводителей дворянства с 1825 по 1898 гг.», 1901 г., арк. 59-60.

підлікаря. З 1781 до 1808 рр. здійснив блискучу кар'єру лікаря, вченого, реформатора лікарської справи й перейшов на службу у новостворене Міністерство фінансів¹²⁵.

Показовим є службовий шлях київського віце-губернатора, сина купця Якова Івановича Пенкіна, який, не будучи дворянином за походженням, пройшов всі «кар'єрні щаблі» від канцеляриста до другої особи у губернії. Завершивши у 1802 р. навчання у приватному пансіоні, Я. Пенкін у молодому віці (11 років) розпочав службу копіїстом у Канцелярії головного командувача Чорноморського флоту, у 1808 р. його було переведено у канцелярію херсонського цивільного губернатора, у 1811 р. – до канцелярії військового губернатора у Бухаресті, у 1812 р. – до канцелярії гродненського цивільного губернатора, у 1813 р. – до канцелярії фельдмаршалів (М. Кутузова, М. Барклай-де-Толлі). Упродовж ведення військових дій під час Французько-російської війни 1812 р. постійно знаходився при канцелярії діючої армії. У 1821 р. був призначеним помічником завідувача відділення канцелярії головнокомандуючого І-ї армії, а з 1826 р. очолив відділення. З 1830 р. розпочав службу у губернській адміністрації на посаді оленецького віце-губернатора з присвоєнням чину колезького радника (6-й ранг), а 17 червня 1832 р. переведений на аналогічну посаду у Київську губернію, і вже 23 грудня того ж року присвоєно чин статського радника (5-й ранг). 7 серпня 1836 р. Я. Пенкіну «за отличие» присвоєно чин дійсного статського радника і 17 грудня 1837 р. наданий «диплом на дворянское достоинство» (спадковий). У 1838 році із призначенням у Київ нового віце-губернатора (у 1837 р. було розділено

¹²⁵ Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 36-37.

посаду віце-губернатора і голови казенної палати) очолив київську губернську казенну палату¹²⁶.

Таким чином, призначення вищих імперських чиновників не з дворянського стану, на нашу думку, пов'язано із відсутністю висококваліфікованих і освічених кадрів на початку ХІХ ст. й створенням дієвої державницької еліти, яка потрібна була в умовах створення нових органів управління.

Упродовж кінця ХVІІІ – першої половини ХХ ст. київські віце-губернатори мали більший стаж державної служби, ніж їхні наступники – 27 років (від 17 до 38 років). При цьому майже всі віце-губернатори кінця ХVІІІ – першої половини ХХ ст. не проходили військової служби, окрім В. Катеринича, М. Бібікова, але мали великий досвід роботи у цивільних установах, канцеляріях, фінансових установах. Саме досвід роботи в фінансових установах при підборі кандидатур на віце-губернаторську посаду міг відігравати ключову роль, оскільки до 1836 р., як уже зазначалося, віце-губернатор також очолював губернську казенну палату.

У цьому контексті показовим є службовий шлях київського віце-губернатора Дмитра Степановича Пасенка (03.06.1830–17.06.1832), який завдяки своїй професійності у сфері фінансів зміг претендувати на віце-губернаторську посаду. Д. Пасенко походив із дворянської родини Чернігівської губернії. Отримав домашнє виховання. У 13-літньому віці розпочав службу у Козелецькому повітовому суді, а 1797 р. перейшов на службу канцеляристом у Санкт-Петербург (Рекетмейстерська контора, Сенат). У 1819 р. Д. Пасенка призначено тобольським прокурором, а через чотири роки – головою Тобольської казенної палати. Саме під час роботи у відомстві міністерства фінансів (казенній палаті) Д. Пасенко зарекомендував себе як справедливий, непідкупний, скрупульозний чиновник. Тому його

¹²⁶ Русский биографический словарь А. А. Половцова. Т. 13: Павел-Петрушка. С-Пб., 1902. С. 487.

неодноразово призначали у ревізійні комісії, а за свою сумлінну роботу Д. Пасенко був нагороджений чином дійсного статського радника й фінансовою допомогою. Зокрема, у 1826 р. Д. Пасенко був призначений головою слідчої комісії з питань крадіжок і переводів золота з промислів на Уралі (виявлено крадіжки близько 50 кг золота), а під час ревізії М'ясського заводу було збільшено прибуток казни на 1,5 млн руб.¹²⁷

У другій половині XIX – початку XX ст. стаж державної служби київських віце-губернаторів становив від 9 до 20 років. При цьому кандидати на посаду у переважній більшості мали стаж роботи у цивільних відомствах. Лише стаж цивільної служби до призначення на віце-губернаторську посаду у Київську губернію мали 56,25 % кандидатів (О. Баумгартен – 20 років, Р. Брауншвейг – 14 років¹²⁸, М. Гессе – 17 років, С. Гудим-Левкович – 9 років, К. Горчаков – 14 років, Л. Милорадович – 18 років, П. Слепцов – 15 років, П. Селецький – 14 років, М. Чихачов – 16 років), середній стаж яких становить – 13,4 року. Разом з тим серед київських віце-губернаторів були й такі, які мали стаж військової служби, а згодом перейшли на цивільну службу: Б. Кашкар'ов (сумарний стаж військової та цивільної служби 44 роки)¹²⁹, В. Ден (13 років), Д. Федоров (14 років). Загалом середній сумарний стаж служби віце-губернаторського корпусу Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. становив 16 років, а серед чиновницьких посад, з яких найчастіше призначалися віце-губернатори у Київську губернію, були посада віце-губернатора – 31,25%

¹²⁷ Павловский И. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава, 1914. С. 63-64

¹²⁸ Русский биографический словарь: в 25 томах: Т. 3: Бетанкур-Бякстер. СПб., 1908. С. 333-334.

¹²⁹ Держархів Київської обл., оп. 315, спр. 345 «Дело о службе киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкар'ова», 28 февраля 1910 – 30 июля 1914 г., арк. 39.

(Р. Брауншвейг – полтавський віце-губернатор, М. Гессе – волинський віце-губернатор, В. Ден – в'ятський віце-губернатор, П. Слепцов – мінський віце-губернатор, Д. Федоров – волинський віце-губернатор), чиновники з особливих доручень – 18,75% (С. Гудим-Левкович – чиновник з особливих доручень при міністрові внутрішніх справ, Т. Рафальський – чиновник з особливих доручень при київському, подільському та волинському генерал-губернаторі у селянських справах¹³⁰, П. Селецький – чиновник з особливих доручень при попечителю Київського навчального округу), посадовці губернської адміністрації – 18,75% (О. Баумгартен – товариш голови Київської палати кримінального та цивільного суду, Б. Кашкар'єв – постійний член Катеринославської губернської присутності, М. Чихачов – постійний член Таврійського губернського у земських та міських справах присутствія), чиновники центральних органів влади – 12,5% (К. Горчаков – чиновник міністерства внутрішніх справ, Л. Милорадович – чиновник міністерства закордонних справ).

Отже, значний стаж цивільної служби, коли претенденти на посаду київського віце-губернатора проходили усі «чиновницькі шаблі» у службовій ієрархії, засвідчує важливість цієї посади у системі імперського управління губерніями та значущість професійних компетентностей посадової особи, другої за значущістю в губернії.

Київські віце-губернатори були вихідцями із внутрішніх губерній Російської імперії, але вирізнялися різною національною приналежністю. Так, із 25 віце-губернаторів із українських козацько-старшинських родин походило 6 віце-губернаторів (В. Катеринич, А. Кочубей, Д. Пасенко, С. Гудим-Левкович, Л. Милорадович, П. Селецький), німецьке походження мали 5 осіб (О. Баумгартен, Р. Брауншвейг, М. Гессе,

¹³⁰ Памятная книжка Киевской губернии на 1904 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Тип. Губерн. Правления, 1904. С. 375.

В. Ден, Ф. Штакельберг), російське походження – 10 осіб (С. Кудашев, Я. Пенкін, М. Бібіков, Ф. Четвериков, М. Веселкін, К. Горчаков, Б. Кашкаръов, М. Чихачов, П. Слепцов, Д. Федоров), один віце-губернатор був литовцем (О. Друцький-Соколинский), двоє мали польське походження (Т. Рафальський¹³¹, А. Руновський) і один віце-губернатор походив з українського роду священників (С. Андрієвський). Найбільш успішну кар'єру серед київських віце-губернаторів українського козацько-старшинського походження здійснив представник роду Гудим-Левковичів – Сергій Миколайович¹³².

Сергій Миколайович Гудим-Левкович походив із козацько-старшинського роду сербського походження, представники якого у XVII ст. переселилися на Київщину й у 1789 р. отримали дворянство. Освіту С. Гудим-Левкович здобув у Київському університеті св. Володимира і 7 серпня 1863 р., після закінчення повного курсу наук, відповідно до прохання київського генерал-губернатора І. Васильчикова, у ступені дійсного студента призначений чиновником у його канцелярію. Службова кар'єра (1863–1885 рр.) С. Гудим-Левковича включила усі щаблі у бюрократичній ієрархії від простого чиновника канцелярії до цивільного губернатора: канцеляристський чиновник канцелярії київського генерал-губернатора (1863–1864 рр.), тарашанський повітовий предводитель дворянства (1864–1865 рр.), виконувач обов'язки київського губерньського предводителя дворянства (1865–1866 рр.), чиновник у МВС (1867–1871 рр.), київський віце-губернатор (1871–1877 рр.), подільський губернатор (1877–1879 рр.), ковенський губернатор (1879 р.), одеський городничий (1879–1881 рр.),

¹³¹ *Brzezina Winiarski A. Herby Szlachty Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydaw. De Facto, 2006. P. 711.*

¹³² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 520, спр. 6 «Дело о вступлении на пост киевского губернатора Гудим-Левковича», 17 февраля 1882 г., арк. 135 зв.

київський губернатор (1881–1885 рр.)¹³³. Варто відмітити, що попри тісні родинні зв'язки С. Гудим-Левковича на Київщині, його все ж таки було призначено київським губернатором, що було не типовим для бюрократичної системи тогочасної Російської імперії. Повернувшись у Київ уже на посаді губернатора, С. Гудим-Левкович виявив себе відповідальним та професійним адміністратором, приємною у спілкуванні й у ставленні до інших людиною. За спогадами сучасника, київського адвоката С. Ярона, про керівника губернії кияни говорили, що «це був справедливий адміністратор, який не переставав бути людиною»¹³⁴. У 1882 р. передова київська інтелігенція заснувала «Київське товариство грамотності» (1882–1908 рр.), яке розгорнуло просвітницьку роботу в Київській, Подільській і Волинській губерніях. Першим головою організації став саме київський губернатор С. Гудим-Левкович. Упродовж своєї службової кар'єри С. Гудим-Левкович був головою та членом різних тимчасових державних комісій: голова ради представників 8 губерній з питання щодо «хлібного жучка», член комісії щодо реорганізації міської та повітової поліції в імперії, голова комісії з єврейського питання, член особливої комісії щодо складання проекту місцевого управління¹³⁵. 22 травня 1885 р. С. Гудим-Левкович після тяжкої хвороби помер і був похований у м. Києві, на цвинтарі Видубицького монастиря¹³⁶.

¹³³ Там же, арк. 118-135 зв.

¹³⁴ Ярон. С. Київ у 80-х роках. Спогади старожила / Упор. та комен. О. Друг. К.: «Варто». С. 185.

¹³⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 520, спр. 6 «Дело о вступлении на пост киевского губернатора Гудим-Левковича», 17 февраля 1882 г., арк. 136 зв.

¹³⁶ Там же. Оп. 519, спр. 195 «Дело о назначении камергера действительного ст. советника Томари волынским губернатором, здесь же об отстранении его от должности волынского губернатора и назначении за смертью д.с. советника Гудим-Левковича на должность

До призначення на губернаторську посаду у Київ С. Гудим-Левкович мав значний стаж цивільної служби (18 років), перебував на високих посадах у чиновницькій ієрархії – подільського, ковенського губернатора та одеського городничого, що відповідало 4-му класу – дійсного статського радника, а зайняття посади київського віце-губернатора упродовж 6 років (1871–1877 рр.) дозволило у майбутньому претендувати на зайняття більш значимої посади в управлінській системі Російської імперії – київського губернатора.

Близьким до імператора Миколи I був інший представник козацько-старшинського роду Кочубеїв – Аркадій Васильович (1790–1878 рр.), який, заручившись підтримкою вищих імперських чиновників, був призначений на посаду київського віце-губернатора. Варто зазначити, що до призначення у Київ А. Кочубей уже мав стаж державної служби – 26 років (з них військової – 12 років). А. Кочубей здобув домашню освіту під керівництвом швейцарця Дорньє, згодом абата Фромана. З 1802 до 1807 рр. навчався у одному з найпрестижніших у Російській імперії навчальних закладів початку XIX ст. – Єзуїтському пансіоні аббата Николь. Водночас у 1802 р. був зарахований юнкером у Колегію іноземних справ, а з 1806 р. – перекладачем. Наступним місцем його служби стала канцелярія принца Георгія Ольденбурзького під керівництвом Ф. Луб'яновського і в Головному управлінні водяних і сухопутних шляхів сполучення (з 1811 р. – Головне управління шляхів сполучення), а у 1811 р. отримав придворне звання камер-юнкера. З початком Французько-російської війни 1812 р. А. Кочубей залишає цивільну службу і вступає до Гродненського гусарського полку. Брав участь у бойових діях, дослужився до чину полковника й 10 березня 1824 р. звільнений у відставку, але уже через пів року розпочав службу на

киевского губернатора с оставлением в звании», 19 ноября 1881 – 13 сентября 1885 гг., арк. 4.

посаді чиновника з особливих доручень у керівника поштового департаменту МВС¹³⁷.

Наступним етапом у кар'єрі А. Кочубея стала робота у Київській губернській адміністрації на посаді віце-губернатора. Саме завдяки знайомству брата А. Кочубея Олександра Васильовича з міністром внутрішніх справ А. Закревським, Аркадій Васильович, маючи не значний досвід роботи на цивільній службі й практично не займаючи керівних посад, був призначений на віце-губернаторську посаду. При цьому варто зазначити, що попри особисте знайомство А. Кочубея з імператором Миколою I (останній був хрещеним батьком сина А. Кочубея – Миколи), його не було призначено на губернаторську посаду, як про це клопотав міністр внутрішніх справ А. Закревський: «Не хотів він (*авт.* – мається на увазі Микола I) мене призначати на цю вакансію, і, на мою думку, ця відмова була абсолютно обґрунтована. Імператор сказав Закревському, що він мене знає з дуже хорошої сторони, але так як я, служачи постійно на військовій службі, не маю ще достатньої досвідченості, яка необхідна на посаді губернатора, і тому радить мені прийняти яку-небудь посаду, де б я міг спочатку звикнути до цього роду служби»¹³⁸, – згадував А. Кочубей у своїх спогадах «Сімейна хроніка. Записки Аркадія Васильовича Кочубея» (С-Пб., 1890). Попри згоду імператора А. Кочубей заручився також підтримкою київського військового губернатора П. Желтухіна, який прибув у цей час до Санкт-Петербурга для клопотання про призначення новим київським цивільним губернатором київського віце-губернатора В. Катеринича (також представник козацько-старшинського роду) й зі

¹³⁷ Держархів Київської обл., ф. 280, оп. 319, спр. 593 «Формулярний список о службе киевского вице-губернатора статского советника Кочубея», 1828 г., арк. 4 зв.-7 зв.

¹³⁸ Семейная хроника: Записки Аркадия Васильевича Кочубея. 1790–1873 / [соч. А. В. Кочубея]. СПб.: Тип. братьев Пантелеевых, 1890. С. 226.

своїми пропозиціями щодо віце-губернаторської посади у Київ¹³⁹. Під час служби у Києві А. Кочубей зарекомендував себе як дієвий чиновник (ліквідував «недоїмки» у казенній палаті, своєчасно здійснював рекрутські набори, професійно здійснював комунікацію з лідерами суспільної думки у краї). Саме період служби у Києві А. Кочубей згадує як найкращі роки свого життя: «всі три роки, які я провів у Києві, були найщасливішими часом у моєму житті»¹⁴⁰.

Упродовж трирічної служби у Києві А. Кочубей зарекомендував себе як дієвий віце-губернатор, й у 1830 р. за поданням знову ж таки А. Закревського й після особистої розмови Миколи I з Кочубеєм його було переведено в Орел виконувачем обов'язки цивільного губернатора з метою налагодження справ з управління губернією¹⁴¹.

Як зазначалось, посада київського віце-губернатора у чиновницькій ієрархії Російської імперії відкривала можливість подальшої успішної кар'єри. Чиновники, які обіймали віце-губернаторські посади у Києві упродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст., усі продовжили службу у губернських адміністраціях, займаючи аналогічну посаду, або ж були підвищені й очолили губернію (А. Руновський – віце-губернатор Малоросійської губернії, С. Андрієвський – астраханський цивільний губернатор, В. Катеринич – київський цивільний губернатор, А. Кочубей – орловський цивільний губернатор, Д. Пасенко – полтавський віце-губернатор, Я. Пенкін – голова київської губернської казенної палати, М. Бібіков – симбірський цивільний губернатор). Київських віце-губернаторів другої половини XIX – початку XX ст. після здобутого досвіду з управління у Київській губернії зазвичай переводили на вищі посади у інші регіони Російської імперії. Так, Р. Брауншвейг

¹³⁹ Там же. С. 227.

¹⁴⁰ Там же. С. 240.

¹⁴¹ Там же. С. 239.

був призначений спочатку волинським віце-губернатором, а через 2 роки подільським губернатором, а ще через 2 роки – головним директором урядової комісії внутрішніх справ Царства Польського, М. Гессе став київським губернатором¹⁴², С. Гудим-Левкович – виконувачем обов'язки подільського губернатора¹⁴³, О. Баумгартен – подільським губернатором¹⁴⁴, П. Слепцов – виконувачем обов'язки воронезького губернатора¹⁴⁵, барон Ф. Штакельберг – волинським губернатором¹⁴⁶, Б. Кашкар'єв – холмським губернатором¹⁴⁷.

Київські віце-губернатори першої половини XIX ст., на відміну від своїх наступників, були менш освічені й у переважній більшості здобували домашнє виховання або ж навчалися у приватних пансіонах (А. Руновський, Ф. Четверинков, Д. Пасенко, М. Бібіков – домашня освіта, В. Катеринич, А. Кочубей, Я. Пенкін – приватний пансіон, С. Андрієвський –

¹⁴² Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 351, спр. 598 «Формулярный список о службе киевского губернатора Гессе», 1970 г., арк. 28.

¹⁴³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 520, спр. 6 «Дело о вступлении на пост киевского губернатора Гудим-Левковича», 17 февраля 1882 г., арк. 127 зв.

¹⁴⁴ Пагор В. Вище керівництво та адміністративна еліта Кам'янця-Подільського з другої половини XIV ст. до сьогодні (спроба узагальнення) / Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність: збірник наукових повідомлень за підсумками круглого столу / [редкол.: В. А. Дубінський (гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 25.

¹⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 520, спр. 111 «Дело о назначении статского советника Слепцова киевским вице-губернатором», 1 апреля 1896 – 6 августа 1898 г., арк. 5.

¹⁴⁶ Памятная книга Волынской губернии на 1906 год / Волынский Губернский Статистический комитет. Житомир: Волынская Губернская типография, 1905. С. 5.

¹⁴⁷ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 345 Дело о службе киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкар'єва, 28 февраля 1910 – 30 июля 1914 г., арк. 39.

Київська духовна академія, Кронштадтська госпітальна школа, Санкт-Петербурзька сухопутна госпітальна школа). Кандидати на посаду віце-губернатора у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст. мали високий освітній рівень. Більшість з них здобули вищу освіту – 12 осіб (О. Баумгартен – Імператорський Олександрійський ліцей¹⁴⁸, Р. Брауншвейг – Санкт-Петербурзький університет, В. Ден – Імператорський Олександрійський ліцей¹⁴⁹, князь О. Друцький-Соколинський – Імператорський Олександрійський ліцей¹⁵⁰, М. Гессе – Ніжинський ліцей кн. Безбородька¹⁵¹, К. Горчаков – Санкт-Петербурзький університет, С. Гудим-Левкович – Київський університет св. Володимира¹⁵², Б. Кашкар'ов – Олександрівське військове училище¹⁵³, Л. Милорадович – Імператорський Олександрійський ліцей, П. Слепцов – Імператорський Олександрійський ліцей, П. Селецький – Київський університет св. Володи-

¹⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 517, спр. 326 «Дело о назначении товарища председателя Киевской палаты уголовного и гражданского суда камер-юнкера, статского советника Баумгартена», 31 декабря 1879 – 12 февраля 1883 г., арк. 7 зв.

¹⁴⁹ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 159 Формулярный список о службе киевского вице-губернатора с.с. Виктора Эдуардовича фон-Дена, 1 июля 1814 г., арк. 23 зв.

¹⁵⁰ Памятная книжка лицеистов 1811–1911. Издание Собрания Курсовых Представителей Императорского Александровского лицея. СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1911. С. 44.

¹⁵¹ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 351, спр. 598 «Формулярный список о службе киевского губернатора Гессе», 1970 г., арк. 2 зв.

¹⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 520, спр. 6 «Дело о вступлении на пост киевского губернатора Гудим-Левковича», 17 февраля 1882 г., арк. 117 зв.

¹⁵³ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 345 «Дело о службе киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкар'ова», 28 февраля 1910 – 30 июля 1914 г., арк. 1 зв.

мира¹⁵⁴, М. Чихачов – Санкт-Петербурзький університет¹⁵⁵), причому двоє з них мали науковий ступінь (П. Селецький та М. Чихачов – кандидати права), середній навчальний заклад вищого типу закінчив тільки один віце-губернатор Д. Федоров – Московський університетський пансіон. Цікавим є факт, що одночасно у Імператорському Олександрівському лицей навчалося два київських віце-губернатори (О. Баумгартен та граф Л. Милорадович), які були випускниками 1860 р.¹⁵⁶ Про освіту трьох віце-губернаторів нам нічого не відомо. Це М. Веселкін, Т. Рафальський та барон Ф. Штакельберг.

Отже, високий рівень освіти київських віце-губернаторів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. засвідчує тенденцію, що стала характерною для чиновницького апарату імперії, яка в умовах капіталістичної модернізації передбачала зайняття високих посад у губернській адміністрації осіб відповідної кваліфікації та високого освітнього рівня.

Більшість київських віце-губернаторів були православного віросповідання, лише один віце-губернатор – В. Ден (1914–1917 рр.) був протестантом¹⁵⁷. Відтак, конфесійна приналежність до офіційної релігії церкви була одним із важливих чинників у кар'єрному зростанні вищих чиновників губернської адміністрації.

¹⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 377 «Формулярные списки председателя Киевского мирового съезда Л. Милорадовича, профессора Киевского университета Н. Ренненкомпа, Киевского губернского предводителя дворянства Селецкого и киевского губернатора Гессе», февраль 1860 – 1 января 1870 г., арк. 27 зв.

¹⁵⁵ Там же. Ф. 274, оп. 1, спр. 2648 (ч. 3) «Дело о выборах в IV государственную думу», 1911–1912 гг., арк. 98.

¹⁵⁶ Селезнёв Н. Исторический очерк Императорскаго Лицея. 1811–1861. СПб., 1861. С. 176.

¹⁵⁷ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 159 «Формулярный список о службе киевского вице-губернатора с.с. Виктора Эдуардовича фон-Дена», 1 июля 1814 г., арк. 2 зв.

Здійснений порівняльний аналіз вікового зрізу київських віце-губернаторів і губернаторів першої половини XIX ст. засвідчив, що вищі імперські чиновники губернії були у переважній більшості однакового віку. При цьому віковий зріз київських віце-губернаторів другої половини XIX – початку XX ст. у порівнянні з київськими губернаторами характеризується молодшим віком особового складу. Так, на момент призначення чиновників на посаду київського віце-губернатора наймолодшому кандидату було 29 років, а найстаршому – 55 років. При цьому від 36 до 40 років мали 43,75% київських віце-губернаторів (Р. Брауншвейг, М. Веселкін, М. Гессе, К. Горчаков, Л. Милорадович, П. Селецький, Д. Федоров), від 41 до 45 років – 18,75% (О. Баумгартен, Б. Кашкарьов, Т. Рафальський), від 31 до 35 років – 12,5% (В. Ден, П. Слепцов), від 46 до 50 років – 12,5% (О. Друцький-Соколинский, М. Чихачов), від 26 до 30 років – 6,25% (С. Гудим-Левкович), від 51 до 55 років – 6,25% (Ф. Штапельберг).

Таблиця 2.3.

Віковий зріз губернаторського та віце-губернаторського складу першої половини XIX ст.

Вікові категорії	Губернатори	Віце-губернатори
До 40 р.	25%	33%
41-45 р.	50%	44%
46-50 р.	18,75%	11,5%
51 р. і старше	6,25%	11,5%

Таким чином, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. київські віце-губернатори були молодшими за своїх начальників – київських губернаторів – й мали середній вік від 36 до 40 років. Хоча тенденція відзначена й винятками, коли на посаду київського віце-губернатора призначалися чинов-

ники старшого віку (Ф. Штакельберг, 1898–1905 рр., – 55 років), які були старші за своїх начальників – київських губернаторів (Ф. Трепову (молодшу) у цей час було 44 роки, а його наступник П. Саввичу, 1903–1906 рр., – 46 років).

Таблиця 2.4.

Віковий зріз губернаторського та віце-губернаторського складу другої половини XIX ст. – початку XX ст.

Вікові категорії	Губернатори	Віце-губернатори
До 40 р.	18,75%	43,75%
41-45 р.	31,25%	18,75%
46-50 р.	31,25%	12,5%
51 р. і старше	18,75%	6,25%

Київські віце-губернатори вирізнялись і досить високим рівнем майнових статків. Нам вдалося встановити, що нерухомим майном (маєтки, земельна власність) володіли 10 київських віце-губернаторів: А. Кочубей (маєтки у Чернігівській губернії), В. Катеринич (нерухомість у Києві, кріпаки у Чернігівській губернії), О. Баумгартен (3600 дес.), С. Гудим-Левкович (3100 дес.), Л. Милорадович (5000 дес.), П. Селецький (1000 дес.), М. Чихачов (310 дес.), Д. Федоров (1113 дес.), з яких М. Чихачов, С. Гудим-Левкович та П. Селецький мали земельні володіння безпосередньо у Київській губернії¹⁵⁸. Як

¹⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 377 «Формулярные списки председателя Киевского мирового съезда Л. Милорадовича, профессора Киевского университета Н. Ренненкомпфа, Киевского губернского предводителя дворянства Селецкого и киевского губернатора Гессе», февраль 1860 – 1 января 1870 г., арк. 63 зв.; Там же. Оп. 517, спр. 326 «Дело о назначении товарища председателя Киевской палаты уголовного и гражданского суда камер-юнкера, статского советника Баумгартена», 31 декабря 1879 – 12 февраля 1883 гг., арк. 2 зв.; Там же.

і стосовно київських губернаторів, також можемо констатувати підхід офіційної влади щодо віце-губернаторів, це прагнення у міру можливостей не допускати володіти власністю у губернії її вищими очільниками.

Згідно зі штатними розписами 1845 р., 1865 р., 1876 р. посада віце-губернатора, у порівнянні з іншими чиновниками губернської адміністрації, була однією з найбільш оплачуваних і стимулювалась додатковою матеріальною підтримкою. Так, відповідно «Штатного розпису посадових осіб київського губернського управління» (від 9 березня 1876 р.) київський віце-губернатор отримував 3000 руб. щорічно, з них 1500 руб. – зарплата, 1500 руб. – добові¹⁵⁹. Це, на наш погляд, також засвідчує прагнення вищої імперської влади до пошуку механізмів якщо і унеможливлення, то принаймні зменшення корумпованості серед чиновників губернської адміністрації.

Кандидатуру на посаду київського віце-губернатора, як і київського губернатора, розглядав і визначав міністр внутрішніх справ. Як зазначає А. Мінаков, зміни, пов'язані з реалізацією програми реформ 1860–1890-х рр., ставили більш складні завдання, пов'язані з необхідністю унеможливити посилення антиурядових настроїв, а то і виступів населення, посилення ліберальної опозиції як перед губернаторами, так і перед віце-губернаторами. Тому самодержавний апарат потребував постійного поповнення кадрових резервів. Можемо припустити, що саме цим було обумовлено появу спеціального таємного циркуляру МВС від 5 вересня 1878 р., в якому міністр внутрішніх справ О. Тимашев наказував надавати йому відомості про всіх осіб, які, на думку губернаторів, «могли б з

Оп. 520, спр. 6 «Дело о вступлении на пост киевского губернатора Гудим-Левковича», 17 февраля 1882 г., арк. 10 зв.

¹⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 191 «Дело о введении новых штатов в губернских правлениях и губернаторских канцеляриях Киевской, Подольской, Волынской губерниях», 22 мая 1876 – 20 ноября 1878 гг., арк. 9.

користою для служби бути призначеними на губернські адміністративні посади»¹⁶⁰. Варто зазначити, що МВС вело облік кандидатів на віце-губернаторські посади, але формальні характеристики бажаючих рідко дозволяли їм отримати відповідні посади, якщо вони не мали рекомендацій інших чиновників вищого рангу. Саме рекомендації осіб, що користувались особливою довірою міністра внутрішніх справ та імператора, часто, хоча і не завжди, були вирішальним аргументом на користь призначення того чи іншого кандидата на відповідну посаду. Так, у 1879 р., у зв'язку зі смертю київського віце-губернатора князя О. Друцького-Соколинського, саме за рекомендацією та поручительством київського, подільського, волинського генерал-губернатора М. Черткова на вакантну посаду віце-губернатора у Київську губернію було призначено товариша голови київської палати кримінального та цивільного суду, камер-юнкера статського радника О. Баумгартена, який не лише мав престижну вищу освіту (Імператорський Олександрівський ліцей), значний досвід роботи (20 років), володів здібностями професійного адміністратора, відповідав державним інтересам, а й був особисто знайомий із генерал-губернатором М. Чертковим¹⁶¹.

Серед віце-губернаторського корпусу Київської губернії були і близькі родичі вищих імперських чиновників. Зокрема, київський віце-губернатор М. Гессе (1866–1871 рр.) був сином київського губернатора П. Гессе (1855–1864 рр.)¹⁶². Свій служ-

¹⁶⁰ Минаков А. Губернаторский корпус и центральная власть... С. 304.

¹⁶¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 517, спр. 326 Дело о назначении товарища председателя Киевской палаты уголовного и гражданского суда камер-юнкера, статского советника Баумгартена, 31 декабря 1879 – 12 февраля 1883 г., арк. 2.

¹⁶² Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 336, спр. 5271 «Сведения о характере дел и их движении в отделениях правления, представление в связи с передачей дел губернатора генерал-лейтенанта Гессе генерал-майору Казнакову; их формулярные списки», 1862 г., арк. 45.

бовий шлях у Київській губернії М. Гессе розпочав на посаді чиновника з особливих доручень (1856–1860 рр.) при київському генерал-губернаторі, князі І. Васильчикову, а у 1860 р., отримавши придворний чин камер-юнкера, був відправлений виконувати обов'язки волинського віце-губернатора з подальшим затвердженням на цій посаді, а уже у 1866 р. призначений на аналогічну посаду у Київську губернію¹⁶³.

Типовим представником віце-губернаторського корпусу Київської губернії другої половини XIX ст. був Петро Дмитрович Селецький (1821–1880 рр.), який народився у 1821 р. на Полтавщині у дворянській родині козацько-старшинського походження¹⁶⁴. Його батько, Дмитро Петрович, учасник війни 1812 р., у своєму маєтку мав власний оркестр і хор з кріпаків. Саме з дитинства Петро Селецький почав знайомитися з музикою. У приватному пансіоні в Харкові і Санкт-Петербурзі він здобуває музичну освіту¹⁶⁵. Після навчання у Санкт-Петербурзі П. Селецький продовжує навчання на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира, який закінчив зі ступенем «кандидата законодавства». Свій службовий шлях П. Селецький розпочинає 15 січня 1842 р. на посаді виконувача обов'язки ад'ютанта Рішельєвського ліцею в Одесі, але вже 10 вересня того ж року, за власним бажанням, П. Селецький полишає педагогічну службу й вирушає в тривалі турне Європою з метою прослухати лекції відомих

¹⁶³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 377 «Формулярные списки председателя Киевского мирового съезда Л. Милорадовича, профессора Киевского университета Н. Ренненкомпфа, Киевского губернского предводителя дворянства Селецкого и киевского губернатора Гессе», февраль 1860 – 1 января 1870 г., арк. 63 зв.

¹⁶⁴ Там же. Арк. 27 зв.-29 зв.

¹⁶⁵ Гудима В. Штрихи до портрету кирило-мефодіївця: маловідомі сторінки біографії Т. Шевченка (за «Записками Петра Дмитровича Селецького») / Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць, 2018. № 28. С. 163.

європейських правознавців¹⁶⁶. Подорожуючи Європою, П. Селецький не лише підвищує знання з правознавства, а й знайомиться зі світовими музикантами-композиторами: Ф. Лістом, Р. Вагнером, Ф. Мендельсоном¹⁶⁷. На початку 1844 р. П. Селецький повертається в Україну, й уже 31 січня вступає на державну службу чиновником канцелярії київського генерал-губернатора Д. Бібікова¹⁶⁸. 23 червня 1844 р. П. Селецький призначений перекладачем канцелярії генерал-губернатора, а з 15 січня 1849 р. за розпорядженням Петру Дмитровичу доручено цензурування іноземних творів. З 24 червня 1849 р. – чиновник з особливих доручень при попечителі Київського навчального округу, обов'язки якого виконував упродовж 1848–1852 рр. З 11 жовтня 1850 р. П. Селецький також завідував канцелярією ради Київського інституту шляхетних дівчат. З 4 березня 1851 р. П. Селецький – чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі Д. Бібікові. Одночасно виконує обов'язки голови та члена різних губернських комісій (голова комісії з вивчення причин дорожнечі товарів першої необхідності та визначення їхньої помірної вартості, член комісії зі складання проекту положення про торгівлю у м. Київ). 14 лютого 1855 р. П. Селецький іменним імператорським указом за № 44 призначений київським віце-губернатором¹⁶⁹.

¹⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 377 «Формулярные списки председателя Киевского мирового съезда Л. Милорадовича, профессора Киевского университета Н. Ренненкомпфа, Киевского губернского предводителя дворянства Селецкого и киевского губернатора Гессе», февраль 1860 – 1 января 1870 г., арк. 27 зв.-29 зв.

¹⁶⁷ Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 8. С. 616.

¹⁶⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 377 «Формулярные списки председателя Киевского мирового съезда Л. Милорадовича, профессора Киевского университета Н. Ренненкомпфа, Киевского губернского предводителя дворянства Селецкого и киевского губернатора Гессе», февраль 1860 – 1 января 1870 г., арк. 27 зв.

¹⁶⁹ Там же, арк. 40 зв.

Важливу роль у подальшому кар'єрному зростанні молодого чиновника, представника козацько-старшинського роду, мала, крім дворянського походження, його асиміляція у російський імперський соціум. Так, після придушення Січневого повстання 1863 р. царський уряд на Правобережній Україні більше не довіряє польській шляхті, а на ключові посади призначає виключно росіян або зросійщених нащадків козацько-старшинських родів. Таким був і П. Селецький, якого було призначено предводителем дворянства Київської губернії. У цьому контексті є не менш цікавою ще одна сторінка його біографії. П. Селецький був не просто імперським чиновником-канцеляристом, його особисте коло інтересів і захоплень виходить за межі суто адміністративної діяльності¹⁷⁰. Цікавим є факт взаємин двох земляків: П. Селецького – імперського чиновника, козацько-старшинського походження, та українського митця, колишнього кріпака Т. Шевченка. Про зацікавленість П. Селецького особистістю Т. Шевченка свідчить досить детальний опис його знайомства та спілкування з Тарасом Григоровичем, а також подання біографії останнього в особистому щоденнику – «Записки Петра Дмитровича Селецького»¹⁷¹.

Варто зауважити, що Тарас Шевченко справляв на П. Селецького приємне враження, він захоплювався мистецьким доробком українського поета: «Як поет був прекрасний чистотою малоросійської мови, плавним, розміреним віршом, звучними строфами, задушевеним почуттям, м'якою сердечністю; його «Кобзар», в особливості його «Катерина», можуть вважатися одним з кращих творів в своєму роді. Але в «Гайдамаках» Шевченка не вистачало священного вогню, прояву пристрасті, широкої кісті, захоплюючого дійства, які харак-

¹⁷⁰ Гудима В. Вказ. пр. С. 164.

¹⁷¹ Киевская старина. 1884. Т. 2-9.

теризують історичну драму...»¹⁷², – згадував П. Селецький. На момент знайомства Селецького та Шевченка останній уже був знаний у суспільстві як талановитий художник, при цьому молодий чиновник несхвально відгукується про талант Тараса: «Як живописець, він маловідомий: малював доволі посередньо»¹⁷³. Кардинально змінюється ставлення Селецького, як і більшості російських чиновників, до Кобзаря після справи «Україно-слов'янського товариства»: «Якою б черствою не була душа людини, вона повинна була б проїнятися священною вдячністю; і чим більш потворним виглядало кріпацтво, тим більш сильною, більш глибокою повинна бути вдячність за звільнення. Далі ми побачимо, як відплатить за неї Шевченко»¹⁷⁴. Загалом під час приватних зустрічей, зокрема у маєтку родини Рєпніних, Шевченко і Селецький мали багато спільних інтересів у сфері мистецтва, але при цьому, буди вихідцями з різних станів, дотримувалися різних поглядів на історичне минуле і сучасний стан культурного життя, що так чи інакше відбивалося на майбутніх взаєминах. При цьому варто зауважити, що останні були колегами по роботі у Київській археографічній комісії (П. Селецький працював в ній у 1845–1846 рр., а Т. Шевченко у 1845–1847 рр.)¹⁷⁵.

Наступний етап взаємин російського чиновника українського походження та українського митця мав виключно офіційний характер. Після повернення Т. Шевченка в Україну влітку 1859 р. П. Селецький у якості віце-губернатора Київської губернії виконував обов'язки губернатора¹⁷⁶, й буди

¹⁷² Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 8. С. 620.

¹⁷³ Там же.

¹⁷⁴ Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 8. С. 621.

¹⁷⁵ Гудима В. Вказ. пр. С. 173-174.

¹⁷⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 50, спр. 377 «Формулярные списки председателя Киевского мирового съезда Л. Милорадовича, профессора Киевского университета Н. Ренненкомпа, Киевского губернского

керівником поліції, отримував рапорти про перебування Шевченка у губернії, координував ведення слідчої справи щодо третього арешту Кобзаря (про «богохульські висловлювання»).

Ставлення П. Селецького до Т. Шевченка під час його третього приїзду до України дослідники оцінюють як до старанного та досвідченого чиновника, а їхні взаємини набули неприязного характеру. Попри це після смерті Кобзаря П. Селецький у своїх «Записках» написав наступне: «Про мертвих або добре, або нічого. Особливо, якщо брати до уваги важку долю, яка спіткала поета»¹⁷⁷.

Отже, цілком справедливим вважаємо, що історія взаємин Петра Дмитровича Селецького та Тараса Григоровича Шевченка пройшла свою еволюцію: від приятельської ввічливості до взаємного неприйняття, коли різні ціннісні орієнтири, розуміння свого громадського становища, своїх кар'єрних прагнень та устремлінь, ментальні відмінності між представником козацько-старшинського істеблішменту та генієм, що уособлював незламну стійкість простого народу з його козацькою невмирущою славою, робили неможливою творчу співпрацю, а взаємини не могли перерости у щось дієве і особисто значуще¹⁷⁸.

Іншим типовим представником вищого імперського чиновництва був київський віце-губернатор, уже російського походження, Б. Кашкар'єв, для якого, на відміну від П. Селецького, київська посада стала трампліном для подальшого кар'єрного росту: він згодом обіймає посади губернатора в Єнісейській (1914 р.), Холмській (1914–1916 рр.) та Псковській (1916–

предводителя дворянства Селецкого и киевского губернатора Гессе», февраль 1860 – 1 января 1870 г., арк. 42 зв.

¹⁷⁷ Гудима В. Вказ. пр. С. 176.

¹⁷⁸ Там само. С. 177.

1917 рр.) губерніях¹⁷⁹. У документах Держархіву Київської обл. зберігся формулярний список про службу Б. Кашкарьова, в якому детально подано етапи його кар'єрного зростання. З огляду на джерельну цінність документа у контексті заявленої нами теми, подаємо його майже повністю із незначними скороченнями. «Київський віце-губернатор Борис Дмитрович Кашкарьов, 45 років, православний, зі спадкових дворян Калужської губернії. Нагороджений орденами св. Володимира 4-ї ст., св. Станислава 2-ї ст., св. Анни 2-ї та 3-ї ст. й медалями «У пам'ять царювання імператора Олександра III», «У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових», «У пам'ять Вітчизняної війни 1812 р.». Одружений на Савельєвій Катерині Андріївні, має чотирьох дітей (Наталія – 1892 р.н., Дмитро – 1893 р.н., Ольга – 1898 р.н., Катерина – 1900 р.н.). Земельних ділянок та маєтків не має, у дружини його – К. Савельєвій, 900 дес. землі у Верхньодніпровському повіті Катеринославської губернії. У бойових діях участі не брав. Освіту здобув у 4-му Московському кадетському корпусі, після закінчення якого, 31 серпня 1884 р., розпочав службу у званні юнкера в 3-му Військовому Олександрівському училищі. 18 березня 1885 р. отримав звання унтер-офіцера. 11 серпня 1886 р., закінчивши курс наук в училищі, був переведений у підпоручики та відряджений у 133-й Сімферопольський піхотний полк. 11 квітня 1887 р. призначений батальйонним ад'ютантом. 16 лютого 1889 р. склав повноваження батальйонного ад'ютанта та був призначений виконувачем обов'язки полкового ад'ютанта (затверджений на цій посаді 10 листопада 1889 р.). Височайшим повелінням від 6 травня 1890 р. переведений у поручики зі старшинством. 4 січня 1891 р. склав повноваження полкового ад'ютанта. Височайшим повелінням від 8 вересня 1894 р. переведений у запас армійської піхоти. 1 серпня 1897 р. – оголошена подяка за роботу під час першого

¹⁷⁹ Высшее чиновничество Российской империи / сост. С. Волков. М.: Русский фонд содействия образованию и науке. 2016. С. 281.

всеросійського перепису населення. Височайшим повелінням від 12 листопада 1898 р. звільнений із запасу армії. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 29 листопада 1900 р. за № 6, згідно з власним проханням, призначений земським начальником 6-ї Верхньодніпровської дільниці. 1 січня 1901 р. – нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 19 березня 1901 р. за № 18, згідно з власним проханням, переведений земським начальником 1-ї Верхньодніпровської дільниці. 13 грудня 1901 р. отримав 1000 руб. річного жалування замість переведення у чин титулярного радника (9-й клас). Височайшим повелінням по цивільному відомству від 6 липня 1902 р. за № 58 призначений постійним членом Катеринославської губернської присутності. Височайшим повелінням по цивільному відомству 6 грудня 1906 р. нагороджений орденом св. Станіслава 2-го ступеня. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 7 грудня 1906 р. за № 73 присвоєно чин титулярного радника (9-й клас) зі старшинством. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 10 листопада 1907 р. за № 73 присвоєно чин колезького асесора (8-й клас) зі старшинством. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 5 квітня 1908 р. за № 19 присвоєно чин надвірного радника (7-й клас) зі старшинством. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 6 грудня 1908 р. позачергово нагороджений орденом св. Анни 2-го ступеня за особливу працю з землевпорядкування. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 8 лютого 1910 р. за № 7 присвоєно чин колезького радника (6-й клас), зі старшинством. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 9 серпня 1910 р. за № 54 призначений київським віце-губернатором. 23 жовтня 1910 р. постановою Верхньодніпровських повітових земських зборів обраний з 1911 р. почесним мировим суддею Верхньодніпровського повіту на трьохрічний термін, а указом Сенату від 4 квітня 1912 р. за № 3843 затверджений на цій посаді. Виконував обов'язки київського губернера з 12 вересня до

16 вересня 1910 р., з 16 січня до 18 січня 1911 р., з 28 лютого до 5 квітня 1911 р. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 7 березня 1911 р. за № 19 присвоєний чин статського радника (5-й клас). З 20 липня до 26 серпня 1911 р. підписувався «за губернатора» по канцелярії київського губернатора, київському губернському з військової повинності присутствію, Київському губернському правлінні. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 27 вересня 1911 за № 71 призначений почесним мировим суддею Київського мирового округу на трьохрічний термін. Височайшим повелінням по цивільному відомству від 6 грудня 1913 р. за № 80 присвоєний чин дійсного статського радника (4-й клас)». Під час свого перебування на посаді київського віце-губернатора 27 разів виконував обов'язки київського губернатора¹⁸⁰.

У 1911 р. Б. Кашкар'ов 7 разів виконував обов'язки київського губернатора, у зв'язку з цим саме на нього покладалося головне завдання зі впровадження земської реформи у Київській губернії у повному обсязі (виборного земства). У Держархіві Київської обл. серед особистого листування віце-губернатора Б. Кашкар'ова зберігся графік впровадження «Положення про земські установи» (1890 р.) у Київській губернії станом на березень 1911 р.: 28 квітня – волосні збори для вибору кандидатів у гласні; 15 травня – оголошення списку виборців; до 1 червня (2 тижні) – прийняття заяв на вправлення списків; 5 червня – з'їзд кандидатів від селянських громад; 7 червня – подання списків виборців губернатору; 15 червня – закінчення подання скарг; 20 червня – опублікування списків виборців; з 15 до 23 липня – виборчі з'їзди; 2 серпня – опублікування виборних списків; 10 серпня – повітові земські збори, вибори у повітові управи і губернські

¹⁸⁰ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 345 «Дело о службе киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкар'ова», 28 февраля 1910 – 30 июля 1914 г., арк. 1-24.

земські гласні; 16 серпня – губернські земські збори¹⁸¹. Як результат у Київській губернії наприкінці серпня 1911 р. розпочала роботу Київська губернська земська управа й було утворено 12 повітових земських управ¹⁸². Більш повно уявити службовий шлях Б. Кашкарьова дозволяє укладена нами таблиця (див. додатки).

Портрет кадрового складу київських віце-губернаторів другої половини XIX – початку XX ст. відзначений такими рисами: вірністю монархові, його особистою довірою та довірою вищих сановників імперії, віковою зрілістю, високим рівнем освіти, на відміну від київського губернатора, вони не мали військової кар'єри, але мали значний досвід цивільної служби (від губернського секретаря (12-й клас) до дійсного статського радника (4-й клас) та перебування на вищих імперських чиновницьких посадах (віце-губернатори, чиновники з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ). Разом з тим варто зазначити, що посада київського віце-губернатора була тією посадою в імперській чиновницькій ієрархії, яка дозволяла особі, що її займала та зарекомендувала себе позитивно, робити подальшу досить успішну кар'єру й претендувати на ще вищі посади у бюрократичній ієрархії Російської імперії (губернатора, сенатора).

¹⁸¹ Там же. Спр. 346 «С личной переписки киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкарьова», 24 марта 1910 – 3 июня 1914 г., арк. 6-6 зв.

¹⁸² Орленко В. Нормотворчість повітових земств українських губерній у сфері забезпечення боротьби з епідемічними захворюваннями (друга половина XIX – початок XX ст.) / Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 7. С. 39.

2.3. Канцелярські службовці

Серед чиновників Київської губернської адміністрації однією з важливих посад була посада завідувача канцелярією київського губернатора. Адміністративне законодавство Російської імперії як щодо посади губернатора, віце-губернатора, так і щодо посади завідувача канцелярією, не мало чітких юридичних норм. Завідувач канцелярією, як зазначає російський історик Т. Васильєв, не обов'язково мав відповідати високому освітньому цензу, як-то кандидат на губернаторську чи віце-губернаторську посаду, але обов'язково мав значний досвід практичної канцелярської роботи, а його професійна компетентність мала вирізнятися такими діловими якостями як висока працездатність, відповідальність, акуратність, тямущість та практичність, знання механізму губернського управління й організації та ведення офіційного діловодства й ділового листування¹⁸³. Зазвичай такий чиновник розпочинав свою службову кар'єру з найнижчих «чиновницьких щаблів» та через певний час проходив усі посади у губернаторській канцелярії. При новому призначенні таких завідувачів канцелярії цивільні губернатори переводили на аналогічні посади у свої губернії, адже, як згадує орловський губернатор В. Сафронович: «враховуючи професійність провінційного чиновництва, підібрати на це місце [мається на увазі завідувач канцелярією губернатора – *авт.*] людину сумлінну, тямущу, досвідчену у всіх справах губернського управління, канцеляристськи підковану було не просто¹⁸⁴». Типовим прикладом чиновника такого рангу є надвірний радник Віктор Адамович Блюм, який спо-

¹⁸³ *Вакілев Т.* Роль и место правителя канцелярии губернатора в системе местного управления второй четверти XIX в. / Теория и практика общественного развития. Исторические науки. 2014. № 15. С. 86.

¹⁸⁴ Воспоминания В. И. Сафоновича / Русский архив. 1903. Т. 112. № 5. С. 114.

чатку був завідувачем канцелярії смоленського губернатора М. Суковкіна (1906–1912 рр.), а з призначенням у 1912 р. останнього київським губернатором обіймає аналогічну посаду у Київській губернській адміністрації. Віктор Блюм народився 10 жовтня 1866 р. у сім'ї чиновника – колезького асесора Адама Блюма. Навчався у четвертій Московській гімназії. Розпочав чиновницьку кар'єру 25 лютого 1888 р. канцелярським службовцем 2-го розряду Московського мирового з'їзду, уже через місяць, розпорядженням голови Московського мирового з'їзду, попри невідповідність відповідному чину, йому доручено виконувати обов'язки помічника секретаря. 16 вересня 1888 р. В. Блюма призначено виконувачем обов'язки помічника секретаря відділення, 1 серпня 1890 р. – виконувачем обов'язки помічника секретаря кримінального відділення. 1 квітня 1894 р. за власним бажанням, за сімейними обставинами, В. Блюм подає у відставку. 12 липня 1894 р. В. Блюм – на посаді канцелярського службовця Курської дворянської опіки, а 30 серпня 1895 р. його переведено на посаду діловода; з 1 серпня 1902 р. В. Блюм – секретар курського губернського у земських та міських справ присутствія, але 1904 р. – знову подав у відставку за сімейними обставинами¹⁸⁵. Наступний службовий етап В. Блюма пов'язаний з його кар'єрним сходженням у губернаторській канцелярії. Так, 20 березня 1906 р. В. Блюм – на посаді молодшого помічника завідувача канцелярією смоленського губернатора, 1 листопада 1907 р. – переведений на посаду уже старшого помічника, а 1 червня 1910 р. – призначений завідувачем канцелярії¹⁸⁶.

Отже, досвід чиновницької служби, професійні знання, отримані на різних посадах у губернській адміністрації, високий

¹⁸⁵ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 54 «Дело о службе правителя канцелярии киевского губернатора Виктора Адамовича Блюма, 21 января 1913 – 28 февраля 1915 гг., арк. 14-16.

¹⁸⁶ Там же. Арк. 16 зв.-17 зв.

рівень кваліфікації, здобутий авторитет, ймовірно, й особиста прихильність смоленського губернатора М. Суковкіна (1905–1912 рр.), дозволи В. Блюму, коли київським губернатором став його патрон, продовжити свою кар'єру у Київській губернській адміністрації, посівши посаду найвищу серед чиновницьких посад такого рівня – завідувачем губернаторською канцелярією¹⁸⁷.

Не менш цікавим є встановлений нами на основі архівних матеріалів і той факт, що наступником В. Блюма після його звільнення за власним бажанням 31 березня 1915 р. у зв'язку із погіршення стану здоров'я з посади завідувача канцелярії київського губернатора став його колега по Смоленській губернській адміністрації¹⁸⁸. Так, на вакантну посаду начальника канцелярії губернатор М. Суковкін призначив Миколу Федоровича Яблонського – наступника В. Блюма, на посаді завідуючого канцелярії смоленського губернатора, службова кар'єра якого розпочалась з посади позаштатного чиновника з особливих доручень при губернаторі і завершилась посадою завідувача канцелярії¹⁸⁹. Цей факт ще раз засвідчує важливість особистої прихильності очільника губернії при вирішенні кадрових питань та відсутність законодавчо врегульованих засад при формуванні кадрового складу чиновницького апарату губернської адміністрації. На наш погляд, це могло мати і не тільки позитив, але і певний негатив, особливо якщо очільнику губернії необхідно було приховати факти використання службового становища в особистих цілях або факти зловживань, або факти, пов'язані зі складним становищем у губернії – те,

¹⁸⁷ Там же. Арк. 1.

¹⁸⁸ Там же. Арк. 24.

¹⁸⁹ Там же. Спр. 865 «Дело о службе правителя канцелярии киевского губернатора к.а. Николая Федоровича Яблонского», 2 января 1915 г., арк. 4-8.

що називають «не виносити сміття з хати» або «не заплямувати гідність мундиру».

Аналіз формулярних списків та «Пам'ятних книг» й «Адрес-календарів» Київської губернії дозволяє констатувати, що чиновники канцелярії київського губернатора (старший та молодші помічники завідувача канцелярії, реєстратор, штатні та позаштатні чиновники з особливих доручень при губернаторі) мали чини від 14-го до 7-го класу «Табеля про ранги» (колезький реєстратор, губернський реєстратор, колезький секретар, титулярний радник, колезький асесор, надвірний радник). Так, наприклад, завідувач канцелярії київського губернатора у 1901 р. Георгій Гудим-Левкович мав чин губернського секретаря (12-й клас), старший помічник завідувача Павло Тарб'єв – колезький асесор (8-й клас), реєстратор канцелярії Леонід Біантовський мав чин колезького реєстратора (14-й клас)¹⁹⁰. Але траплялися випадки, коли штатні посади чиновників канцелярії займали особи без чину. Зокрема у 1897 р. Іван Машир, Ях'я Солтик, Ігнатій Балицький були молодшими помічниками завідувача канцелярією київського губернатора, не маючи взагалі відповідного рангу¹⁹¹. Так, розподіл чинів канцелярії київського губернатора відповідно до зайнятих посад станом на 17 жовтня 1860 р. був таким: штатні чиновники – секретар (надвірний радник Віктор Галушинський); столоначальники (колезький секретар Іван Скринцов, колезький секретар Феофіл Долинський), помічники столоначальників (колезький секретар Олексій Луцкевич, губернський секретар Семен Петраченко), старші чиновники з особливих доручень

¹⁹⁰ Памятная книжка Киевской губернии на 1902 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типо-Литография Губерн. Правления, 1901. С. 259.

¹⁹¹ Памятная книжка Киевской губернии на 1897 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типография Губернского Правления, 1897. С. 143.

при губернаторі (колезький асесор Віктор Рансилевський, титульний радник Ігнатій Матушевський), молодші чиновники з особливих доручень при губернаторі (колезький асесор Константин Толкунов, титулярний радник Михайло Мондзелевський); канцелярські службовці вищої ставки посадового окладу («высшего оклада») (колезький секретар Платон Зоц, колезький секретар Іван Козловський, колезький секретар Іван Кавчинський, без чину Ігнатій Рогальський, без чину Іван Кашинський, без чину Андрій Секлютський), нижчої ставки посадового окладу («низшего оклада») (колезький секретар Константин Сидоренко, губернський секретар Михайло Жолтковський, губернський секретар Володимир Вишняков, колезький реєстратор Едуард Піорро, без чину Либорій Листопадський, без чину Андрій Зиневич); позаштатні чиновники з особливих доручень при губернаторі – старший (колезький асесор Боніфатій Климович), молодший (колезький секретар Дмитрій Трандафілов)¹⁹².

Таким чином, відсоткове співвідношення за чинами канцелярії київського губернатора у 1860 р. було таким: надвірний радник (7-й клас) – 4,25%, губернський асесор (8-й клас) – 13%, титулярний радник (9-й клас) – 9%, колезький секретар (10-й клас) – 35%, губернський секретар (12-й клас) – 13%, колезький реєстратор (14-й клас) – 4,25%, без чину – 21,5%. Серед канцелярських службовців розподіл чинів виглядає таким чином: колезький секретар (10-й клас) – 17,5%, губернський секретар (12-й клас) – 9%, колезький реєстратор (14-й клас) – 4,25%, без чину – 21,5%. Разом з тим, як зауважують дослідники, іноді чин і клас службовців канцелярії

¹⁹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 34, спр. 1590 (ч. 4) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», сентябрь 1860 – ноябрь 1860 гг., арк. 230-233.

губернатора не відповідали займаній посаді, що обумовлювалось різними чинниками¹⁹³.

Для більш ґрунтовної характеристики чиновників канцелярії київського губернатора розглянемо службовий шлях окремих представників чиновницьких груп.

Посада чиновника з особливих доручень при губернаторі була однією із важливих у кар'єрній ієрархії серед посад губернської адміністрації, що вирізнялась не тільки професійною специфікою, а і особливими вимогами до кандидата. Зазвичай особи, які її обіймали, мали ранги: молодші – 9-й клас, старші – 7-й клас¹⁹⁴. Особи, які претендували на зайняття цієї посади згідно з рішенням Державної ради «О чиновниках особых поручений в разных ведомствах» (від 20 листопада 1835 р.), повинні бути дворянами, політично благонадійними, з бездоганною репутацією¹⁹⁵. Так, у 1913 р. на посаду молодшого чиновника з особливих доручень при київському губернаторі призначено спадкового дворянина Московської губернії Анатолія Аристарховича Карпенка¹⁹⁶. Батько його, Аристарх Іванович, був чиновником з особливих доручень при генерал-губернаторові Москви, великому князеві Сергію Олександровичу, а також редактором неофіційної

¹⁹³ Дрыгина Н. Структура, функции и штат Астраханской губернаторской канцелярии во второй половине XIX – начале XX века / Молодой ученый. 2009. № 10. С. 278.

¹⁹⁴ Учреждение губернских правлений. 2 января 1945 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 20. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 18580. С. 3.

¹⁹⁵ О чиновниках особых поручений в разных ведомостях. 20 ноября 1835 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1836. Т. 10. Ч. 2. Отд. второе. № 8595. С. 1115-1117.

¹⁹⁶ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 310 «Дело о службе старшего чиновника для особых поручений Анатолия Арихстарточича Карпенко», январь 1913 г., арк. 16.

частини «Московських губернських відомостей»¹⁹⁷. Освіту майбутній чиновник з особливих доручень при київському губернаторі Анатолій Карпенко здобув у Імператорському Московському університеті, брав участь у Російсько-японській війні (1904–1905 рр.). Службову кар'єру у цивільному відомстві розпочав 6 березня 1910 р. у Московській судовій палаті, а вже 20 серпня 1910 р. призначений старшим чиновником з особливих доручень при смоленському цивільному губернаторі М. Суковкіну¹⁹⁸, 17 січня, згідно із затвердженим проханням уже київського губернатора М. Суковкіна, А. Карпенка переведено у Київську губернію, але уже на посаду не старшого, а молодшого чиновника з особливих доручень при губернаторі¹⁹⁹, що засвідчує важливість особистісної довіри та взаємин при здійсненні кадрової політики очільниками Київської губернії. Серед службовців цієї чиновницької групи були також представники українських козацько-старшинських родів. Одним з таких чиновників у канцелярії київського губернатора був Ілля Ілліч Лизогуб, виходець із козацько-старшинського роду Лизогубів, який бере початок від канівського полковника Івана Кіндратовича Лизогуба²⁰⁰. Батько І. Лизогуба – Ілля Андрійович Лизогуб (1846–1906 рр.) – був відомим юристом, чиновником міністерства юстиції (1872 р.), членом Тифліської судової палати (з 1890 р.), дійс-

¹⁹⁷ Жемчужников О. Ольга Николаевна Волкова – создатель русского народного ансамбля «Русская песня» в Одессе. К 75-летию со дня рождения. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.history-guazan.ru/node/14849>

¹⁹⁸ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 310 «Дело о службе старшого чиновника для особых поручений Анатолия Арихстарточича Карпенко», январь 1913 г., арк. 11.

¹⁹⁹ Там же. Арк. 16.

²⁰⁰ Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка». 2009. С. 141–142.

ним статським радником (з 1906 р.), а дядько – Федір Андрійович Лизогуб – член Ради міністрів Української держави, міністр внутрішніх справ Української держави²⁰¹. Ілля Ілліч Лизогуб народився 1870 р. Навчався у Новозибківському реальному училищі, після закінчення якого 11 грудня 1891 р. зарахований у штат Смоленського губернського правління, 13 січня 1894 р. – отримав чин колезького реєстратора, 20 січня 1894 р. за власним проханням був переведений у поштово-телеграфні чиновники московського поштамту, 27 липня 1895 р., у зв'язку із погіршенням здоров'я, за власним бажанням звільнений зі служби, 15 лютого 1911 р. знову зарахований на державну службу у канцелярію київського губернатора²⁰², а з 4 жовтня 1911 р. переведений на посаду молодшого позаштатного чиновника з особливих доручень²⁰³.

Окрему категорію чиновників, зокрема канцелярії київського губернатора, становили службовці досить молодого віку, які перебували при міністерствах (Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції), але відряджені для проходження служби у Київську губернію з метою здобуття необхідного досвіду ведення діловодства канцелярії. Серед чиновників цієї групи варто назвати Лева Гебгардовича Кейзерлінга, у майбутньому чиновника міністерства імператорського дому, який походив із графського роду Кейзерлінгів²⁰⁴, був одружений на дочці колишнього прем'єр-міністра Петра Столипіна – Олександрі²⁰⁵.

²⁰¹ Там же. С. 141.

²⁰² Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 411 «Дело о службе Ильи Лизогуба, младшего сверхштатного чиновника особых поручений при киевскому губернатору», 15 февраля 1911 – 29 июля 1913 гг., арк. 5.

²⁰³ Там же, арк. 9.

²⁰⁴ Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. Вінниця: Велес, 2001. С. 143; Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. Спб., 1890–1907. Т. 1–43. Т. 14А (28): Карданахи–Керо. 1895. С. 892.

²⁰⁵ Струков Д. Б. Столыпин. М: Вече, 2012. С. 137.

Народився Л. Кейзерлинг 29 березня 1886 р. Віросповідання – євангелістсько-лютеранське. Освіту здобув у Імператорському училищі правознавства, після закінчення якого 23 травня 1911 р. його зараховано службовцем міністерства юстиції, 24 травня 1911 р. затверджено у чині губернського секретаря (12-й клас) зі старшинством²⁰⁶, 3 серпня 1911 р. – відряджено у канцелярію київського цивільного губернатора із зарахуванням по відомству міністерства внутрішніх справ, а через рік – 11 грудня 1912 р. – Л. Кейзерлінга переведено до Санкт-Петербурга у канцелярію міністерства імператорського двору²⁰⁷.

Важливою ланкою у структурних підрозділах губернських правлінь були секретарі профільних відділень, інспекцій, експедицій чи комісій, у підпорядкуванні яких могло бути від 3 до 10 чиновників залежно від рівня завантаженості цієї сфери життя у губернії.

Профільних знань та умінь потребувала посада секретаря губернської тюремної інспекції. Типовим представником чиновника тюремного управління був Володимир Васильович Лерхе. В. Лерхе народився 23 серпня 1873 р. і походив зі спадкових дворян німецького походження. Дід В. Лерхе – Ернст Васильович Лерхе – був губернським прокурором у Києві (середина 1850-х), (закінчив службу сенатором)²⁰⁸. Володимир Васильович Лерхе, як і його дід, закінчив Імператорське училище правознавства – одне з найпрестижніших училищ не лише у сфері юриспруденції. У 1896 р. після здобуття освіти В. Лерхе зараховують до Міністерства юстиції і відряджають до Київської судової палати для «определения кандидатом на должности по судебному ведомству». У Київській судовій

²⁰⁶ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 309 «Дело о службе состоящего в штате канцелярии киевского гражданского губернатора графа Льва Кейзерлинга», 4 августа 1911 – 13 января 1913 гг., арк. 1 зв.

²⁰⁷ Там же, арк. 8 зв.

²⁰⁸ Русский биографический словарь А. А. Половцова. Т. 10 (1914): Лабзина–Ляшенко. С. 317.

палаті В. Лерхе у статусі «младшого кандидата на должности по судебному ведомству» виконує доручення старшого голови у різних департаментах палати й судових установах губернії: цивільному департаменті (1896 р.), кримінальному департаменті (1897 р.), Київському окружному суді (1897 р.), 4-ій слідчій дільниці м. Києва (1897 р.). Здобувши за 2 роки практичний досвід роботи у судових установах, Особливою комісією при Київській судовій палаті було визнано, що В. Лерхе має достатньо «практичної підготовки до виконання обов'язків, які покладаються на старшого кандидата на посаду по судовому ведомству». І уже у лютому 1898 р. В. Лерхе був відряджений до судового слідчого 6-ї дільниці м. Києва з правом самостійно здійснювати слідчі дії, але через місяць (28 березня 1898 р.) наказом київського губернатора його було призначено секретарем київської губернської тюремної інспекції. Варто зауважити, що відхід від практикуючої судової сфери й перехід на посаду, яка передбачала передусім канцеляристську роботу, був, на наш погляд, пов'язаний з устремлінням побудови чиновницької кар'єри у вищих імперських установах управління. Так, 15 січня 1899 р. В. Лерхе переведено у Головне тюремне управління на посаду молодшого діловода. Але у Санкт-Петербурзі В. Лерхе не зміг надовго затриматися і уже 24 липня 1900 р. призначений помічником губернського тюремного інспектора у Київ, при цьому за останній рік Лерхе встиг побувати на аналогічній посаді в Уфимській губернії²⁰⁹. Перехід на службу до Санкт-Петербурга для молодого чиновника давав надію на успішну чиновницьку кар'єру, але факт зміни за один рік 2 місць служби, до того ж переведення у східну губернію (Уфа), могло б стати сигналом щодо кар'єрного зростання чиновника. Не можемо також і відкидати того факту, що повернення у Київ – це ніщо інше як потреба у

²⁰⁹ Держархів Київської обл., ф. 7, оп. 2, спр. 257 «Дело о службе секретаря киевской губернской тюремной инспекции Лерхе», арк. 2-6.

кваліфікованому чиновнику, який знає стан справ у губернії і може допомогти нормалізувати роботу губернської тюремної інспекції, адже саме наприкінці 1890-х посаду київського тюремного інспектора залишив І. Прокопович, який обіймав її з часу утворення інспекції, і на підсилення новому інспектору, виконувачу обов'язки М. Лучинському²¹⁰, у помічники була надана людина, знайома зі станом справ у краї.

Найбільшу за чисельністю чиновницьку групу у Київській губернській адміністрації становили канцеляристи. Так, у канцелярії київського губернатора у різні періоди функціонування установи вони могли складати від 52%²¹¹ (1960 р.) до 61,5%²¹² (1903 р.) від загальної кількості чиновників. Претенденти на канцеляристські посади могли не мати ні вищої/середньої освіти, ні досвіду ведення діловодства, але кандидатури яких мали обов'язково бути погоджені й затверджені київським губернатором, віце-губернатором (для губернського правління). Зазвичай вони походили з нижчих соціальних станів – селян, міщан, але могли бути дворянами, які мали чиновницький досвід. Так, Павло Павлович Хоменчук, селянин, 1890 р. н., закінчив Трипільське двокласне сільське училище, без чину, згідно з наказом № 13 від 19 лютого 1913 р. виконувача обов'язки київського губернатора Б. Кашкарьова був зарахований на державну службу канцеляристським службов-

²¹⁰ Чисников В. Центральное диктилоскопическое бюро при главком тюремном управлении Министерства юстиции Российской империи: организация и деятельность (1906–1916 гг.) / Журнал «Наука і правоохорона». 2018. № 2 (40). С. 227.

²¹¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 34, спр. 1590 (ч. 4) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», сентябрь 1860 – ноябрь 1860 гг., арк. 230-233.

²¹² Там же. Спр. 154 «Дело об увеличении штата канцелярии киевского гражданского губернатора», 20 марта 1902 – 29 февраля 1908 гг., арк. 2.

цем у канцелярію київського губернатора²¹³, а 21 березня 1915 р. після складання екзамену у Вищому Богуславському початковому училищі отримав перший класний чин колезького реєстратора. Варто відмітити, що знання П. Хоменчука були посередніми: Закон Божий – «добре» (4), російська мова – «добре» (4), арифметика – «задовільно» (3), геометрія – «задовільно» (3), географія – «задовільно» (3), історія – «добре» (4)²¹⁴. Інший канцеляристський службовець – Борис Порфирович Навротський – спадковий дворянин, освіту здобув у Миколаївському кадетському корпусі, після закінчення якого, згідно з резолюцією Бессарабського губернського правління від 17 вересня 1899 р., був зарахований у штат аккерманського повітового голови дворянства канцеляристським службовцем. 1 лютого 1902 р. Б. Навротський отримав чин козельського реєстратора зі старшинством, а 7 квітня 1905 р. – чин губернського секретаря зі старшинством, 7 жовтня 1908 р. – за станом здоров'я звільнений за власним проханням про відставку, 13 липня 1912 р. – зарахований канцеляристським службовцем у канцелярію київського губернатора²¹⁵, 12 липня 1913 р. – Б. Навротського переведено у Санкт-Петербург із зарахуванням у Міністерство внутрішніх справ²¹⁶.

Досить розповсюдженою і найменш оплачуваною у канцеляріях була посада писаря, яку могли обіймати як вихідці з нижчих соціальних станів, і для них це могло бути вершиною кар'єри, так і представники дворянства з метою отримання

²¹³ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 793 «Дело о службе состоящего в штате канцелярии киевского гражданского губернатора немецкого чин Павла Хоменчука (Фоменчука)», 19 февраля 1913 – 23 декабря 1913 гг., арк. 8 зв.

²¹⁴ Там же, арк. 14.

²¹⁵ Там же. Спр. 520 «Дело о службе Бориса Порфирьевича Навротского причисленного к МВД и откомандированного в распоряжение киевского губернатора», 13 июля 1912 – 6 ноября 1913 гг., арк. 4 зв.

²¹⁶ Там же.

канцеляристського досвіду або ж які перебували в очікуванні вакантної посади.

Август Іванов Бредис – виходець із латиської родини Рибшевської волості (Смоленська губернія), здобувши початкову освіту, був зарахований на військову службу Вольмарським повітовим з військової повинності присутством 7 січня 1903 р. і розпочав роботу писарем (учнем) при управлінні Вольмарського повітового військового начальника, звідки був переведений писарем в Естляндське губернське жандармське управління, де і закінчив військову службу в 1907 р. Після чого А. Бредис повернувся до батьків у Горецьке товариство (Рибшевської волості) й з 1907 р. до 1913 р. працював писарем при різних приставах у Смоленській губернії, а з 1913 р. – конторник на Брянському заводі. 1914 р. А. Бредис переїздить у Київ й вступає до канцелярії київського губернатора старшим писарем у запас, а згодом після перевірки на благонадійність й позитивного відгуку від керівника канцелярії естляндського губернського жандармського управління його зараховують у штат канцелярії – канцеляристським службовцем²¹⁷. Нам не вдалося прослідкувати долю А. Бредиса після 1914 р., але, враховуючи його посередній службовий список, можемо припустити, що ця посада у чиновницькій ієрархії Російської імперії могла стати останньою.

Добір службовців канцелярії губернатора, як зазначає Р. Воробей, здійснювався при дотриманні трьох необхідних умов прийняття на цивільну службу: походження особи чи її соціальний стан, вік та освіта. Документи подавались безпосередньо губернатору. Але існували деякі обмеження щодо зарахування на службу чиновників з особливих доручень при губернаторі: родичі губернатора не могли обіймати відповідні посади у канцелярії. На цивільну службу також мали право

²¹⁷ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 33 «О службе канцеляристського служителя Бредиса», 1914 г., арк. 1-6.

вступати за своїм походженням: родові дворяни; сини офіцерів і чиновників, які мали особисте звання почесного громадянина; сини священнослужителів православного, вірмено-григоріанського віросповідання, євангельських, лютеранських і реформаторських пасторів; сини купців першої гільдії; сини вчених, художників; сини повітових, приходських і домашніх вчителів; сини канцелярських служителів та лікарів, які можуть отримати за 20-річну вислугу класний чин. На цивільну службу приймали осіб, які досягли 16 років та закінчили повний курс в університеті чи гімназії або в іншому середньому чи вищому навчальному закладі, отримавши атестат, а також осіб, які навчалися тільки в нижчих навчальних закладах або зовсім не навчалися, але мали право на вступ до цивільної служби за походженням, за умов складання попереднього іспиту, на якому мали продемонструвати свої уміння читати і писати, граматичні і арифметичні знання. Питання службових призначень, надання відпусток та звільнень чиновників канцелярії перебували у компетенції губернатора, який мав діяти згідно з нормами чинного законодавства²¹⁸. Окрім призначення, звільнення, покарання чиновників у кадровій компетенції київського губернатора перебували питання, пов'язані із соціальним захистом, соціальним забезпеченням чиновників, звільнених у зв'язку з реорганізацією різних структурних підрозділів канцелярії губернатора. Так, як свідчать виявлені нами архівні матеріали, реорганізовуючи свою канцелярію у 1859-1861 рр., київський губернатор П. Гессе виявив турботу про подальше фінансове та матеріальне забезпечення чиновників, посади яких було скорочено. Так, у

²¹⁸ Воробей Р. Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Чернігівської губернії): дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Національна академія державного управління при Президентові України. К., 2008. С. 59.

зв'язку зі складним матеріальним становищем колезького секретаря Зайця (скорочено), який упродовж 27 років обіймав посаду реєстратора, П. Гессе просить київського генерал-губернатора І. Васильчикова дозволити видати йому одноразову допомогу у розмірі річного окладу, який він отримував на займаній посаді – 171 руб.²¹⁹

Однією з найважливіших осіб у губернській ієрархії був керівник губернської казенної палати. Останній у разі відсутності губернатора та віце-губернатора тимчасово виконував обов'язки з управління губернією або ж губернського правління, тому у губернській чиновницькій ієрархії фактично був третьою особою. До 1836 р. головою казенної палати був віце-губернатор. За відсутності віце-губернатора або виконання ним обов'язків губернатора голова казенної палати очолював губернське правління. Варто зауважити, що служба у Київській губернській адміністрації мала високу престижність і часто ставала для більшості чиновників важливим етапом для успішної чиновницької кар'єри.

Типовим представником успішного чиновника та інтелектуала був керівник Київської казенної палати (1911–1914 рр.) Андрій Андрійович Стрекалов.

Стрекалов Андрій Андрійович народився 5 жовтня 1863 р. у сім'ї інженер-майора. У 1888 р. закінчив курс наук на історико-філологічному факультеті Імператорського московського університету. З 1890 р. починає чиновницьку кар'єру на посаді помічника секретаря Віленського військово-окружного суду, а у 1892 р. переходить на службу у Міністерство фінансів і призначається наказом міністра виконувачем обов'язки податкового інспектора Троцького повіту Віленської губернії. Саме після призначення у Троць А. Стрекалов залишиться працювати

²¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 34, спр. 1590 (ч. 4) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», сентябрь 1860 – ноябрь 1860 гг., арк. 74.

в установах Міністерства фінансів і зможе себе зарекомендувати як дієвий скарбничий (фінансист)²²⁰.

31 грудня 1895 р. А. Стрекалов був переведений в Україну на посаду в.о. керівника 2-го відділення Катеринославської казенної палати, а через рік наказом міністра фінансів був затверджений на цій посаді. Перебуваючи керівником 2-го відділення, А. Стрекалов зарекомендував себе як дієвий, професійний чиновник: неодноразово виконував обов'язки очільника казенної палати; виконував доручення катеринославського губернатора з розмежування земельних ділянок у губернії, брав участь у роботі міністерських нарад. Так, у 1899 р. розпорядженням міністра фінансів А. Стрекалов брав участь у роботі наради для підготовки проєкту «Положення о порядке взимания окладных сборов с надельных земель крестьянских обществ». 2 квітня 1900 р. А. Стрекалова уже було призначено керівником Оренбурзької казенної палати²²¹.

З 1900 р. Міністерство фінансів неодноразово долучало А. Стрекалова до роботи різного роду міністерських та губернських нарад та комісій: «Нарада про перегляд правил земського управління в неземських губерніях» (1900 р.), «Нарада для обговорення питання можливості скасування кругової поруки селян при сплаті окладних зборів» (1901–1903 рр.), «Особлива обласна нарада щодо виділення дач єдиної скарбниці в Тургайській області» (1901 р.), «Комісія з обговорення питання про найвигіднішу експлуатацію військових земель і лісів та про фінансове становище Оренбурзького козацького війська» (1903 р.), «Нарада з питання податкових перетворень у зв'язку зі скасуванням кругової поруки» (1906 р.), «Комісія щодо детального дослідження економічного становища Ураль-

²²⁰ Держархів Київської області, ф. 280, оп. 84, спр. 1772 «Формулярний список о службе управляющего киевскою казенною палатою, д.с.с. А. А. Стрекалова», за 1914 г., арк. 2-5 зв.

²²¹ Там же, арк. 4-14 зв.

ського козачого війська та пошуку заходів з його поліпшення» (1907 р.), «Нарада з перегляду чинного положення щодо промислового податку» (1908 р.)²²².

Варто зауважити, що професійні здібності й досвід роботи у міністерських нарадах і комісіях А. Стрекалова були відомі не лише безпосереднім керівникам останнього, а й іншим вищим імперським чиновникам, які залучали його до різного роду питань з управління краєм. Зокрема у 1903–1904 рр. на запрошення військового губернатора Тургайської області А. Стрекалов періодично брав участь у засіданні присутствія Тургайського обласного правління у справах з селянського управління²²³.

10 листопада 1907 р. А. Стрекалова було призначено керівником Херсонської казенної палати, упродовж 1908 р. «податное дело в губернии удалось поставить на должную высоту лишь с вступлением в управление херсонскою казенною палатою его, статского советника А. А. Стрекалова, благодаря его исключительной энергии, знанию дела и умению заставить работать своих подчиненных», – вказувалося у річному звіті імператору Миколі II губернатора Херсонської губернії Ф. Бантиша. 23 травня 1911 р. у чині дійсного статського радника А. А. Стрекалова було призначено керівником Київської казенної палати, а вже 23 липня 1914 р. він був переведений у Москву керівником губернської казенної палати, яку очолював до березня 1917 р.²²⁴.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. у Київському губернському правлінні сформувалися відповідні галузеві відділення (лікарське, ветеринарне, тюремне), очільники яких були чиновниками вищого рангу і повинні були мати

²²² Там же, арк. 13-18 зв.

²²³ Там же, арк. 17-19 зв.

²²⁴ Там же.

зазвичай спеціалізовану вищу освіту й входили до ряду губернських комісій та комітетів.

На початку 1890-х рр. у Київській губернії було запроваджено Київську губернську тюремну інспекцію, а її очільника у чиновницькій ієрархії було прирівняно до віце-губернатора й введено до складу загального присутствія губернського правління – вищого дорадчого підрозділу правління.

Першим київським губернським тюремним інспектором був Іліодомир Моїсєєвич Прокопович, який займав цю посаду 7 років. Народився І. Прокопович 1849 р. у сім'ї обер-офіцера. Православний. У 1866 р. закінчив повний курс наук у Московському університеті «по розряду юридических наук». З 18 січня 1867 р. за власним проханням був зарахований «кандидатом на посаду» по судовому відомству при Санкт-Петербурзькому окружному суді, з присвоєнням чину губернського секретаря, але уже через рік був переведений у канцелярію Військового міністерства чиновником «на усиление». Попри відсутність військової служби, майбутня кар'єра І. Прокоповича буде пов'язана з військовою справою: в.о. помічника діловода канцелярії Військового міністерства (2 травня 1868 р., затверджений на цій посаді 1 липня 1873 р.), переведений у чин колезького секретаря (18 січня 1870 р.), переведений у чин титулярного радника (18 січня 1873 р.), нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня (30 серпня 1874 р.), переведений у чин колезького асесора (18 січня 1876 р.). Брав участь у Російсько-турецькій війні (1877–1878 рр.) й був зарахований чиновником з особливих доручень 7-го класу Головного польового казначейства діючої армії. Перебував у війську до 4 серпня 1879 р. на посаді (в.о.) завідувача канцелярією управління військових сполучень. Після участі у війні переходить на посади у цивільних відомствах. Так, першою цивільною посадою було призначення І. Прокоповича, 9 жовтня 1880 р., радником Київського губернського правління. До призначення у Київ І. Прокопович не мав жодного зв'язку із краєм, й можемо припустити, що покровителем

останнього міг бути О. Дондуков-Корсаков, у минулому київський генерал-губернатор, а нині комісар імператора у Болгарії – де проходив службу майбутній київський тюремний інспектор. З середини 1880-х років стан тюремної справи Київської губернії стає сферою професійної діяльності І. Прокоповича: 1885 р. Олександр III затвердив І. Прокоповича директором Київського комітету попечительства тюрем; 24 жовтня 1886 р. міністр внутрішніх справ призначив його попечителем Київського виправного арештантського відділення на 1886, 1887 роки; 24 серпня 1887 р. – доручено здійснити ревізію стану справ у тюрмах Київської губернії; 1 лютого 1888 р. – відряджений для перевірки господарської частини повітових тюрем й контролю впровадження «Правил про обов'язкову працю арештантів» (від 6 січня 1886 р.). 16 лютого 1888 р. переведений на посаду старшого радника Київського губернського правління, що вимагало від останнього у разі відсутності віце-губернатора виконувати його обов'язки. 1 липня 1890 р. міністром внутрішніх справ був призначений київським губернським тюремним інспектором та перебував на цій посаді до 3 липня 1897 р. й звільнився за станом здоров'я²²⁵.

Посада тюремного губернського інспектора вимагала від кандидата бути всебічно обізнаним у всіх сферах державного управління. Саме таким якостям відповідав І. Прокопович. Маючи базову юридичну освіту, майбутній тюремний інспектор здобув довід роботи чиновником у військовому відомстві, працюючи на посаді у губернській адміністрації був обізнаний з канцелярською роботою на губернському рівні й одночасно вивчав стан функціонування тюрем у краї. Водночас, прирівнюючи посаду тюремного інспектора до віце-губернаторської, кандидат мав знати принципи управління різними струк-

²²⁵ Держархів Київської обл., ф. 7, оп. 2, спр. 210 «Дело о службе статського совітника Прокоповича», 1896–1898 гг., арк. 69-82.

турними підрозділами губернського правління, а тому найкращим претендентом міг бути член загальної присутності, у нашому випадку радник/старший радник правління. Наступник І. Прокоповича на посаді київського губернського тюремного інспектора Микола Флорович Лучинський був не менш освічений, практик і теоретик юриспруденції і судової справи, який опублікував одну з перших в Російській імперії працю з підготовки працівників пенітенціарної служби «Основи тюремної справи» (Санкт-Петербург, 1904)²²⁶.

На губернському рівні повноваження щодо питань охорони здоров'я, лікарської справи належали лікарському відділенню губернського правління, яке очолював губернський лікарський інспектор. Посадовцями лікарського відділення також були інспектор лікарської частини, оператор, акушер, столоначальник та його помічник²²⁷. Саме губернський лікарський інспектор був вищою посадовою особою, яка налагоджувала й контролювала стан охорони здоров'я на місцях. Згідно з іменним указом імператора Олександра II Сенату «Тимчасові правила про реформування губернських установ МВС в 37 губерніях» (від 8 червня 1865 р.) губернський лікарський інспектор очолював лікарське відділення губернського правління і призначався міністром внутрішніх справ, а його посада відповідала 5-му рангу – статський радник. Губернський лікарський інспектор входив до складу загального присутствія губернського правління, головував у тимчасових губернських нарадах з науково-медичних питань, брав участь у засіданнях губернської присутності з фабричних питань, а також у засіданнях громадських і земських установ при розгляді питань щодо

²²⁶ Чисников В. Малоизвестные страницы биографии Н. Ф. Лучинского – известного тюрьмоведа и криминалиста Российской империи. Криміналістичний вісник. 2014. № 2 (22). С. 211-218.

²²⁷ ЦДАК України, ф. 442, оп. 35, спр. 1590 (ч) «Дело о преобразовании Киевского губернского управления», декабрь 1860 – апрель 1861 г., арк. 38-46.

санітарного стану²²⁸. До повноважень губернського лікарського інспектора належало регулярно здійснювати огляд всіх закладів цивільної медицини і надавати про це рапорт до Медичного департаменту МВС; слідкувати за обігом ліків, косметичних засобів, станом мінеральних вод; здійснювати огляд продуктів харчування; забезпечувати зберігання і розподіл лікарських і хірургічних інструментів; контролювати діяльність повітових лікарів та здійснювати із затвердженням губернатора розподіл (з утвердження губернатора) обов'язків між ними у повітах, де їх було 2 і більше, а у разі злочинних дій повітових лікарів мав право відсторонювати їх від посади²²⁹.

Типовим представником чиновника і водночас талановитого лікаря був київський губернський лікарський інспектор, доктор медицини Іван Яковлевич Могилянський-Русобтовський²³⁰.

І. Могилянський-Русобтовський був представником дворянського роду українського походження Могилянських-Русобтовських. Рід Івана Яковлевича походить від православного священника Прокопія Русобтовського з с. Обтова, сини якого – Петро, Павло, Василь – у середині XVIII ст. навчались у Києво-Могилянській академії²³¹. Представниця роду Могилян-

²²⁸ Временные правила о преобразовании губернских учреждений ведомства Министерства внутренних дел в тридцати семи губерниях. 8 июня 1865 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 1. Отд. первое. № 42180. С. 633-636.

²²⁹ Устав врачебный // Свод законов Российской империи. СПб., 1905. Т. 13. С. 177-179.

²³⁰ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 319, спр. 907 «Формулярний список киевского губернского врачебного инспектора Русобтовского», 1882 г., арк. 16 зв.

²³¹ Мицик Ю. Уродженці Батуринської і Борзенської сотень – студенти Києво-Могилянської академії / Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 172.

ських-Русобтовських – Олена Михайлівна Могилянська – у своїх спогадах пов’язувала навчання братів у академії з появою другого прізвища – Могилянські: «з дитинства пам’ятаю, що походження прізвища пов’язувалося з Києво-Могилянською академією – перший вищий навчальний заклад в Україні, створений на базі Києво-Богоявленського братства та заснованої у 1631 р. Петром Могилою школи при Києво-Печерській лаврі. Але чи це так насправді стверджувати не беруся»²³². У першій половині XIX ст. батько Івана – священник Яків Матвійович Могилянський – надав докази, що його дід, Василь Прокопович Могилянський, володів кріпаками у с. Обтове (Кролевецького повіту Чернігівської губернії), де знаходилася родинна парафія Могилянських, й отримав дворянську грамоту з подвійним прізвищем Русобтовських-Могилянських («Рус» з Обтова)²³³.

Іван Яковлевич Могилянський-Русобтовський народився 1829 р. Навчався разом зі своїм братом Яковом у Чернігівській духовній семінарії²³⁴, після закінчення якої вони не продовжили службу священниками, а вступили до Імператорської медико-хірургічної академії у Санкт-Петербурзі²³⁵.

28 січня 1854 р. І. Могилянський-Русобтовський, після 5-річного навчання в академії, «признан лікарем с награвдением за отличные успехи в медических науках», а вже 31 січня його було призначено лікарем у Кавказьку армію (Кавказький корпус). Брав участь у Кримській війні (1853–1856 рр.), після чого був відряджений продовжувати службу

²³² Журавльова Т. Рід Могилянських / Пам’ятки України: історія і культура. К., 2013. № 9. С. 10.

²³³ Там само.

²³⁴ Там само.

²³⁵ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 319, спр. 907 «Формулярний список о службе киевского губернского врачебного инспектора деса доктора медицины Ивана Яковлевича Могилянского-Русобтовского», 1882 г., арк. 16 зв.

лікарем у резервний батальйон, а після переведення 3 травня 1859 р. за вислугою років у титулярні радники зарахований у Військово-сухопутний госпіталь для здачі екзамену на ступінь доктора наук. З січня 1860 р. до січня 1865 р. працював молодшим лікарем на Луганському ливарному заводі. Водночас саме у цей період І. Могилянський-Русобтовський неодноразово відлучається у Санкт-Петербург для підвищення кваліфікації та підготовки до захисту ступеня доктора медицини. 12 січня 1863 р. Конференцією Імператорської медико-хірургічної академії І. Могилянському-Русобтовському присвоєно ступінь доктора медицини²³⁶.

Перебуваючи у Санкт-Петербурзі, І. Могилянський-Русобтовський зарекомендував себе як працелюбний і професійний лікар. Так, будучи у черговому відрядженні в Санкт-Петербурзі, згідно з розпорядженням міністра фінансів М. Рейтерна Івану Яковичу було доручено вивчити функціонування та роботу санкт-петербурзьких госпіталів для реорганізації госпіталів Луганського заводу й підбору необхідного обладнання²³⁷.

1 січня 1865 р. І. Могилянського-Русобтовського призначено старшим лікарем Лисичанського округу, а 26 грудня 1872 р. у зв'язку із сімейними обставинами він був звільнений за власним бажанням. Через рік І. Могилянський-Русобтовський згідно з наказом міністра внутрішніх справ О. Тимашева поновлюється на державній службі уже на чиновницькій посаді – інспектор лікарського відділення подільського губернського правління. Саме після призначення у Кам'янець-Подільський І. Могилянський-Русобтовський залишиться працювати профільним чиновником, який, маючи великий професійний досвід роботи лікарем, буде налагоджувати функціонування системи охорони здоров'я на місцях²³⁸.

²³⁶ Там же, арк. 16 зв.-24.

²³⁷ Там же, арк. 24 зв.-25 зв.

²³⁸ Там же, арк. 25 зв.-29.

16 квітня 1876 р. І. Могилянського-Русобтовського було переведено на аналогічну посаду у Волинську губернію, а 31 жовтня 1880 р. на прохання київського, волинського та подільського генерал-губернатора М. Черткова міністр внутрішніх справ призначив очільником лікарського відділення Київського губернського правління І. Могилянського-Русобтовського²³⁹. Цікавим залишається факт запрошення очільника лікарського відділення губернського правління генерал-губернатором (найвищою посадовою особою Південно-Західного краю Російської імперії), що може засвідчувати високі професійні вміння І. Могилянського-Русобтовського.

Аналізуючи стан медичного забезпечення у Київській губернії на початку 1880-х років (на період управління лікарським відділенням І. Могилянського-Русобтовського), варто зауважити про зростання таких статистичних показників як кількість лікарів. Так, у Київській губернії, за інформацією, оприлюдненою О. Ціборовським та В. Сорокою, за п'ять років (1881–1886 рр.) кількість лікарів і фельдшерів значно збільшилася, при цьому у 1879 р. налічувалося 15 міських лікарень на 614 ліжок і один будинок божевільних на 60 місць, а у 1886 р. – 125 лікарень на 2851 ліжко (у сільській місцевості лікарень практично не було)²⁴⁰.

Отже, Іван Якович Могилянський-Русобтовський є типовим представником освіченого чиновника, який, отримавши вищу медичну освіту, здобув великий досвід практикуючим лікарем як в умовах військових дій, так і на цивільній службі (молодшим і старшим лікарем на виробництві), засвідчив свої високі професійні здібності ступенем доктора медицини, очолював лікарську справу у губернії.

²³⁹ Там же, арк. 28 зв.-29.

²⁴⁰ Ціборовський О., Соко́ра М. Приказна медицина в Київській губернії: кроки розвитку / Економіка і право охорони здоров'я. 2016. № 2. С. 109-110.

Ще одним типовим представником чиновників є очільник ветеринарного відділення губернського правління, який, здобувши вищу професійну освіту, здійснив кар'єру від ветеринарного лікаря (найнижчої посади) до вишого імперського чиновника – Іван Якович Томілін.

Іван Якович Томілін народився у 1857 р. у сім'ї купців. Навчався у Харківському ветеринарному інституті. Закінчивши повний курс наук, отримав звання ветеринарного лікаря. У 1880 р. розпочав службу земським ветеринарним лікарем Старооскольського повіту Курської губернії, де працював до 20 травня 1884 р. й був звільнений за власним бажанням у зв'язку із сімейними обставинами. Варто зауважити, що у формулярному списку І. Томіліна затвердження на наступному місці роботи, земським ветеринарним лікарем Єлецького повіту Орловської губернії, відбулося теж 20 травня 1884 р., що засвідчує або канцеляристську помилку, або ж причиною звільнення були певні особистісні бажання молодого ветеринара²⁴¹.

Перебуваючи на службі у Орловській губернії, І. Томілін неодноразово за дорученням губернатора О. Шидловського виконував обов'язки урядового ветеринарного лікаря на станції Єлець. 12 червня 1886 р. І. Томіліна переведено ветеринаром на тракт з перегону худоби у Богучарський повіт. 27 січня 1889 р. І. Томіліна відряджено за розпорядженням товариша міністра внутрішніх справ у Миколаївський повіт Самарської губернії «для особого инспекторского надзора за своевременным и целесообразным выполнением противочумных мер», що засвідчує професійний рівень І. Томіліна й довіру до нього з боку Міністерства внутрішніх справ²⁴².

²⁴¹ Держархів Київської обл., ф. 280, оп. 319, спр. 917 «Формулярный список о службе киевского губернского ветеринара Ивана Яковлевича Томилина», 1897 г., арк. 2-3 зв.

²⁴² Там же, арк. 3-4 зв.

У другій половині XIX ст. ветеринарною частиною у губернії керувало лікарське відділення губернського правління, у якому існувала посада ветеринарного інспектора. 31 травня 1889 р. І. Томіліна, наказом міністра внутрішніх справ І. Дурново, було переведено в Україну уже на профільну чиновницьку посаду старшого губернського ветеринара лікарського відділення Київського губернського правління²⁴³.

У 1897 р. у складі Київського губернського правління було створено ветеринарне відділення на чолі з губернським ветеринарним інспектором та молодшим губернським ветеринаром²⁴⁴. Відтак, після семилітнього завідування ветеринарною частиною у Київській губернії, 7 серпня 1897 р. наказом міністра внутрішніх справ № 63 І. Томіліна було призначено київським губернським ветеринаром у новоствореному ветеринарному відділенні Київського губернського правління²⁴⁵.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у зв'язку із ростом соціально-економічної сфери першочерговим завданням стало налагодження ефективного адміністрування профільних сфер життя у губерніях. Не винятком стала і лікарська сфера. Для завідування новоствореними ветеринарними відділеннями у губерніях потрібні були не лише досвідчені чиновники, а й освічені та кваліфіковані ветеринари. Пропрацювавши дев'ять років ветеринаром і сім років чиновником у лікарському відділенні Київського губернського правління, І. Томілін якнайкраще відповідав новій посаді: чиновник 6-го рангу (колезький радник), вища освіта, наявність практикуючого і чиновницького досвіду.

²⁴³ Там же, арк. 4-4 зв.

²⁴⁴ Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., [1899]. С. 122.

²⁴⁵ Держархів Київської обл., ф. 280, оп. 319, спр. 917 «Формулярный список о службе киевского губернского ветеринара Ивана Яковлевича Томилина», 1897 г., арк. 6-7 зв.

Здобутий досвід роботи у губернському правлінні чиновники часто використовували у подальшій кар'єрі, й до того ж, обіймаючи посаду канцеляриста чи діловода губернського правління, службовець отримував досить суттєву для свого часу заробітну платню, що створювало конкуренцію серед претендентів, й, відповідно, корупційну складову під час кадрового підбору. Водночас призначення на посаду як вищих чинів, так і канцеляристів часто відбувалося за покровительства третіх осіб. Показовим є лист жителя м. Васильків Константина Аппоневича до київського віце-губернатора Б. Кашкарьова, який описує типову ситуацію, коли, не маючи зовнішньої рекомендації, освічений громадянин не міг потрапити на чиновницьку службу: «У останніх числах червня п.р. [1913] я наважився потурбувати ваше превосходительство проханням про надання мені місця переписувача у канцелярії Київського губернського правління. За відсутністю вакансії задоволення могопрохання вашим превосходительством було відкладено. У пошуках праці я сколесив увесь Київ, обійшовши всі канцелярії казенних та приватних установ, стукаючи скрізь та скрізь отримуючи відмови. Тому я і досі без служби... Головною і єдиною причиною моїх неуспіхів є цілковита відсутність у мене будь-якої протекції. Один, як «перст», я звертався до таких установ, як, наприклад, казенна палата, де були вакансії, але там я навіть не був допущений до керуючого палатою... Я безсилий, а особи, до яких я звертався по допомогу, неблаганні. На що я маю наважитися? Я стомлений морально та психологічно. Усі мої мрії розбиті; пригнічені бажання, воля, терпіння... З останньою надією я звертаюся до вашого превосходительства за допомогою, як до людини, як до батька, який своєю батьківською волею ошчасливить життя невдахи-сина. Ваше превосходительство, допоможіть мені! Надайте десь хоч якусь роботу, звільніть мене від поглинаючого відчаю! Ви, ваше превосходительство, могутній. Тисячі сімейств щасливо живуть, благословляючи годину, в яку

потрапили під заступництво вашого превосходительство, – нехай буде справжній момент найщасливішим моментом мого юного життя. Прохач Аппоневич»²⁴⁶. Віце-губернатор підтримав К. Аппоневича й дозволив йому пройти перевірку перед зарахуванням у штат губернського правління, але останній так і не був допущений до служби через «особисту вигоду» секретаря губернського правління²⁴⁷, а майбутні листи від К. Аппоневича уже не потрапляли до віце-губернатора.

Окрему значну чиновницьку категорію склали особи, які працювали «по вольному найму». У переважній більшості такі чиновники зараховувалися до Київського губернського правління й іноді до канцелярії київського губернатора. Проаналізувавши два описи фонду «Київське губернське правління» у Держархіві Київської обл., у яких зберігаються формулярні списки та інформація про службу чиновників правління, було встановлено, що 45% осіб, які приймалися на службу у якості вільнонайманих працівників, були жінки²⁴⁸.

Чиновники нижчого рангу Київської губернської адміністрації – канцелярії київського губернатора другої половини XIX – початку XX ст. – у порівнянні з чиновниками попереднього періоду вирізняються такими рисами суспільно-професійного портрета як законодавча неврегульованість критеріїв та вимог щодо кандидата на посаду, особиста прихильність очільника краю, особиста вірність чиновника останньому, не обов'язковість вищої освіти та службового стажу, але певний професіоналізм та знання діловодства, неважливість соціальної приналежності, але обмеженість щодо конфесійної та національної приналежності. Поява нових рис (різностановість,

²⁴⁶ Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 7 «Дело об определении Константина Антоневи́ча на службу, 9 декабря 1913 – 13 мая 1914 гг.», арк. 1-2.

²⁴⁷ Там же, арк. 9.

²⁴⁸ Там же, оп. 315, оп. 319.

знання діловодства, професіоналізм) у портреті чиновника нижчого рангу губернської адміністрації засвідчує, що, не дивлячись на її консерватизм та певну рутинність, управлінський апарат Київської губернії видозмінювався разом із змінами в самій імперії, що стали результатом доби «Великих реформ» 1860–1880-рр. та з капіталістичною модернізацією.

Проаналізувавши формулярні списки чиновників Київської губернської адміністрації, можемо констатувати факт зменшення у другій половині XIX ст. кількості чиновників із військового відомства, на відміну від першої половини XIX ст., й збільшення числа чиновників, які зробили свою службу у цивільних відомствах (зокрема Міністерстві внутрішніх справ). Серед чиновників Київської губернської адміністрації найбільшу групу становили службовці 14-9 класів (колезький реєстратор, губернський секретар, колезький секретар, титулярний радник). Саме з цією категорією службовців постійно взаємодіяло населення, й від них залежало впровадження імперської політики у губернії, при цьому вища освіта при призначенні на адміністративно-управлінські посади не була обов'язковою – її мали тільки вищі чиновники: губернатор, віце-губернатор, очільники спеціальних відділень київського губернського відділення (губернський лікарський інспектор, губернський архітектор, губернський тюремний інспектор), які були наділені основними управлінськими повноваженнями у губернії²⁴⁹.

²⁴⁹ Там же. Оп. 521, спр. 67 «Дело о назначении на должность младшего архитектора киевского губернского правления гражданского инженера Познякава», 27 марта 1883 – 30 апреля 1883 г., арк. 1-5; Там же, спр. 205 «Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1879 г.», 1 ноября 1880 г., арк. 2-12; Там же, оп. 629, спр. 279 «Дело о назначении с.с. Сулими на должность киевского губернского врачебного инспектора», 1 июля 1899 – 27 октября 1899 г., арк. 7-13; Там же, оп. 642, спр. 447 «Дело о перемещении смоленского губернатора шталмейстера

Тому, з огляду на важливість кадрової політики, центральна влада приділяла велику увагу підбору вищих імперських чиновників – губернатора, віце-губернатора, які не лише мали відповідати державним інтересам, а й певним вимогам: високий освітній та віковий ценз, значний сумарний стаж державної служби (від 20 років), зарекомендувати себе як дієвого й професійного чиновника на попередньому місці служби, адже саме від них залежало подальше комплектування адміністративного апарату губерньської адміністрації.

* * *

Функціонування державного апарату на місцях, ефективність вирішення поставлених перед ним завдань визначалися рядом факторів: чинним законодавством, принципами організації, методами діяльності адміністративних органів, розподілом повноважень між центральними і місцевими установами, з одного боку, органами самоврядування і губерньською адміністрацією – з іншого. Не менш важливим фактором був характер діяльності самих представників влади – чиновників. Від їх підготовки, досвідченості, професіоналізму, ставлення до своїх обов'язків залежала здатність державної влади регулювати суспільні відносини, вирішувати конфлікти, забезпечувати інтереси держави й суспільства. Прагнучи зробити роботу губерньської адміністрації більш ефективною, центральна влада приділяла увагу підбору чиновників, порядку заміщення посад, просуванню по службі. Першорядне значення приділялося підбору кандидатів на вищі чиновницькі посади у системі губерньського управління – губернатора і віце-губернатора. Так, губернаторський та віце-губернаторський корпус Київської губернії характеризується вірністю монархові, його особистою довірою та довірою вищих сановників імперії, віковою зрі-

лістю, високим рівнем освіти, високим службовим рівнем (статські радники, дійсні статські радники). Деяко меншими були службові характеристики чиновників Київської губернської адміністрації нижчого рангу (14-9 клас). Зокрема вони вирізняються такими рисами суспільно-професійного портрета: законодавча неврегульованість критеріїв та вимог щодо кандидата на посаду, особиста прихильність очільника краю, особиста вірність чиновника останньому, необов'язковість вищої освіти та службового стажу, але з певним професіоналізмом та знаннями діловодства.

Кадровий склад Київської губернської адміністрації другої половини XIX – початку XX ст. характеризується як традиційними (вірність монархові, його особиста довіра та довіра вищих сановників імперії, законодавча неврегульованість критеріїв та вимог щодо кандидата на посаду, дієздатний вік для чиновника губернської адміністрації, освітній рівень, станова приналежність, конфесійна приналежність, професійний стаж), так і новими характеристиками (зменшення кількості чиновників із військового відомства й збільшення числа чиновників, кар'єра яких пов'язана з цивільними відомствами (зокрема, міністерством внутрішніх справ); залучення до державної служби активних діячів органів самоврядування (земств, міських дум), які обумовлювались стратегічним та геополітичним місцем Київської губернії та змінами, пов'язаними із суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями в умовах капіталістичної модернізації й прагненням російського самодержавства зберегти недоторканність абсолютної монархії.

ПІСЛЯМОВА

Дослідження організації діяльності місцевих органів державної влади, співвідношення повноважень між органами центральної державної влади та регіональними установами й органами самоврядування набувають дедалі більшої актуальності як серед науковців, так і у громадськості.

Студії, присвячені проблемі функціонування губернських управлінських інституцій кінця XIX – початку XX ст., відзначені суб'єктивністю та наративністю, але при цьому мають вагомому джерельну цінність, тому що авторами були переважно чиновники та правники, що були сучасниками тих подій.

Праці радянського періоду відзначені домінуванням підходів на основі марксистсько-ленінської методології, значною заідеологізованістю, що обумовлювало значний акцент уваги на критиці бюрократизму царизму, неефективності та антинародному характері самодержавного режиму, засудженні внутрішньої політики царського уряду та висвітленні особистості й діяльності губернаторів як «сатрапів» та сліпих виконавців волі самодержця. При цьому радянські дослідники своїми напрацюваннями забезпечили можливість продовжити комплексне вивчення питання функціонування губернської адміністрації на сучасному етапі розвитку історичної науки.

Сучасний період історіографії характеризують дослідження різної проблематики з історії функціонування губернських органів влади, що пояснює увагу науковців як історичної, так і політико-правової спеціальностей до неї. Нині історіографія висвітлює такі питання функціонування історії губернського управління Російської імперії: історія становлення та функціонування інституту «губернатора», «губернського правління»

й «канцелярії губернатора», організації регіонального функціонування місцевих органів імперської державної влади та управління, взаємодію імперської губернської адміністрації з органами самоврядування, питання біографістики та просопографії; питання суспільно-професійного портрета чиновників; соціально-економічна, національна та культурно-освітня діяльність представників губернської адміністрації; питання адміністративно-територіального устрою українських губерній. У працях з історії державного управління комплексно розглянуто проблему функціонування різних установ вищої імперської влади в українських губерніях, а також здійснено аналіз історико-правових аспектів функціонування губернської адміністрації в українських губерніях. Поза увагою залишилося питання історії функціонування Київської губернської адміністрації (1797–1917 рр.). Не досліджено підхід до формування кадрового складу Київської губернської адміністрації упродовж кінця XVIII – початку XX ст., який змінювався не лише із ростом соціально-культурного рівня чиновників, а й відповідно до суспільно-політичної ситуації.

Відсутність ґрунтовних праць, накопичений істориками матеріал, присвячений функціонуванню Київської губернської адміністрації, дозволяє створити комплексне ґрунтовне, об'єктивно-узагальнювальне дослідження з історії діяльності та функціонування Київської губернської адміністрації (1797–1917 рр.).

Використання великої джерельної бази (архівні документи; законодавство Російської імперії у сфері діяльності адміністративно-управлінської системи, нормативно-правові акти та розпорядження імператора та МВС, яким безпосередньо були підпорядковані губернські управлінські інституції; довідково-статистичні видання; періодичні видання; мемуари та спогади; візуальні, художні твори) дозволило відтворити повноваження, структуру, склад Київської губернської адміністрації упродовж всього періоду її існування (1797–1917 рр.). Основною

частиною архівних джерел, використаних у дослідженні, є документи Держархіву Київської обл. та Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Аналіз джерельної бази дає підстави зробити висновок про її достовірність і достатність для висвітлення всіх аспектів теми. Значна частина джерел введена до наукового обігу вперше. Опрацьований нами значний масив документів фондів № 59, 193, 274, 275, 442, 848 ЦДАК України й фондів № 1, 2, 4, 7, 8, 9, 10, 804, 1260, 1716 Держархіву Київської обл. дозволив документально відтворити особливості процесу функціонування та удосконалення Київської губернської адміністрації, схарактеризувати її кадровий склад (походження, вік, сімейний стан, віросповідання, нагороди, службовий шлях, освіту, а також встановити імена та особисті дані, оцінити професійний рівень, національну приналежність). Високий рівень інформативності та достовірності, видове різноманіття джерельної бази забезпечило різновекторність перевірки наявних фактів, неухильне дотримання наукової об'єктивності та повноцінного виконання поставлених завдань та мети дослідження.

Інститут київського губернатора як імперського чиновника вищого рангу в системі імперської адміністрації місцевого рівня, до компетенції якого належали як прямі повноваження очолювати офіційні органи влади й управління (різноманітні присутності, комітети, комісії), так і різні додаткові, має 5 етапів процесу становлення, формування та функціонування: 1) 1797–1837 рр. – поява посади київського цивільного губернатора у системі імперського управління українськими землями у складі Російської імперії; 2) 1837 – 1864–1866 рр. – законодавче оформлення повноважень та адміністративних функцій київського цивільного губернатора; 3) 1864–1866 рр. – 1903–1907 рр. – подальша інституалізація посади київського цивільного губернатора за умов централізації управління імперією; 4) 1906–1907 рр. – 1914 р. – спроби трансформації інституту київського цивільного губернатора за умов утверд-

ження конституційно-монархічної моделі; 5) 1914–1917 рр. – наділення київського цивільного губернатора особливими повноваженнями в умовах воєнного часу.

Важливе місце у системі управління Київською губернією посідав київський віце-губернатор, формально поступаючись по старшинству губернському предводителю дворянства, він був першим і безпосереднім помічником губернатора у керівництві та організації діяльності Київського губернського правління (до 1836 р. – очолював казенну палату) й у разі відсутності, хвороби або звільнення останнього виконував його обов'язки.

Крім посадових осіб, губернська адміністрація складалася з ряду установ. Основною ланкою між вищою державною владою та органами управління у повітах Київської губернії виступало Київське губернське правління, колегіальний адміністративний та організаційно-розпорядчий орган у системі місцевих імперських інституцій російської самодержавної влади, історія функціонування якого охоплює такі етапи: становлення (1775/1781–1836 рр.), організаційного оформлення губернського правління (1837–1859 рр.), остаточного оформлення губернського правління в системі імперського управління українськими губерніями (1859–1875 рр.), подальшого удосконалення (1876–1919 рр.).

Дієвим виконавчим органом у системі органів влади та управління губернського рівня, що здійснював організаційно-координаційні функції, забезпечуючи ефективність реалізації губернатором своїх повноважень, виступає канцелярія київського губернатора, функціонування якої має такі етапи: 1) 1800–1860-ті рр. – етап удосконалення її організаційної структури, унормування повноважень її чиновників; 2) 1865–1917 рр. – етап подальшого удосконалення організаційно-правових засад діяльності, в якому можемо виокремити два підперіоди: 1865–1876 рр. (кадровий штат канцелярії упродовж 1865–1876 рр. відповідав нормам, запровадженим у 1861 році (а не кількісним нормам, запровадженим на території імперії) і

включав 9 штатних чиновників, 12 канцелярських службовців та 2 позаштатних чиновників з особливих доручень при губернаторі); 1876–1917 рр. (особовий штат канцелярії збільшується і вже складає 9 штатних чиновників, 18 канцеляристських службовців та 2 позаштатних чиновників з особливих доручень при губернаторі).

Київський губернатор, віце-губернатор, губернське правління з відповідними канцеляріями й присутствіями у своїй сукупності складали Київську губернську адміністрацію, яка, діючи у рамках чинного російського законодавства, була однією з ланок у системі самодержавного ладу, служба у якій відзначена престижем і сходинкою у подальшій успішній чиновницькій кар'єрі в Російській імперії.

Формування особового кадрового складу Київської губернської адміністрації, передусім вищих імперських чиновників (губернатора, віце-губернатора, керівників профільних відділень губернського правління, завідувача канцелярією губернатора), відповідало змінам, пов'язаним зі стратегічним та геополітичним місцем Київської губернії й суспільно-політичними та соціально-економічними трансформаціями в умовах капіталістичної модернізації та прагненням російського самодержавства зберегти недоторканність абсолютної монархії.

Суспільно-професійний портрет кадрового складу Київської губернської адміністрації вирізняють такі традиційні характеристики як вірність монархові, його особиста довіра та довіра вищих сановників імперії, законодавча неврегульованість критеріїв та вимог щодо кандидата на посаду, дієздатний вік для чиновника губернської адміністрації (для губернатора він складав 41-50 років, для віце-губернатора – 36-45 років, для начальника канцелярії, для чиновників нижчого рангу – 21-30 років); освітній рівень (губернатори, віце-губернатори – вища освіта; завідувач канцелярії, очільник профільних відділень Київського губернського правління – вища або середня освіта; чиновники нижчого рангу – середня або початкова), станова приналежність (губернатори, віце-губернатори – дво-

ряни, чиновники нижчого рангу – міщани, селяни, діти чиновників або ж священників), конфесійна приналежність (більшість чиновників – православні), національність (росіяни, українці, німці), професійний стаж (губернатори – 21-30 років, віце-губернатори – 16-25 років, завідувачі канцелярії губернатора – професійна компетентність, чиновники нижчого рангу – професійна компетентність).

Серед особливостей соціально-професійної характеристики чиновницького складу Київської губернської адміністрації виділяємо: ретельний добір кандидатур з можливою перспективою їхньої подальшої кар'єри в центральних органах імперської влади; перевагу дворян на посадах губернаторів та віце-губернаторів; постійну ротацію (особливо губернаторів та віце-губернаторів); обмеженість доступу до вищих посад приналежних до римо-католицької церкви та поляків; зростання чиновників різночинного походження (особливо середньої і нижчої ланки).

Новими рисами у соціально-професійному портреті чиновника губернського рівня стало зменшення кількості чиновників із військового відомства й збільшення числа чиновників, кар'єра яких пов'язана з цивільними відомствами (зокрема, міністерством внутрішніх справ); залучення до державної служби активних діячів органів самоврядування (земств, міських дум).

Кадровий склад Київської губернської адміністрації є яскравим віддзеркаленням суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації, що склалась в Київській губернії та Російській імперії загалом упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Визначено перспективні напрями подальшого поглибленого вивчення функціонування губернської адміністрації (структури, кадрового складу) у системі імперського управління українськими губерніями, означено рекомендації щодо подальшого удосконалення моделі державного управління на місцях, що дозволяє запропонувати такі напрями подальшого вив-

чення, наукового та практичного дискурсу проблем функціонування губернської адміністрації (структури, кадрового складу) у системі імперського управління українськими губерніями, зокрема вивчення проблеми співіснування й взаємин імперських губернських інститутів влади з Гетьманщиною, Другою Малоросійською колегією; прослідкувати еволюцію губернських органів державної влади у період 1917–1921 рр.; проаналізувати взаємини губернської адміністрації з органами самоврядування (земствами, міськими думами, дворянськими зібраннями тощо). Узагальнення напрацьованого матеріалу у сфері місцевого управління українськими губерніями Російської імперії дозволило сформулювати рекомендації щодо подальшого удосконалення моделі державного управління на місцях: необхідність реалізації державної політики інформатизації регіонів та місцевостей; запровадження механізму взаємодії «людина–влада»; налагодження зв'язків органів державної влади на місцях із громадськістю, громадськими організаціями, органами самоврядування.

Таким чином, Київська губернська адміністрація – це складова єдиної загальноімперської централізованої системи губернського управління українськими губерніями, яка відіграла важливу роль у впровадженні імперської політики не лише у Київській губернії, а й усіх губерніях Правобережної України.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ АРХІВНИХ ФОНДІВ, ПУБЛІКАЦІЙ, ДОКУМЕНТІВ, МЕМУАРІВ ТА СПОГАДІВ

І. Архівні документи

ЦДІАК України

- 1. Ф. 59 – Канцелярія київського військового губернатора**
- 2. Оп. 1 (т. 1)**
3. Спр. 5. Дело о рекрутском наборе, 1706 г., арк. 9.
4. Спр. 14. «Грамота Петра I о назначении губернатором в Киев Гулищу А. А.», 1703 г., 3 арк.
5. Спр. 159. «Указ Петра II киевскому вице-губернатору Штоку о пропуске через границу, без прохождения карантинных турецкого посла Эфенди», не ранее 1727 – не позднее 1730 г., 1 арк.
6. Спр. 2508. Дело о пожаре здания киевского наместничьего правления, 1782 г., 107 арк.
7. Спр. 2643. «Письмо крымского хана Арелан-Гирея вице-губернатору Касжорину», 20 сентября 1755 – 7 октября 1755 гг., 16 арк.
- 8. Ф. 193 – Київське намісницьке правління**
- 9. Оп. 1**
10. Спр. 82. Дело об открытии Киевского наместничьего правления, 1782 г., 18 арк.
11. Спр. 218. Формулярные списки служащих чинов 8-го класса по Киевскому наместничеству, 1786 г., 75 арк.
- 12. Ф. 274 – Київське губернське жандармське управління, м. Київ**
- 13. Оп. 1**
14. Спр. 2648 (ч. 3). Дело о выборах в IV государственную думу, 1911–1912 гг., 198 арк.

15. Ф. 275 – Київське охоронне відділення, м. Київ**16. Оп. 1 (т. 1)**

17. Спр. 1083. Дело по наблюдению за евреем Новиковим Д. М. по подозрению в подготовке покушения на жизнь киевского губернатора Курлова, 7 ноября 1906 – 13 февраля 1907 г., 44 арк.
18. Спр. 1160. О введении в Киевской губернии усиленной охраны вместо военного положения, 31 января 1907 г., 17 арк.
19. Спр. 1148. Дело о предполагаемом покушении на киевского губернатора Курлова членами киевской боевой группы, 12 декабря 1906 – 17 февраля 1907 г., 43 арк.

20. Ф. 442 – Канцелярія київського подільського і волинського генерал-губернатора, 1796–1916 рр.**21. Оп. 1**

22. Спр. 165. Дело об издании киевской губернской земской управой газеты и переименование ее во «Киевскую земскую газету», 12 февраля 1908 – 8 ноября 1916 г., 8 арк.
23. Спр. 965. Дело о принятии мер необходимых для улучшения деятельности городских полиций, земских судов и других учреждений киевской губернии, 26 декабря 1831 – 20 мая 1833 г., 78 арк.
24. Спр. 1148. Переписка с департаментом полиции, киевским гражданским губернатором и другими лицами и учреждениями об организации охраны и.д. киевского губернатора Курлова, 12 декабря 1906 – 17 февраля 1907 г., 43 арк.

25. Оп. 34

26. Спр. 1418. Дело о расширении власти начальников губернии, 3 марта 1856 – 6 ноября 1859 г., 54 арк.
27. Спр. 1590 (ч. 1). Дело о преобразовании Киевского губернского управления, январь 1859 – сентябрь 1859 г., 269 арк.
28. Спр. 1590 (ч. 2). Дело о преобразовании Киевского губернского управления, октябрь 1859 – март 1860 г., 316 арк.
29. Спр. 1590 (ч. 3). Дело о преобразовании Киевского губернского управления, апрель 1860 – август – 1860 г., 349 арк.

30. Спр. 1590 (ч. 4). Дело о преобразовании Киевского губернского управления, сентябрь 1860 – ноябрь 1860 г., 379 арк.
31. Спр. 1590 (ч. 5). Дело о преобразовании Киевского губернского управления, декабрь 1860 – апрель 1861 г., 398 арк.
32. **Оп. 44**
33. Спр. 328. По отношению министра внутренних дел о применении к Киевском, Подольском, Волынском губернских управлениях высочайше утвержденных 8 июня 1865 г. штатов, 23 июня 1865 – 19 октября 1870 гг., 215 арк.
34. **Оп. 48**
35. Спр. 46. Дело о принадлежности киевского гражданского губернатора Катакази почетным гражданином г. Чигирина, март 1868 г., 9 арк.
36. **Оп. 50**
37. Спр. 377. Формулярные списки председателя Киевского мирового съезда Л. Милорадовича, профессора Киевского университета Н. Ренненкомпфа, Киевского губернского предводителя дворянства Селецкого и киевского губернатора Гессе, февраль 1860 – 1 января 1870 г., 72 арк.
38. Спр. 378. Переписка с министром внутренних дел о замене Киевского губернатора Катакази Гессе и о назначении Гудим-Левковича вице- губернатором, 17 февраля 1871 – 30 марта 1871 гг., 6 арк.
39. **Оп. 52**
40. Спр. 437. Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1872 г., 10 октября 1873 г., 69 арк.
41. **Оп. 55**
42. Спр. 191. Дело о введении новых штатов в губернских правлениях и губернаторских канцеляриях Киевской, Подольской, Волынской губерниях, 22 мая 1876 – 20 ноября 1878 гг., 289 арк.
43. Спр. 447. Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1875 г., 18 ноября 1876 г., 71 арк.
44. **Оп. 184**

45. Спр. 617. Дело о состоянии сметы расходов из сумм % сбора в 1871 г., 11 марта 1870 – 10 октября 1870 гг., 399 арк.
46. **Оп. 188**
47. Спр. 98. Дело по представлению киевского губернатора о предании суду чиновников заведавших 2-м столом губернского управления Непрашевича, Кожина, Низяева, 28 мая 1875 – 19 сентября 1886 гг., 40 арк.
48. **Оп. 190**
49. Спр. 109. Дело о злоупотреблениях по службе столоначальника киевского губернского управления Верещинского, по доносу Милевского, 7 августа 1874 – 19 сентября 1886 г., 27 арк.
50. **Оп. 192**
51. Спр. 131. Дело о распределении дел в Киевском, Подольском и Волынском губернском управлениях между отделениями и делопроизводством столов, 14 июня 1878 – декабрь 1882 гг., 126 арк.
52. Спр. 133. Дело о закрытии в трех губерниях Юго-Западного края особого о земских повинностях присутствиях, 14 января 1878 – 30 января 1880 гг., 54 арк.
53. Спр. 310. Дело по предложениям генерал-губернатора губернаторам Юго-Западного края, о сообщении списков лиц состоящих при губернских управлениях, 4 декабря 1878 – 8 января 1882 гг., 35 арк.
54. **Оп. 517**
55. Спр. 127. Дело о переименовании губернских управлений Киевской, Подольской, Волынской губерний в губернские правления, 29 января 1879 – 26 апреля 1879 гг., 39 арк.
56. Спр. 220. Дело о назначении киевского вице-губернатора, в звании камер-юнкера, статского советника Милорадовича исполняющим обязанности подольского гражданского губернатора, 21 июня 1879 – 1 июня 1882 гг., 87 арк.
57. Спр. 215. Дело о назначении подольского губернатора Гудим-Левковича ковенским губернатором и передача дел вице-губернатору, 3 мая 1879 – 7 июля 1879 гг., 15 арк.

58. Спр. 221. Дело о доставлении сведений департаменту общих дел МВД о полученном чиновниками служащими по ведомству МВД воспитания, 27 июня 1879 – 26 ноября 1879 г., 45 арк.
59. Спр. 268. Дело о доставлении в канцелярию генерал-губернатора формулярных списков лиц служащих в Юго-Западном крае, 8 января 1879 – 23 ноября 1879 г., 73 арк.
60. Спр. 276. Дело о правах гражданских губернаторов в вопросах приема лиц на должность преподавателей в учебные заведения, 5 апреля 1879 – 16 января 1880 г., 30 арк.
61. Спр. 326. Дело о назначении товарища председателя Киевской палаты уголовного и гражданского суда камер-юнкера, статского советника Баумгартена, 31 декабря 1879 – 12 февраля 1883 г., 26 арк.
62. Спр. 328. Дело по представлению киевского губернатора по вопросу о том, могут ли быть выдаваемы полицейскими урядниками в награду, которая иногда представляется частными лицами с просьбой передавать их урядникам за решение чего-либо уважительного, 31 декабря 1879 – 18 января 1880 г., 3 арк.
- 63. Оп. 519**
64. Спр. 10. Дело о состоянии делопроизводства киевского губернского правления за 1881 г., январь 1881 – декабрь 1881 г., 24 арк.
65. Спр. 195. Дело о назначении камергера действительного ст. советника Томары волынским губернатором, здесь же об отстранении его от должности волынского губернатора и назначении за смертью д.с.советника Гудим-Левковича на должность киевского губернатора с оставлением в звании, 19 ноября 1881 – 13 сентября 1885 г., 54 арк.
- 66. Оп. 520**
67. Спр. 6. Дело о вступлении на пост киевского губернатора Гудим-Левковича, 17 февраля 1882 г., 5 арк.
68. Спр. 116. Дело о взыскании с киевского вице-губернатора Баумгартена выплаченного ему жалования во время нахождения его на должности киевского губернатора, 18 июля 1882 – 20 декабря 1882 г., 13 арк.

69. Оп. 521

70. Спр. 67. Дело о назначении на должность младшего архитектора киевского губернского правления гражданского инженера Познякава, 27 марта 1883 – 30 апреля 1883 гг., 5 арк.

71. Оп. 523

72. Спр. 30. Дело о состоянии делопроизводства и движении дел в киевском губернском правлении, 19 февраля 1885 – 27 января 1886 гг., 20 арк.

73. Оп. 528

74. Спр. 242. Дело о введении в действие положения о губернской тюремной инспекции в Киевской губернии, 5 июня 1890 – 8 июля 1890 г., 14 арк.

75. Оп. 529

76. Спр. 271. Дело о назначении н. с. Федорова волынским вице-губернатором и директором житомирского детского приюта, 16 октября 1891 – 18 января 1894 гг., 21 арк.

77. Оп. 533

78. Спр. 205. Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1879 г., 1 ноября 1880 г., 59 арк.

79. Оп. 537

80. Спр. 230. Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1883 г., 1884 г., 53 арк.

81. Оп. 538

82. Спр. 200. Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1884 год, 30 октября 1885 – 30 октября 1885 гг., 55 арк.

83. Оп. 544

84. Спр. 292. Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1890 г, 1891 г., 71 арк.

85. Оп. 624

86. Спр. 91. Дело о назначении киевского вице-губернатора Баумгартена подольским губернатором, февраль 1894 г., 24 арк.

87. Спр. 100. Дело о назначении коллежского советника Федорова киевским вице-губернатором, 7 марта 1894 – 31 марта 1896 гг., 5 арк.
- 88. Оп. 625**
89. Спр. 215. Дело о назначении т.с. Томары почетным членом киевского губернского попечительства детских приютов, июнь 1885 г., 9 арк.
90. Спр. 272. Дело по представлению Киевским губернатором копии с всеподданнейшего отчета о состоянии губернии за 1894 год, 24 октября 1895 – 24 октября 1895 гг., 71 арк.
91. Спр. 331. Дело о смерти подольского губернатора Баумгартена, 24 ноября 1895 – 15 декабря 1895 гг., 17 арк.
- 92. Оп. 626**
93. Спр. 111. Дело о назначении статского советника Слепцова киевским вице-губернатором, 1 апреля 1896 – 6 августа 1898 гг., арк. 5.
- 94. Оп. 127**
95. Спр. 145. Дело о присвоении гофмейстеру Томаре звания «сенатор», ноябрь 1897 г., 17 арк.
- 96. Оп. 628**
97. Спр. 214. Дело о присвоении Томаре звания почетного гражданина г. Киева, 24 мая 1898 – 6 июля 1898 гг., 7 арк.
- 98. Оп. 629**
99. Спр. 279. Дело о назначении с.с. Сулиммы на должность киевского губернского врачебного инспектора 1 июля 1899 – 27 октября 1899 гг., 47 арк.
- 100. Оп. 632**
101. Спр. 154. Дело об увеличении штата канцелярии киевского гражданского губернатора, 20 марта 1902 – 29 февраля 1908 гг., 25 арк.
- 102. Оп. 633**
103. Спр. 119. Дело о назначении д.с.с. Эйлера киевским губернатором, 25 февраля 1903 – 13 мая 1903 гг., 11 арк.
- 104. Оп. 634**
105. Спр. 100. Дело о циркулярах издаваемых губернаторами, 31 января 1904 – 08 октября 1910 гг., 435 арк.

106. Оп. 636

107. Спр. 363. Дело о назначении военного инженера полковника Веретенникова киевским губернатором, 4 сентября 1906 – 22 мая 1909 гг., 9 арк.
108. Спр. 648. Дело о назначении члена совета МВД камергера Курлова временно управляющим Киевской губернией, 14 декабря 1906 – 14 февраля 1907 гг., 5 арк.
109. Спр. 701. Записка о взяточничестве и превышении власти чиновников Ровенской полиции, письмо генерал-губернатора Столыпину о наблюдении за участием чиновников в различных политических партиях, ноябрь 1906 г., 5 арк.

110. Оп. 637.

111. Сп. 51. Дело о назначении председателя киевской губернской управы по делам земского хозяйства графа Павла Игнатьева киевским губернатором, 18 января 1907 – 8 мая 1909 гг., 25 арк.
112. Спр. 115. Дело о ревизии делопроизводства киевского губернского правления, 12 марта 1907 – 2 августа 1910 гг., 7 6 арк.

113. Оп. 638

114. Спр. 564. Дело о назначении киевского губернатора генерал-лейтенанта Трепова Ф.Ф. присутствующим в правительственный сенат, 1903 г., 26 арк.

115. Оп. 639

116. Спр. 320. Дело о назначении эстляндского вице-губернатора камергера с.с. Гирса киевским губернатором, 7 мая 1909 – 22 июля 1912 гг., 62 арк.
117. Спр. 350. Дело по поводу печатания в губернских ведомостях циркуляров губернаторов, 22 апреля 1909 – 5 июня 1909 гг., 9 арк.
118. Спр. 704. Дело по прошению волынского губернатора барона Штакельберга об увольнении в отставку, 9 октября 1909 – 11 марта 1910 гг., 15 арк.

119. Оп. 642

120. Спр. 447. Дело о перемещении смоленского губернатора шталмейстера высочайшего двора Суковкина на должность

- киевского губернатора, 2 декабря 1912 – 11 марта 1913 г., 30 арк.
121. Спр. 498. Распределение делопроизводства канцелярии киевского гражданского губернатора с 1 ноября 1909 г., 1909 г., арк. 6.
- 122. Оп. 655**
123. Спр. 12. Донесение киевского губернатора от 26 января 1902 по отдаче под суд члена Киевской городской управы И. Снежка за использование служебного положения в личных целях. 1902 г., 2 арк.
- 124. Оп. 855**
125. Спр. 440 (ч. 1). Дело о введении военного положения в г. Киеве и Киевской губернии в связи с усилением революционных выступлений, 20 ноября 1905 – 4 января 1906 г., 21 арк.
- 126. Оп. 856**
127. Спр. 364. Дело по обязательному постановлению киевского губернатора о запрещении лицам не имеющим работы находиться в г. Киеве и его предместьях больше месяца, 21 сентября 1906 – 30 сентября 1906 г., 4 арк.
128. Спр. 844. Дело об отстранении генерал-майора Веретенникова от исполнения обязанностей киевского губернатора, 25 ноября 1906 – 2 января 1907 г., 55 арк.
- 129. Оп. 657**
130. Спр. 134. Дело о постройке для канцелярии киевского гражданского губернатора собственного здания, 28 мая 1904 – 9 февраля 1905 г., 12 арк.
- 131. Оп. 810**
132. Спр. 195. Переписка с МВД о переводе киевского губернатора Гессе сенатором в Москву и пожалование ему земли, 29 ноября 1860 – 29 мая 1863 г., 25 арк.
- 133. Оп. 813**
134. Спр. 682. Записки киевского губернатора Гессе направиение МВД об ослаблении польского влияния в Юго-Западном крае, 1863 г., 13 арк.
- 135. Оп. 826**

136. Спр. 400. Дело по вопросу о порядке исправления должности губернатора, 2 октября 1896 – 31 октября 1896 гг., 3 арк.
- 137. Оп. 848**
138. Спр. 508. Переписка с МВД о замещении вакансии киевского вице-губернатора, 29 мая 1898 – 5 ноября 1898 гг., 22 арк.
- 139. Оп. 856**
140. Спр. 841. Дело о взяточничестве правителя канцелярии киевского гражданского губернатора Дашкевича и произволе старости вишневого мещанского общества И. Мазура, 28 августа 1906 – 15 сентября 1906 гг., 4 арк.
- 141. Ф. 848 – Ігнат'єв Олексій Миколайович – київський губернатор**
- 142. Оп. 1**
143. Спр. 7. Переписка с директором департамента общин дел и подольским губернатором о временном назначении А.Н. Игнат'єва на должность подольского вице-губернатора, 1909 г., 4 арк.
144. Спр. 27. Переписка с министерством внутренних дел о назначении киевским губернатором А.Н. Игнат'єва, 1915–1916 гг., 8 арк.

Державний архів Київської області

- 145. Ф. 1 – Київське губернське правління**
- 146. Оп. 155**
147. Спр. 665. Дело о некоторых изменениях в распределении делопроизводства киевского губернского правления и о печатании этого распределения, 17 сентября 1898 – 30 сентября 1898 гг., 49 арк.
- 148. Оп. 171**
149. Спр. 599. Дело об учреждении в г. Киеве градоначальства, 3 марта 1903 – 5 ноября 1915 гг., 123 арк.
- 150. Оп. 204**
151. Спр. 155. Наряд о циркулярах напечатанных в губернских ведомостях, 1871 г., 76 арк.

152. Спр. 164. Наряд о выдаче жалования служащим в губернской типографии в 1886 г., 14 января 1886 – 7 января 1887 гг., 23 арк.
153. Спр. 189. Списки лиц, служащих в губернской типографии, которым следует жалование за 1894 г., 9 января 1894 – 5 января 1895 гг., 49 арк.
154. Спр. 248. Наряд оригиналов разрешенных цензурой для печатания в губернской типографии, 3 марта 1896 г., 37 арк.
155. Спр. 274. Наряд о найме лиц на службу в типографию, резолюции, договоры по этому предмету, по предмету увольнения со службы, подвержения взысканиям и распределения занятий между служащими, 1898 г., 143 арк.
156. Спр. 333. По прошению о принятии на службу в Киевскую губернскую типографию в качестве ученика Петра Гайданко, 15 января 1903 – 4 июля 1905 гг., 29 арк.
157. Спр. 338. Дело о службе в типографии губернского правления Ивана Жихарева, 9 июня 1903 – 30 июня 1905 гг., 19 арк.
158. Спр. 569. Переписка по разным предметам касающимся надзора за типографиями, литографией и т.п. заведения за 1891 г., 3 января 1891 – 31 декабря 1891 гг., 89 арк.
159. Спр. 575. Доклад и копия доклада киевского губернатора о работе типографии и оплате руководящего состава, 1887 г., 54 арк.
- 160. Оп. 295**
161. Спр. 6510. Список чиновников с данными о перемещении по должности, 1883 г., 28 арк.
162. Спр. 54533. Дело о переустройстве канцелярии правления, январь 1860 г., 196 арк.
163. Спр. 62183. Дело о составлении списка служащих в Киевской губернии чиновников, 1868 г., 73 арк.
164. Спр. 69309. Переписка об учреждении счетного стола в губернском правлении, 12 марта 1875 – 23 декабря 1875 гг., 64 арк.
165. Спр. 69361. Дело о собрании сведений о чиновниках служащих в Киевской губернии для внесения в адрес календарь, 1867 г., 137 арк.

166. Спр. 69362. Дело об определении на службу г.с. Феофана Бердичевского, 1867 г., 4 арк.
167. Спр. 69371. Дело об определении младшим инженером штабс капитана Владимира Куна, 1875 г., 26 арк.
168. Спр. 70615. Дело об упразднении особого стола губернского правления, 1876 г., 3 арк.
169. Спр. 70619. Дело о доставлении сведений о движении дело-производства губернского управления, 18 сентября 1876 – 20 апреля 1877 гг., 121 арк.
170. Спр. 70625. Дело о преобразовании Киевского губернского правления, 27 сентября 1876 – 17 октября 1877 гг., 156 арк.
171. Спр. 74119. Дело о присоединении особого о земских повинностях присутствия к губернскому правлению, 1878 г., 145 арк.
172. Спр. 87581. Дело об объявлении отношения канцелярии статс-секретаря Пузыревской, 5 арк.
- 173. Оп. 315**
174. Спр. 7. Дело об определении Константина Антоневиича на службу, 9 декабря 1913 – 13 мая 1914 гг., 18 арк.
175. Спр. 12. Дело о службе состоящего в штате Киевского губернского правления Льва Михайловича Андрейчука.
176. Спр. 17. Дело о службе по вольному найму в Киевском губернском правлении Степана Михайловича Андрейчука.
177. Спр. 33. Дело о службе состоящего в штате канцелярии киевского гражданского губернатора Августа Ивановича Бредиса, 2 февраля 1914 – 16 марта 1914 г., 15 арк.
178. Спр. 37. Дело о службе по вольному найму в киевском губернском правлении Елизаветы Сергеевны Барановой, 27 апреля 1916 – 23 мая 1917 гг., 2 арк.
179. Спр. 47. Дело о службе по вольному найму в губернском правлении Ефимии Яковлены Бацуца, 4 арк.
180. Спр. 54. Дело о службе правителя канцелярии киевского губернатора Виктора Адамовича Блюма, 21 января 1913 – 28 февраля 1915 гг., 37 арк.
181. Спр. 120. Дело о службе по вольному найму в киевском губернском правлении Марии Дмитриевной Вадарской, 12 января 1917 г., 5 арк.

182. Спр. 159. Формулярний список о службе киевского вице-губернатора с.с. Виктора Эдуардовича фон-Дена, 1 июля 1814 г., 56 арк.
183. Спр. 250. Дело о службе киевского губернатора Алексея Николаевича Игнатъева, декабрь 1915, 37 арк.
184. Спр. 309. Дело о службе состоящего в штате канцелярии киевского гражданского губернатора графа Льва Кейзерлинга, 4 августа 1911 – 13 января 1913 гг., 9 арк.
185. Спр. 310. Дело о службе старшего чиновника для особых поручений Анатолия Аристартовича Карпенко, январь 1913 г., 16 арк.
186. Спр. 335. Дело о службе канцелярского служителя канцелярии киевского губернатора Василия Казенюка, 25 апреля 1907 – 2 февраля 1908 гг., 13 арк.
187. Спр. 345. Дело о службе киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкарьова, 28 февраля 1910 – 30 июля 1914 г., 238 арк.
188. Спр. 346. С личной переписки киевского вице-губернатора, д.с.с. Бориса Дмитриевича Кашкарьова, 24 марта 1910 – 3 июня 1914 г., 38 арк.
189. Спр. 411. Дело о службе Ильи Лизогуба, младшего сверхштатного чиновника особых поручений при киевском губернаторе, 15 февраля 1911 – 29 июля 1913 гг., 24 арк.
190. Спр. 520. Дело о службе Бориса Порфирьевича Новротского причисленного к МВД и откомандированного в распоряжение киевского губернатора, 13 июля 1912 – 6 ноября 1913 гг., 33 арк.
191. Спр. 524. Дело о службе исполняющего обязанности правителя канцелярии киевского губернского комиссара Василя Семеновича Недошковского, 1 сентября 1917 г., 1 арк.
192. Спр. 793. Дело о службе состоящего в штате канцелярии киевского гражданского губернатора не имеющего чин Павла Хоменчука (Фоменчука), 19 февраля 1913 – 23 декабря 1913 гг., 14 арк.
193. Спр. 865. Дело о службе правителя канцелярии киевского губернатора к.а. Николая Федоровича Яблонского, 2 января 1915 г., 23 арк.

194. Оп. 319

195. Спр. 99. Формулярний список Красношонова, секретаря Киевского губернского правления, 1805 г., 12 арк.
196. Спр. 105. Формулярний список секретаря Киевского губернского правления Евеленко, 1815 г., 8 арк.
197. Спр. 703. Формулярний список о службе киевского вице-губернатора Милорадовича, 1876 г., 29 арк.
198. Спр. 835. Формулярний список о службе правителя канцелярии губернатора Навротского, 1881 г., 31 арк.
199. Спр. 837. Формулярний список делопроизводителя 4 стола Киевского губернского правления Раховского, 1882 г., 9 арк.
200. Спр. 874. Формулярний список о службе советника Киевского губернского правления Штретера, 1882 г., 23 арк.
201. Спр. 885. Формулярний список о службе архитектора строительного отделения Киевского губернского правления Сопочинского, 1882 г., 22 арк.
202. Спр. 907. Формулярний список киевского губернского врачебного инспектора Русобтовского, 1882 г., арк. 16 зв.
203. Спр. 917. Формулярний список о службе киевского губернского ветеринара Ивана Яковлевича Томилина, 1897 г., 36 арк.
204. Спр. 951. Формулярний список старшого советника Киевского губернского правления Добровольского, 1882 г., 17 арк.
205. Спр. 952. Формулярний список начальника газетного стола Киевского губернского правления Дзбановского, 1882 г., 13 арк.
206. Спр. 985. Формулярний список помощника делопроизводителя 4 стола Киевского губернского правления, 1918 г., 8 арк.
- 207. Оп. 331**
208. Спр. 13а. Циркуляры киевского губернатора, 3 января 1893 – 31 декабря 1893 гг., 118 арк.
209. Спр. 33. Указ Сената о результатах ревизии учреждений губернии, проведенной киевским губернатором Треповым, 1898 г., 61 арк.

210. Спр. 52. Протоколы заседаний присутствия киевского губернского правления за 1898 г., январь 1898 – январь 1898 гг., 198 арк.
- 211. Оп. 336**
212. Спр. 3736. Указ сената о введении в Киевской губернии «Учреждения о губернских правлениях», 31 января 1845 – 24 октября 1845 гг., 289 арк.
213. Спр. 5133. Дело о введении нового порядка делопроизводства в Киевском губернском правлении, 21 июня 1859 – 7 ноября 1860 гг. 33 арк.
214. Спр. 5138. Копии постановлений отделений губернского правления за 1860 г., 4 января 1860 – 15 декабря 1860 гг., 202 арк.
215. Спр. 5235. Циркуляры губернатора о присвоении высших чинов за выслугу лет чиновникам губернии, 28 февраля 1861 – 15 февраля 1863 гг., 6 арк.
216. Спр. 5262. Распоряжения губернатора за 1862 г., 2 января 1862 – 31 декабря 1862 гг., 83 арк.
217. Спр. 5271. Сведения о характере дел и их движении в отделениях правления, представление в связи с передачей дел губернатора генерал-лейтенанта Гессе генерал-майору Казнакову; их формулярные списки, 1862 г., 98 арк.
218. Спр. 5353. Указы сената, МВД, копии журнала присутствия, 1863 г., 179 арк.
219. Спр. 5498. Книга записи изданных циркуляров с изложением их содержания за 1865-1868 гг., 2 января 1865 – 16 декабря 1868 гг., 133 арк.
220. Спр. 5544. Формулярные списки и другие документы губернского правления, 1865 г., 7 арк.
221. Спр. 5678. Дело о устройстве в Киеве родильного отделения, 26 июля 1867 – 25 ноября 1867 гг., 2 арк.
222. Спр. 5688. Инструкция МВД об изменении в структуре, штатах и делопроизводстве губернских правлений, 22 августа 1868 г., 56 арк.
223. Спр. 5689. Журнал заседаний земского отделения губернского правления, 1868 г., 118 арк.

224. Спр. 5857. Реестр полученных предписаний губернатора с данными о ходе их выполнения, 1870 г., 246 арк.
225. Спр. 5958. Дело о служебной деятельности вице-губернатора Гудим-Левковича (имеется сообщение указа Сената о назначении губернатором Гессе), 5 апреля 1871 – 23 сентября 1871 гг., 95 арк.
226. Спр. 6350а. Списки чиновников приведенных к присяге в 1878-1879 гг., 11 марта 1878 – 16 января 1880 гг., 71 арк.
227. Спр. 6358. Журнал заседаний о реорганизации структур правления, 1879 г., 18 арк.
228. Спр. 6385. Опись дел расследовавших чиновником особых поручений и возвращении их для доследствия, 30 сентября 1880 г., 4 арк.
229. Спр. 6387. Смета расходов МВД по Киевской губернии на 1880 г., 1800 г., 33 арк.
230. Спр. 6415. Формулярный список о службе губернского архитектора Иконникова, 1880 г., 13 арк.
231. Спр. 6437. Сведения о местечках с указанием количества населения, экономического положения и административного устройства в губернии, 26 августа 1881 – 15 июля 1883 гг., 103 арк.
232. Спр. 6449. Циркуляры губернатора по вопросам цензуры и печатных изданий за 1882 г., 1882 г., 9 арк.
233. Спр. 6508. Переписка с киевским вице-губернатором о жалобах на чиновников полиции, 1883 г., 251 арк.
234. Спр. 6510. Список чиновников с данными о перемещении по службе за 1883 г., 1883 г., 57 арк.
- 235. Оп. 349**
236. Спр. 24а. Дело о реорганизации структуры губернского правления, 1861 г., 886 арк.
- 237. Оп. 351**
238. Спр. 598. Формулярный список о службе киевского губернатора Гессе, 1970 г., 31 арк.
- 239. Оп. 392**
240. Спр. 6. Дело о причислении к МВД Киевского губернатора Гессе, о назначении на его место одесского градоначальника

- Гудим-Левковича, 21 декабря 1881 – 12 ноября 1885 г., 209 арк.
- 241. Ф. 2 – Канцелярія київського цивільного губернатора, м. Київ 1822–1917 рр.**
- 242. Оп. 7**
243. Спр. 215. Дело о полицейских служителях, находящихся при канцелярии киевского губернатора, 23 июня 1871 – 7 июля 1871 г., 10 арк.
244. Спр. 256. Дело о введении в 9-ти западных губерниях мировых судебных установлений отелных от общин, 18 июля 1871 – 29 ноября 1871 г., 6 арк.
245. Спр. 377. Дело о запрещении служащим лицам сообщать в редакцию газет сведения о происшестввиях без разрешения начальника губернии, 3 марта 1871 г., 9 арк.
246. Спр. 401. Дело о принятии начальником губернии на себя звания действительного члена попечительства о недостаточных студентах, 17 ноября 1871 – 31 марта 1872 г., 8 арк.
- 247. Оп. 142**
248. Спр. 667. Дело о присылке сведений о лицах, имеющих право на получение знака отличия за работу по введению в действие положения 1861 г., 4 июля 1863 – 2 февраля 1865 г., 38 арк.
249. Спр. 586. Сведения о результатах ревизии делопроизводства киевского губернского правления в 1855 г., 19 февраля 1855 г., 43 арк.
250. Спр. 644. Книга записей циркулярных предписаний за 1861 г., январь 1862 г., 365 арк.
- 251. Оп. 148**
252. Спр. 57. Циркуляры Главного управления по делам печати о порядке разрешения спектаклей на украинском языке. Переписка с генерал-губернатором о гастролях труппы украинского драматурга Кропивницкого и волнениях вызванных успехом труппы в Киеве, 6 ноября 1881 – 24 января 1884 г., 54 арк.
253. Спр. 155. Докладная записка вице-губернатора о штате и оплате труда чиновников киевского губернского правления.

Номенклатура дел и сведения о о бъеме работы чиновников, 24 ноября 1881 г., 34 арк.

254. Оп. 195

255. Спр. 5. Дело об отказе чинов в предоставлении должностей, 4 января 1879 – 3 мая 1879 гг., 23 арк.

256. Спр. 252. Дело о зачислении в штат чиновников канцелярии киевского губернатора священнического сина Дионисия Пошенического с откомандированием его для занятий в киевское губернское по селянским делам присутствие 20 мая 1879 – 18 июня 1879 гг., 9 арк.

257. Спр. 268. Дело о предоставлении генерал-губернатору копий из донесений губернатора о чрезвычайных происшествиях, 31 мая 1879 – 19 июля 1879 гг., 31 арк.

258. Спр. 512. Дело о доставлении в канцелярию киевского генерал-губернатора переписки о границах власти губернаторов, 20 сентября 1879 – 14 апреля 1880 гг., 26 арк.

259. Ф. 4. – Київське губернське у селянських справах присутствіє

260. Оп. 1

261. Спр. 1. Дело о доставлении г. генерал-губернатору сведений о числе чиновников, проживающих в городах и местечках Киевской губернии, 23 июля 1886 – 13 ноября 1886, 27 арк.

262. Ф. 7 – Київська губернська тюремна інспекція

263. Оп. 2

264. Спр. 7. Дело о службе в губернской тюремной инспекции Михаила Дмитриева, 1890–1893 гг., 46 арк.

265. Спр. 43. Копии циркуляров киевской тюремной инспекции за 1890 г., 1890–1892 гг., арк. 53.

266. Спр. 210. Дело о службе тюремного инспектора с.с. Прокоповича, 12 июня 1896 – 11 декабря 1898 гг., 84 арк.

267. Спр. 211. Циркулярные распоряжения тюремного инспектора и киевского губернатора. Списки служащих учреждений тюремного ведомства губернии. Заявления служащих и переписка по личному составу, 9 января 1896 – 2 февраля 1897 гг., 210 арк.

268. Спр. 252. Дело о службе Киевского губернского тюремного инспектора Ивана Петровича Сементовского, 1898–1903 гг., 79 арк.
269. Спр. 257. Дело о службе секретаря киевского губернского тюремного инспектора Владимира Лерхе, 28 марта 1898 – 31 марта 1900 гг., 47 арк.
270. Спр. 257. «Дело о службе секретаря киевской губернской тюремной инспекции Лерхе», 18 арк.
- 271. Ф. 8 – Київський губернський опікунський про тюрми комітет, м. Київ, 1836–1916 рр.**
- 272. Оп. 1**
273. Спр. 747. Циркуляры киевского губернатора о предоставлении списка служащих комитета и уездных отделений для награждения, 7 октября 1868 – 19 сентября 1883 гг., 20 арк.
274. Спр. 1984. Дело об учреждении губернской тюремной инспекции в г. Киеве с 1 июля 1890 г., 12 июня 1890 – 9 мая 1898 гг., 26 арк.
- 275. Ф. 9 – Київське губернське у міських справах присутствіє. Київське губернське у земських і міських справах присутствіє 1855–1917 рр.**
- 276. Оп. 1**
277. Спр. 1. Протоколы киевского губернского по городским делам присутствия за 1871 г., 24 февраля 1871 – 30 ноября 1871 гг., 179 арк.
278. Спр. 24а. Дело об образовании нового городского управления, 14 октября 1871 – 23 февраля 1872 гг., 279 арк.
279. Спр. 35а. Дело по циркулярным предписаниям МВД, разъясняющим городовые положения, 1872 – 1880 гг., 217 арк.
280. Спр. 50. Дело о жалобе выборщиков 3 категории о нарушении выборного процесса. 1875 г., 7 арк.
281. Спр. 68. Общая переписка по образованию городского положения в уездных городах Киевской губернии, 17 марта 1876 – 19 ноября 1878 гг., 39 арк.
282. Спр. 70. Дело о запрещении г. губернатором печатать протоколы Чигиринской городской думы из-за их незаконности, 9 октября 1876 – 29 октября 1879 гг., 15 арк.

283. Спр. 102. Общая переписка по образованию городского положения в городах Киевской губернии, 3 ноября 1877 – 16 сентября 1878 гг., 17 арк.
284. Спр. 108. Дело об отправке г. правителю канцелярии г. киевского губернатора протоколов киевского губернского по городским делам присутствия для списания о оных копии для отправки таковых в хозяйственный департамент МВД, 31 декабря 1877 – 29 ноября 1880 гг., 20 арк.
285. Спр. 148. По отношению г. киевского губернатора об отправке сведений городским головам Киевской губернии о личном составе штатных должностей по думе и управе, 4 октября 1878 – 28 октября 1878 гг., 29 арк.
286. Спр. 501. Жалобы о нарушениях на выборах гласных в киевскую думу. 1886 г., 148 арк.
- 287. Оп. 2**
288. Спр. 205. Дело об утверждении в должности черкасского головы действительного статского советника, 9 апреля 1886 г., 10 арк.
289. Спр. 210. «Дело о службе статського совітника Прокоповича», 1896–1898 гг., 84 арк.
- 290. Оп. 28**
291. Спр. 54. Дело с постановлениями и протоколами по киевской губернской земской управе, 1912 г., 203 арк.
- 292. Оп. 30**
293. Спр. 39. Дело о сообщении сведений о благонадежности и политических убеждениях лиц, служащих в земских и городских общественных управлениях Киевской губернии, 1913 г., 79 арк.
- 294. Ф. 10 – Київське губернське у справах про товариства присутствіє 1906–1917 рр.**
- 295. Оп. 1**
296. Спр. 6. Краткий журнал заседаний присутствия за 1906 г., 3 января 1906 – 12 декабря 1906 гг., 16 арк.
297. Спр. 16. Дело об утверждении проекта устава Клуба украинцев, обучающихся в высших учебных заведениях г. Киева, 29 декабря 1906 – 31 января 1907 гг., 9 арк.

298. Спр. 17. Дело о разрешении открытъ в г. Киеве отделение «Союза русского народа». Список членов Киевского отделения союза, 19 мая 1906 – 4 сентября 1907 гг., 133 арк.
- 299. Ф. 280 – Київська губерньська казенна палата**
- 300. Оп. 84**
301. Спр. 1772. «Формулярный список о службе управляющаго киевскою казенною палатою, д.с.с. А.А. Стрекалова», за 1914 г., 24 арк.
- 302. Ф. 804 – Київський губерньський статистичний комітет, м. Київ**
- 303. Оп. 1**
304. Спр. 592. Дело о разрешенном отпуске начальнику Киевской губернии Михаилу Константиновичу Катаказы, 6 октября 1870 г., 19 арк.
305. Спр. 625. Дело о поездке начальника губернии для ревизии делопроизводства присутственных мест, 18 мая 1871 – 7 июля 1871 гг., 68 арк.
306. Спр. 842. Дело о назначении депутатов на киевский археологический съезд, 25 февраля 1874 – 19 марта 1874 гг., 33 арк.
307. Спр. 2523. Список губернаторов, вице-губернаторов и предводителей дворянства с 1825 по 1898 гг., 1901 г., 171 арк.
- 308. Ф. 1260 – Київське повітове поліцейське управління, м. Київ, 1859–1912 рр.**
- 309. Оп. 3**
310. Спр. 922. Циркулярные постановления киевского генерал-губернатора, 3 декабря 1902 – 20 декабря 1903 гг., 115 арк.
311. Спр. 930. Дело о предоставлении разных сведений местному губернскому начальству, 11 января 1902 – 9 декабря 1902 гг.,
312. Спр. 1022. Предписания и распоряжения киевского губернатора, 30 сентября 1902 – 16 декабря 1902 гг., 459 арк.
313. Спр. 1070. Циркулярные предписания губернского правления, 11 января 1903 – 31 декабря 1903 гг., 83 арк.
314. Спр. 1316. Циркулярные предписания губернского руководства, 11 февраля 1904 – 27 декабря 1904 гг., 71 арк.

**315. Ф. 1716 – Канцелярія київського губернського комісара
Тимчасового уряду, 1917 р.**

316. Оп. 1

317. Спр. 1. Дело о личном составе киевского губернского совета общественных организаций, списки членов, постановления организаций об избрании делегатов, командировочные удостоверения, 5 мая 1917 – август 1917 гг., 73 арк.

318. Спр. 6. Дело о личном составе Киевского губернского комиссариата и исполнительного комитета: копии удостоверений выданных членам исполкома служащим губернского комиссара и уездным комиссарам, март 1917 – 19 декабря 1917 гг., 75 арк.

Державний архів м. Києва

319. Ф. 163 – Київська міська управа

320. Оп. 42

321. Спр. 22. Дело об состоянии ветеринарной части, 1890–1903 гг., 187 арк.

II. Опубліковані джерела

Законодавчі збірники та інструктивно-організаційні матеріали

322. Архив новейшей истории России. Серия «Публикации» / Т. VII / Журналы заседаний Временного правительства: Март–октябрь 1917 года. В 4-х т. Том 1. Март–апрель 1917 года / Отв. ред. тома Б. Ф. Додонов. М.: «Российская политическая энциклопедия», 2001. 448 с.

323. Временное расписание окладов содержания чинов губернских правлений, кроме вице-губернаторов, и канцелярий губернаторов в 49 губерниях, управляемых по общему учреждению, и в губернии Ставропольской, а также чинов Московского врачебного управления. 23 марта 1912 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1915. Т. 32. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 36752. С. 47-48.

324. Временные правила о преобразовании губернских учреждений ведомства Министерства внутренних дел в тридцати

- семи губерниях. 8 июня 1865 р. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 1. Отд. первое. № 42180. С. 633.
325. Временные штаты губернских правлений. 8 июня 1865 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 40. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 42180. С. 157.
326. Высочайше утверждённые Основные положения преобразования судебной части в России 29 сентября 1862 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. Т. 37. Ч. 2. № 38761. С. 145.
327. Городовое положение. 11 июня 1892 г. / ПСЗРИ. СПб., 1892. Собрание 3-е. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 8708. С. 430.
328. Городовое положение. 16 июня 1870 г. / ПСЗРИ. СПб., 1874. Собрание 2-е. Т. 45. Ч. 1. Отд. первое. № 48498. С. 821.
329. Журналы общего собрания Государственного совета о преобразовании судебной части в России [27 авг., 3-4 сент. 1862 г.]. [Санкт-Петербург, 1862]. 163 с.
330. Закон об установлении временного расписания окладов содержания чинов губернских правлений и канцелярий губернаторов в 49 губерниях, управляемых по общему учреждению, и в губернии Ставропольской, а также чинов Московского врачебного управления. 23 марта 1912 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1915. Т. 32. Ч. 1. Отд. первое. № 36752. С. 258.
331. Манифест «Об учреждении Министерств» / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 27. Отд. первое № 20406. С. 243-248.
332. Материалы по преобразованию местного управления в губерниях, доставленные губернаторами, земством и присутствиями по крестьянским делам. Ч. III. СПб., 1884. 633 с.
333. Материалы по судебной реформе в России 1864 г. Т. 4. Проект правил о порядке производства спорных гражданских дел, подлежащих ведомству Судов Мирowych. 377 с.
334. Материалы по судебной реформе в России 1864 г. Т. 69. Журналы Общего собрания Государственного Совета о преобразовании Судебной части в России. 122 с.
335. О возставлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам. 30 ноября 1796 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 24. Отд. первое № 17594. С. 212.

336. О временных правилах о повременных изданиях / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1908. Т. 25. Ч. 1. Отд. первое. № 26962. С. 837.
337. О временных правилах о публичных собраниях 4 марта 1906 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1909. Т. 26. Ч. 1. Отд. первое. № 27480. С. 207.
338. О временных правилах об обществах и союзах 4 марта 1906 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1909. Т. 26. Ч. 1. Отд. первое. № 27479. С. 201.
339. О добавочных сумах на содержание канцелярий гражданских губернаторов, губернских правлений, и городских полиций. 29 мая 1836 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1837. Т. 11. Ч. 1. Отд. первое. № 9240. С. 629.
340. О добавочных сумах на содержание канцелярий гражданских губернаторов, губернских правлений, и городских полиций. 29 мая 1836 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1837. Т. 11. Ч. 2: Штаты и табели. Отд. второе. № 9240. С. 228.
341. О дозволении начальникам губерний определять на положенные при них места правителей канцелярии и секретарей. 21 апреля 1803 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 27. Отд. первое № 20719. С. 547.
342. О назначении границ губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды. 29 августа 1797 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 24. Отд. первое № 18117. С. 706.
343. О неупрощении губернаторам пределов власти, назначенных им законам. 16 августа 1802 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 27. Отд. первое № 20372. С. 221.
344. О новом разделении государства на губернии. 12 декабря 1796 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 24. Отд. первое № 17634. С. 229.
345. О подтверждении управляющим губерниями, дабы они, по силе 1802 г. августа 6 дня указа, управляли губерниями посредством губернских правлений / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 33. Отд. первое № 26407. С. 996.

346. О порядке производства дел в земских, дворянских и городских обществах и сословных собраниях. 13 июня 1867 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1871. Т. 42. Ч. 1. Отд. первое. № 44690. С. 896.
347. О предоставлении всем имеющимся местам и должностным лицам в Западных губерниях тех названий, которые существуют в великорусских губерниях. 30 октября 1831 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1832. Т. 6. Ч. 2. Отд. второе № 17594. С. 159.
348. О предоставлении министру внутренних дел сокращать состав губернских правлений и губернаторских канцелярий. 9 марта 1876 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1873. Т. 51. Ч. 1. Отд. первое. № 55681. С. 179.
349. О применении Городового Положения 16 июня 1870 года к городам Западных губерний 29 апреля 1875 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1877. Т. 50. Отд. первое. № 54640. С. 462.
350. О пространстве и пределах власти губернаторов 22 июля 1866 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1868. Т. 41. Ч. 1. № 43501. С. 953.
351. О распространении действия Высочайше утвержденного 19 августа 1879 г. Положения Комитета министров, о замещении должностей по земским и городским учреждениям и на замещение всех вообще должностей по мировым судебным установлениям, исключая лишь самих мировых судей 26 сентября 1879 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1881. Т. 54. Ч. 2. Отд. первое. № 60045. С. 126.
352. О распространении новых штатов губернских правлений и губернаторских канцелярий на 19 губерний / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 21. Ч. 1. Отд. первое № 19773. С. 280.
353. О росписании должностей гражданской службы по класам, от 14 до 5 включительно/ ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1836. Т. 26. Ч. 2. Отд. второе. № 8594. С. 1114.
354. О сроке открытия общих судебных установлений в губерниях Киевской, Подольской и Волынской на основании

- Уставов 20 Ноября 1864 года. 14 июня 1880 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1884. Т. 55. Отд. первое. № 61093. С. 385.
355. О сроке разбора и сдачи дел присутственных мест, упраздняемых по случаю нового образования губерний. 22 декабря 1796 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 24. Отд. первое № 17677. С. 249.
356. О усовершенствовании государственного порядка / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1908. Т. 25. Ч. 1. Отд. первое. № 26803. С. 754.
357. О чиновниках особых поручений в разных ведомостях. 20 ноября 1835 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1836. Т. 10. Ч. 2. Отд. второе. № 8595. С. 1115.
358. О штатах губернских правлений и о прибавке жалования. 14 ноября 1824 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 44: Книга штатов: Ч. 2: Штаты по духовной и гражданской части. Отд. Третье и четвертое. № 30116. С. 147.
359. О штате врачебных отделений губернских правлений. 14 октября 1869 г./ ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб, 1873. Т. 42. Ч. 2. Отд. второе. № 47511. С.122.
360. Об окладах жалования и столовых деньгах губернаторам. 16 июня 1819 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 36. Отд. первое № 27887. С. 292.
361. Об определении к киевскому гражданскому губернатору двух чиновников по особым поручениям. 31 января 1824 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 39. Отд. первое № 29757. С. 41.
362. Об установлении временных мер, в дополнение действующих постановлений о собраниях 12 октября 1905 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1908. Т. 25. Ч. 1. Отд. первое. № 26778. С. 735.
363. Об учреждении губерний и о росписании к ним городов. 18 декабря 1708 г. ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 4. Отд. первое № 2218. С. 436.
364. Об учреждении губернской тюремной инспекции. 21 марта 1890 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1893. Т. 10. Ч. 1. № 6653. С. 243.

365. Об учреждении Киевского наместничества. 16 сентября 1781 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 21. Отд. первое № 15228. С. 247.
366. Об учреждении судебных установлений и о судебных уставах 20 ноября 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 39. Ч. 2. Отд. первое. № 41473. С. 179.
367. Общий наказ гражданским губернаторам. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10303. С. 361.
368. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 12 июня 1890 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1893. Т. 10. Ч. 1. Отд. первое. № 6927. С. 493.
369. Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 1 января 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1866. Т. 39. Отд. первое. № 40457. С. 1.
370. Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 12 июня 1892 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1893. Т. 10. Отд. первое. № 6922. С. 465.
371. Положение о земских участковых начальниках 12 июля 1889 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1891. Т. 9. Отд. первое. № 6196. С. 521.
372. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия. 14 августа 1881 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1885. Т. 1. № 350. С. 261.
373. Положение о некоторых преобразованиях губернских учреждений города Киева. 17 марта 1859 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1861. Т. 24. Ч. 1. Отд. первое. № 34251. С. 208.
374. Положение о полевом управлении войск в военное время. Пг., 1914. 154 с.
375. Положение о порядке производства дел в губернских правлениях. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 1. Отд. первое. № 10304. С. 439.
376. Положение о порядке производства дел в губернских правлениях. 3 июня 1837 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1838. Т. 12. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 10304. С. 87.
377. Положение об управлении земским хозяйством в губерниях Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской,

- Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. 2 апреля 1903 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1905. Т. 1. № 22757. С. 334.
378. Положения о губернских и уездных о крестьянских делах учреждениях 1 января 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1863. Т. 36. Ч. 1. Отд. первое. № 36660. С. 202.
379. Положения о предоставлении местным административным властям права издавать обязательные постановления 13 июля 1876 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1878. Т. 51. Ч. 2. Отд. первое. № 56203. С. 60.
380. Правила о ветеринарно-полицейских мерах по предупреждению и прекращению заразных и повальных болезней на животных и по обезвреживанию сырых животных продуктов. 12 июня 1902 г. / ПСЗРИ. Собрание 3-е. СПб., 1904. Т. 22. Ч. 1. Отд. первое. № 21686. С. 629.
381. Сборник циркуляров и распоряжений МВД, относящихся до гг. губернаторов, вице-губернаторов, советников губернских правлений, канцелярий гг. губернаторов, губернских типографий, строительных и врачебных отделений с 1858 по 1894 год. / Сост. В. П. Урусов. М., 1894. 524 с.
382. Сборник циркуляров по Юго-Западному краю Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора, генерал-адъютанта Н. В. Клейгельса с февраля 1904 г. по февраль 1905 г., 1905. 102 с.
383. Свод губернских учреждений / Свод законов Российской империи. Т. 2. СПб., 1892. 391 с.
384. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР. М.: Управление делами Совнаркома СССР. 1943. 886 с.
385. Табель о рангах всех чинов, воинских, статских и придворных, которые в котором классе чины; и которые в одном классе, те имеют по старшинству времени вступления в чин между собою, однако ж воинские выше прочих, хотя б и старее кто в том классе пожалован был 24 января 1722 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 6. Отд. первое № 3890. С. 486-493.

386. Устав гражданского судопроизводства 20 ноября 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 39. Ч. 2. Отд. первое. № 41477. С. 306.
387. Устав уголовного судопроизводства 20 ноября 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 39. Ч. 2. Отд. первое. № 41476. С. 215.
388. Уставы о службе гражданской / Свод законов Российской империи. Т. 3. СПб., 1876. 235 с.
389. Учреждение губернских правлений. 2 января 1846 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 20. Ч. 1. Отд. первое № 18580. С. 16.
390. Учреждение губернских правлений. 2 января 1846 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1846. Т. 20. Ч. 2: Штаты и таблицы. Отд. второе. № 18580. С. 3.
391. Учреждение судебных установлений 20 ноября 1864 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1867. Т. 39. Ч. 2. Отд. первое. № 41475. С. 180.
392. Учреждения для управления губерний всероссийской империи. 7 ноября 1775 г. / ПСЗРИ. Собрание 1-е. СПб., 1830. Т. 20. Отд. первое № 14392. С. 229.
393. Штат врачебных отделений 45-ти губернских правлений, оренбургского губернского управления и бессарабского областного правления. 14 октября 1869 г. / ПСЗРИ. Собрание 2-е. СПб., 1873. Т. 42. Ч. 3: Штаты и табеля. Отд. второе. № 47511. С. 703.

Збірки документів

394. «Київщина на картах XVI–XIX століття». Каталог виставки до 85-річчя утворення Київської області / Упорядн.: О. Беляя, Т. Чухліб, Державний архів Київської області та ін. К., 2017. 34 с.
395. П. А. Столыпин. Программа реформ П. А. Столыпина: в 2-х т. Том 1. Документы и материалы / под ред. П. А. Пожигайло. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2003. – 763 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/libris/stolypin/stpn1_47.html

396. Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. 1814–1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. К., 1982. 432 с.
397. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найденко, В. Шандра. К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. LXII; 810 с.

Довідково-статистичні видання

398. Адрес-Календарь и Справочная книжка Киевской губернии на 1888 год / Киевский Губернский Статистический комитет. В. Г. Мозговой. Киев: В Губерн. тип., 1888. 267 с.
399. Адрес-календарь лиц служащих в Киевской губернии и статистический сборник составлен по 10 апреля 1864 года / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1864. 294 с.
400. Адрес-календарь лиц служащих в правительственных и общественных учреждениях Киевской губернии на 1886 год / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1886. 125 с.
401. Адрес-календарь личного состава правительственных и общественных учреждений Киевской губернии на 1878 год / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1878. 157 с.
402. Весь Киев: адрес. и справ. кн. на 1909 г. Киев: Тип. 1-й Киев. артели печат. дела, 1909. 628 с.
403. Весь Юго-Западный край: справ. и адрес. кн. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Юго-Зап. отд-ние Рос. экспорт. палаты; сост. М. В. Довнар-Запольский; под ред. А. И. Ярошевича. Киев: Изд. Т-ва Фиш и Вольсов, 1913. 1027 с.
404. *Воейков Д., Загоскин В.* Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. СПб.: Типография В. Безобразова, 1867. 143 с.

405. Личный состав правительственных и общественных учреждений и алфавитный список населенных мест Киевской губернии на 1865 год / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1865. 193 с.
406. *Мозговой В.* Сборник сведений по Киевской губернии. К.: Тип. Губерн. правления, 1887. 248 с.
407. Обзор Киевской губернии за 1898 год. К.: Губерн. Тип., 1899. 191 с.
408. Обзор Киевской губернии за 1899 год. К.: Губерн. Тип., 1900. 218 с.
409. Обзор Киевской губернии за 1902 год. К.: Губерн. Тип., 1903. 160 с.
410. Обзор Киевской губернии за 1905 год. К.: Губерн. Тип., 1906. 130 с.
411. Обзор Киевской губернии за 1908 год. К.: Губерн. Тип., 1909. 187 с.
412. Обзор Киевской губернии за 1909 год. К.: Губерн. Тип., 1910. 190 с.
413. Обзор Киевской губернии за 1910 год. К.: Губерн. Тип., 1911. 225 с.
414. Памятная книга Волынской губернии на 1906 год / Волынский Губернский Статистический комитет. Житомир: Волынская Губернская типография, 1905. 388 с.
415. Памятная книжка и адрес-календарь Киевской губернии 1889 год / Киевский Губернский Статистический комитет. В. Г. Мозговой. Киев: В Губерн. тип., 1888. 252 с.
416. Памятная книжка Киевской губернии на 1856 год: изданная ред. Киев. Губерн. ведомостей Н. Чернышевым: с прил. карты. Киев: В Губерн. тип., 1856. 227 с.
417. Памятная книжка Киевской губернии на 1857 год: изданная ред. Киев. Губерн. ведомостей Н. Чернышевым: с прил. карты. Киев: В Губерн. тип., 1857. 376 с.
418. Памятная книжка Киевской губернии на 1858 год / сост. Н. Чернышевым. Киев: В Губерн. тип., 1958. 394 с.
419. Памятная книжка Киевской губернии на 1890 год / сост. под ред. Д. И. Навротского; Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1890. 164 с.

420. Памятная книжка Киевской губернии на 1891 год / сост. под ред. Д. И. Навротского; изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1891. 138 с.
421. Памятная книжка Киевской губернии на 1892 год / Изд. Киев. губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1892. 146 с.
422. Памятная книжка Киевской губернии на 1893 год. Киев: Изд. Киев. Губерн. Стат. Ком., 1893. 134 с.
423. Памятная книжка Киевской губернии на 1894 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Тип. Петра Барского, 1894. 336 с.
424. Памятная книжка Киевской губернии на 1895 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типография Губернского Правления, 1895. 311 с.
425. Памятная книжка Киевской губернии на 1896 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типография Губернского Правления, 1896. 390 с.
426. Памятная книжка Киевской губернии на 1897 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типография Губернского Правления, 1897. 371 с.
427. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., [1899]. 488 с.
428. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1899. 690 с.
429. Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Киев. Губерн. тип., 1900. 702 с.
430. Памятная книжка Киевской губернии на 1902 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типо-Литография Губерн. Правления, 1901. 546 с.
431. Памятная книжка Киевской губернии на 1903 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Типо-Литография Губерн. Правления, 1902. 508 с.

432. Памятная книжка Киевской губернии на 1904 год / Изд. Киев. Губерн. Статист. Ком. Киев: Тип. Губерн. Правления, 1904. 668 с.
433. Памятная книжка Киевской губернии на 1905 год / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1904. 598 с.
434. Памятная книжка Киевской губернии на 1906 год / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1905. 142 с.
435. Памятная книжка Киевской губернии на 1908 год. С приложением Адрес-Календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1908. 512 с.
436. Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1909. 648 с.
437. Памятная книжка Киевской губернии на 1911 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1911. 714 с.
438. Памятная книжка Киевской губернии на 1912 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1911. 772 с.
439. Памятная книжка Киевской губернии на 1913 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1912. 715 с.
440. Памятная книжка Киевской губернии на 1914 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1914. 810 с.
441. Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год: с прил. адрес-календаря губернии / Изд. Киев. губерн. статист. ком. Киев: Тип. Губерн. правления, 1915. 734 с.
442. Памятная книжка лицейстов 1811–1911. Издание Собрания Курсовых Представителей Императорского Александровского лицея. СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1911. 247 с.
443. Сборник сведений по Киевской губернии и Адрес-Календарь на 1887 год / Киевский Губернский Статистический комитет. В. Г. Мозговой. Киев: В Губерн. тип., 1887. 352 с.

444. Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 год. (С Адрес-Календарем лиц служащих в губернии на 1861 год) / Киевский Губернский Статистический комитет. Киев: В Губерн. тип., 1861. 284 с.
445. Список гражданским чинам первых трех классов. Исправлен по 1 сентября 1914 года. Пг.: б.и., 1914, 789 с.
446. Список гражданским чинам четвертого класса. Исправлен по 1-е марта 1916 года. Ч. 1. Петроград: Издание инспекторского отдела Собственной Его Императорского Величества канцелярии. Сенатская типография, 1916. 1910 с.
447. Список дворян Киевской губернии. Киев, дворянское депутатское собрание, К.: [б.и], 1906. 327 с.

Періодичні видання

448. [Высочайшее повеление и распоряжения св. Синода] / Киевские епархиальные ведомости. 1870. 16 апреля. С. 1-2.
449. [Местные известия] / Киевский телеграф. 1861. 3 декабря. С. 3.
450. [Местные известия] / Киевский телеграф. 1862. 18 января. С. 2-3.
451. [Правительственные распоряжения] / Киевлянин. 1876 г. 4 августа. С. 1.
452. [Правительственные распоряжения] / Киевлянин. 1917. 7 марта. С. 1.
453. [Правительственные распоряжения] / Киевский телеграф. 1861. 3 декабря. С. 1.
454. [Правительственные распоряжения] / Киевский телеграф. 1862. 18 января. С. 1.
455. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1861. 2 февраля. С. 1.
456. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1861. 21 января. С. 2.
457. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1861. 4 ноября. С. 8-9.
458. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1870. 26 сентября. С. 1-2.

459. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1868. 27 января. С. 2.
460. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1911. 7 сентября. С. 1.
461. [Распоряжения губернського начальства] / Киевские губернские ведомости. 1881. 5 мая. С. 2.
462. [Распоряжения и извещения по епархии] / Киевские епархиальные ведомости. 1888. 1 ноября. С. 1-2.
463. [Часть официальная] / Киевские губернские ведомости. 1903. 23 апреля. С. 2-3.
464. [Часть официальная] / Киевские губернские ведомости. 1906. 6 марта. С. 1-2.
465. [Часть официальная] / Киевские губернские ведомости. 1907. 28 марта. 1907.
466. [Часть официальная] / Киевские губернские ведомости. 1907. 3 апреля. С. 1.
467. А. А. [Андрієвський О.] К истории женского образования в Киевской губернии (Архивная справка) / Киевская старина. 1901. № 3 (март). С. 151-153.
468. Владимирский-Буданов М. Проекты киевской губернской канцелярии, представленные в Елизаветинскую и Екатерининскую законодательные комиссии / Киевская старина. 1888. № 5 (май). С. 37-43.
469. Губернская реформа / Киевлянин. 1903. 9 сентября. С. 3.
470. Заметка к работам П. А. Кулиша по переводу «Положения о крестьянах» / Киевская старина. 1905. № 5 (май). С. 160.
471. Киевский губернатор генерал-майор П. С. Савич / Киевлянин. 1903. 11 сентября. С. 3.
472. Обзорение губернских и епархиальных губернских ведомостей / Киевская старина. 1890. № 6 (июнь). С. 579-583.
473. Садовский. Столетие киевской первой гимназии как учебного заведения (1789–1889) / Киевская старина. 1889. № 11 (ноябрь). С. 423-429.
474. Сумцов Н. Губернские ведомости, как пособие при изучении русской истории и этнографии / Киевская старина. 1885. № 2 (февраль). С. 391-399.

Мемуари та спогади

475. *Афанасьев-Чубинський А.* Воспоминания о Т. Г. Шевченко / Русское слово. 1861. № 5. С. 1-39.
476. *Витте С.* Воспоминания (Царствование Николая II). Берлин: Слово, 1922. Т. 1. 510 с.
477. Воспоминания В. И. Сафоновича / Русский архив. 1903. Т. 112. № 5. С. 114-143.
478. Воспоминания о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В. С. Бородина и Н. Н. Павлюка, предисл. В. Е. Шубравского. К.: Днепр, 1988. 606 с.
479. *Гирс А.* Смерть Столыпина: Из воспоминаний бывшего киевского губернатора. Париж, 1927 (18 января) [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://pushkinfond.ru/assets/files/otryivok-2-girs.pdf>
480. Дневник П. Валуева министра внутренних дел. Т. 1: 1861–1864 / Редакция, введение, биографический очерк и комментарии П. А. Зайончковского; АН СССР. Институт истории; Главное архивное управление при Совете министров СССР. М., 1961. 422 с.
481. Записка сенатора А. Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. Ч. 1. Б. м., б. г. 460 с.
482. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 2. С. 247-296.
483. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 3. С. 443-464
484. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 4. С. 609-633.
485. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 5. С. 77-88
486. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 6. С. 241-266.
487. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 7. С. 485-504.
488. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 8. С. 609-626.

489. Записки П. Д. Селецкого / Киевская старина. 1884. Т. 9. С. 89-103.
490. Курлов П. Гибель Императорской России. М.: Современник, 1992. 255 с.
491. Новицкий В. Из воспоминаний жандарма. М.: Московский Университет, 1991. 254 с.
492. Половцов А. Дневник государственного секретаря А. А. Половцова [ред. биог. очерк и коммент. П. А. Зайончковского]. Т. 1-2. М.: Наука, 1966. Т. 1. 1883–1886. 551 с.
493. Половцов А. Записка сенатора А. Половцова. М.: Книга по Требованию, 2011. 130 с.
494. Половцов А. Материалы, касающиеся положения и деятельности полицейских учреждений Киевской губернии, собранные при производстве ревизии сенатором А. Половцовым (1880–1881 гг.). К., 1882.
495. Половцов А. Извлечение из Всеподданнейшего отчета сенатора Половцова по ревизии Киевской губернии. [Санкт-Петербург]: Б. и., 1882. 72 с.
496. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. Бородіна і М. Павлюка; передм. В. Шубравського. К.: Дніпро, 1982. 547 с.
497. Сухомлинов В. Воспоминания Сухомлинова. С предисловием В. Невского. М., Л.: Государственное издательство, 1926. 336 с.
498. Ярон. С. Київ у 80-х роках. Спогади старожила / Упор. та комен. О. Друг. К.: «Варто», 528 с.

Візуальні

499. Будинок присутніх місць (м. Київ, вул. Володимирська 15).
500. Губернаторський будинок у м. Києві / Київ у 80-х роках. Спогади старожила / С. Ярон: Упор. та комен. О. Друг. К.: «Варто», с. 184.
501. Л. Томара (портрет) / Київ у 80-х роках. Спогади старожила / С. Ярон: Упор. та комен. О. Друг. К.: «Варто», с. 185.
502. М. Чихачев (портрет) (київський віце-губернатор) / Києвліанин, 26 октября 1912 г. № 297. С. 2.

503. П. Ігнат'єв (портрет) (київський губернатор) / Россия. Главный комитет по крестьянскому делу. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: В 2-х т.: Т. 1: С января 1857 года по 30 ноября 1860 гг. / Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1915, с. 528.

Художні твори

504. *Гоголь М.* Зібрання творів: у 7-ми т. / М. Гоголь; ред. кол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. К.: Наукова думка, 2008–2012.
505. *Грінченко Б.* Сонячний промінь. Львів: Відкрита книга, 2014. 188 с.
506. «Дещо із губернського життя» (реж. Б. Галантер, СРСР, 1983) [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ivu.ru/watch/130750>
507. *Коцюбинський М.* Зібрання творів: у 7-ми т. / М. Коцюбинський; ред. кол.: О. Є. Засенко (голова) [та ін.]. К.: Наукова думка, 1973–1975.
508. *Курприн А. И.* Избранные сочинения. М.: Художественная литература, 1985. 656 с.
509. «Мертві душі» (реж. М. Швейцер, СРСР, 1984) [електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.ivu.ru/watch/mertvye_dushi
510. *Мирний П.* Зібрання творів: у 7-ми т. / ред. М. Д. Бернштейн. К.: Наук. думка, 1969–1871.
511. «Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем» (реж. В. Караєв, СРСР, 1959) [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ivu.ru/watch/168044>
512. *Салтыков-Щедрин М. Е.* Губернские очерки. Из записок отставного надворного советника Щедрина. Собрал и издал М. Е. Салтыков. В 3 т. Т. 1-3. М.: В Тип. Каткова и Ко, 1857.
513. «Таємниці генія Шевченка» (реж. О. Єлісеєва, Україна, 2014) [електронний ресурс]. <https://www.youtube.com/watch?v=DvBAn63jkH0>
514. *Тарас Шевченко.* Зібрання творів: У 6 т. К., 2003. Т. 2: Поезія 1847–1861. 784 с.

515. «Хвилі Чорного моря» (кіностудія ім. Довженка, СРСР, 1976) [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ruskino.ru/mov/4858>
516. *Чехов А.* Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Сочинения: В 18 т. / АН СССР. Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. М.: Наука, 1974–1982.

III. Література

Монографії

517. *Андреевский И. Е.* О наместниках, воеводах и губернаторах. Спб.: Тип. Е. Праца, 1864. 156 с.
518. *Анисимов А.* Киев и Киевляне. в 2-х томах. К. 2000, 2003. 400 с.
519. *Анучин Е.* Исторический обзор административно-полицейских учреждений России с Учреждения о губерниях 1775 г. и до последнего времени. Спб.: Тип. МВД, 1872. 238 с.
520. *Бармак М.* Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2006. 288 с.
521. *Бармак М.* Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2007. 512 с.
522. *Бармак М.* Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2016. 392 с.
523. *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер; пер. с англ. Б. Пинскера. М.: Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.
524. Биографический словарь. Высшие чины российской Империи (20.10.1721–2.03.1917) Т. 1: А–З / Сост. Е. Л. Потемкин. М.: Б.и., 2017, 625 с.
525. Биографический словарь. Высшие чины российской Империи (20.10.1721–2.03.1917) Т. 2: И–П / Сост. Е. Л. Потемкин. М.: Б.и., 2017, 661 с.

526. *Блинов И.* Губернаторы: историко-юридический очерк / [соч.] Ив. Блинова. СПб.: типо-лит. К. Л. Пентковского, 1905. 366 с.
527. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах [пер. з фр. З. Борисюк]. К.: Критика, 1998. 410 с.
528. *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) [перевод с франц. М. Крисань]. М.: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
529. *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні, 1793–1830 рр. [пер. з фр. З. Борисюк]. Львів: Кальварія, 2007. 296 с.
530. *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) [пер. З. Борисюк]. К.: ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
531. *Богатырева О.* Эволюция системы местного управления в Вятской и Пермской губерниях (1861 – февраль 1917). Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та. 2004. 434 с.
532. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. / Гол. ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. Є. Лисенко (заст. відп. ред.), О. П. Реєнт (відп. ред.), О. Ю. Кириєнко (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ «Видавництво "КЛІО"». 2015.
533. *Верига В.* Нарис з історії України. Львів: видавництво «Світ», 1996. 450 с.
534. *Верменич Я.* Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 356 с.
535. *Верменич Я.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. К.: Інститут історії України, 2012. 284 с.
536. *Верстюк В., Горобець В., Толочко О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 1: Українські проекти в Російській імперії. К.: Наукова думка, 2004. 504 с.
537. *Верт Н.* История советского государства 1900–1991. М.: Весь мир, 2006. 560 с.

538. *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація. К.: К.І.С., 2004. 552 с.
539. *Воейков Д.* Загоскина В. Киевская губерния: стат. сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьян. деле: с 2 хромолитогр. Картами. СПб.: В тип. В. Безобразова и комп., 1867. 174 с.
540. *Волков С.* Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога. М.: Русский путь. 2002. 568 с.
541. *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). К.: Старий світ, 2006. 416 с.
542. Высшее чиновничество Российской империи / сост. С. Волков. М.: Русский фонд содействия образованию и науке. 2016, 800 с.
543. *Гессен В.* Вопросы местного управления. СПб.: Юрид. кн. скл. «Право», 1904. 244 с.
544. *Гессен В.* Губернатор как орган надзора. СПб., 1905. 124 с.
545. *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ ст. К.: Смолоскип, 1996. 124 с.
546. Государственность России (конец XV в. – февраль 1917 г.): словарь-справочник. Кн. 1 (А–Г). М.: Наука, 1996. 330 с.
547. *Градовский А.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / Собр. соч. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича. 1899. Т. 1. С. 299-338.
548. *Градовский А.* История местного управления в России. СПб., 1899. 419 с.
549. *Грицак В.* Губернатор в государственном механизме Российской империи во второй половине ХІХ в. (На материалах Харьковской губернии). Харьков: Изд-во НУВД, 2003. 160 с.
550. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації. К., 1996. 356с.
551. Губернии Российской империи. История и руководители. (1708–1917) / Под общ. ред.: Б. В. Грызлова. Москва: Объединенная редакция МВД России. 2003, 535 с.
552. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. К.: Либідь, 1993. 288 с.

553. *Гуржій О.* Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 80 с.
554. *Гуржій О.* Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2017. 76 с.
555. *Дворянские роды Российской империи: В 10 т. / Науч. ред.: С. Думин* СПб. 1993–1996. Т. 1-3.
556. *Дегтярьов С.* Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус», 2014. 472 с.
557. Дейвіс Норман Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
558. Державний архів Київської області: Анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди дорадянського періоду / Відп. ред. С. Камењева; Авт.-упорядн.: О. Бєлая, Г. Бойко, А. Грищенко. Державна архівна служба України; Державний архів Київської області. К., 2014. 572 с.
559. *Долбилов М., Миллер А.* Западные окраины Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 606 с.
560. *Долгоруков П.* Российская родословная книга: в 4-х т. СПб.: Тип. Э. Веймара. 1856. Т. 3. 523 с.
561. *Донік О.* Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х рр. К.: Кріон, 2012. 240 с.
562. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України. Інститут історії України. К.: Ніка-Центр, 2011.
563. Енциклопедія історії України: в 10-ти томах / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка». 2003–2013.

564. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2004. 688 с.
565. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с.
566. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.
567. Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил–С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2012. 944 с.
568. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2013. 784 с.
569. *Ерошкин Н.* История государственных учреждений дореволюционной России. 4-е изд. М.: «Третий Рим». 1997. 357 с.
570. *Євтушенко О.* Селянська громада на півдні України в другій половині XIX ст.: теорія і практика управління: Монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 124 с.
571. *Зайончковский П.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. М., 1978. 288 с.
572. *Зайончковский П.* Отмена крепостного права в России. Изд 2-е. М.: Госполитиздат, 1960. 366 с.
573. *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. 226 с.
574. Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: У 28 т. Кн. 1: Київ. Ч. 1: А–Л / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Українська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. 608 с.
575. *Иконников В.* Киев в 1654–1854 гг. / Киевская старина, 1904. Т. 87 (окт.–дек.). С. 37–38.
576. История Киева: в 3 т., 4 кн. К.: Наукова думка, 1983. Т. 2. 462 с.

577. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / О. Аркуша, О. Бойко, Є. Бородін [та ін.]; відп. ред. Т. Мотренко, В. Смолій. К.: Ніка-Центр, 2009.
578. Історія релігії в Україні: у 10 т. / за ред. П. Яроцького; Укр. центр духовної культури. К., 2001. Т. 4. 598 с.
579. Історія українського селянства: нариси в 2 т. К.: Наукова думка, 2006. Т. 1. 630 с.
580. Історія української культури: у 5 т. К.: Наукова думка, 2008. Т. 4. Кн. 1. 1007 с.
581. Історія Української РСР в 8 т., 10 кн. / М. Н. Лещенко, І. О. Гуржій, Б. С. Абалахін [та ін.]; редкол. : А. Г. Шевелєв (відп. ред.) [та ін.]. К.: Наукова думка, 1978. Т. 3. 615 с.
582. *Казьмирчук М.* Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861–1917 рр.). К.: Логос, 2011. 399 с.
583. *Калакура Я.* Українознавче дослідження: теорія та методологія. Тернопіль: «Джура», 2012. 294 с.
584. *Каппелер А.* Мала історія України. К.: «К.І.С.», 2007. 264 с.
585. *Каппелер А.* Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / пер. с нем. С. Червонной. М.: Традиция-Прогресс-Традиция, 2000. 344 с.
586. *Катков М.* Собрание передовых статей Московских ведомостей за 1863 г. Москва: Издание С. Катковой. 1897, 785 с.
587. *Кирієнко О.* Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.
588. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К.: Основи, 1996. 317 с.
589. *Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
590. *Коляда І.* Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 400 с.
591. *Коркунов Н.* Русское государственное право. Т. 1.: Том I. Введение и общая часть. Изд. 6-е. Спб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1909. 623 с.

592. *Коркунов Н.* Русское государственное право. Т. 2. Часть особенная. Изд. 4-е. СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1903. 596 с.
593. Краткий исторический очерк Киевской губернской типографии за столетний период. 1799–1899. К.: Типография киевского губернского правления. 1899. 70 с.
594. *Крылов-Толстикевич А.* Придворный календарь на 1915 год. Комментарии. М. 2015. 764 с.
595. *Кудрявцев Л.* История губернаторства в Киеве и Украине. К., 2003. 352 с.
596. *Кудрявцев Л. А.* Институт губернаторства Украины. К., 2008. 127 с.
597. *Курков К.* Члены Правительствующего Сената – высшего законосовещательного органа Российской империи: 22 февраля 1711 – 3 марта 1917 гг. М.: Готика. 2005, 132 с.
598. *Лазаревский Н.* Лекции по русскому государственному праву. Т. II. Часть I. СПб., 1910. С. 30-56.
599. *Лаптева Л.* Региональное и местное управление в России (вторая половина XIX вв.). М., 1998. 151 с.
600. *Левченко Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2006. 300 с.
601. *Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії в XIX ст. Історичні есе. К.: Основи, 1994. 554 с.
602. *Литвин В.* Історія України. У 3-х тт. [Відп. ред. В. А. Смолій]. Т. 2: Кінець XVIII – початок XX ст. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 759 с.
603. *Лысенко Л.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII начало XX вв.). М., 2001. 295 с. [електронний ресурс]. Режим доступу: <https://lawbook.online/rossi-prava-gosudarstva-istoriya/gubernatoryi-general-gubernatoryi-rossiyskoj.html>
604. *Любичанковский С.* Губернское правление в системе губернаторской власти в последнее десятилетие существования Российской империи (на материалах Урала). Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2003. 275 с.

605. *Любичанковский С.* Структурно-функциональный подход к истории местного управления Российской империи (1907–1917 гг.). Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2005. 402 с.
606. Малороссийский родословник: в 4 т. Т. 3: Л–О. К.: Типо-Литогр. С. В. Кульженко. 1912. 824 с.
607. *Модзалевский В.* Малороссийский Родословник: в 4-х т. К.: Типо-Литогр. С. В. Кульженко. 1908–1914.
608. *Модзалевский В.* Малороссийский Родословник: в 4-х т. Т. 4: П–С. К., 1914. 944 с.
609. *Манько А.* Блюстители верховной власти: Институт губернаторства в России: Исторический очерк. М., 2004. 240 с.
610. *Мельничук О.* Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.
611. *Миллер А.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). СПб., «Алетейя», 2000. 260 с.
612. *Минаков А. С.* Губернаторский корпус и центральная власть: проблема взаимоотношений (по материалам губерний Черномоземного центра второй половины XIX – начала XX вв.). Орел: ИД «Орлик», 2011. 488 с.
613. *Миронов Б.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 2-е изд., испр. Т. 2. СПб.: Ивд-во «Дмитрий Буланин», 2000. 567 с.
614. *Михутина И.* Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX вв. М.: Институт славяноведения РАН, 2003. 289 с.
615. *Молчанов В.* Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. К., 2007. 151 с.
616. *Морякова О.* Система местного управления России при Николае I. М., 1998. 268 с.
617. *Мурзанов Н.* Словарь русских сенаторов, 1711–1917 гг.: материалы для биографий / Изд. подгот. Д. Н. Шилов. СПб.: Дмитрий Буланин. 2011. 735 с.

618. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1994. 413 с.
619. *Нардова В.* Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX ст. Ленінград: «Наука» Ленінградское отд-ние, 1984. 257 с.
620. Общий гербовник Дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 г.: в 21 ч. М., СПб., 1797–1917.
621. *Оржеховский И.* Из истории внутренней политики самодержавия в 60–70-х годах XIX века. Горький, 1974. 167 с.
622. *Павловский И.* К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина: (Очерки, материалы, переписка по архивным данным) / Труды Полтавской государственной ученой архивной комиссии. Полтава, 1905. Вип. 1. 214 с.
623. *Павловский И.* Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Полтава: б.и. 1914, 294 с.
624. *Пайнс Р.* Россия при старом режиме. М.: Независимая газета, 1993. 421 с.
625. Політична історія України XX ст.: У 6 т. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер. ред. кол.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна, 2002. 424 с.
626. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій; С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.): НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2002. 952 с.
627. *Портнов А.* Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна у просторі міжнародних інтелектуальних дискусій. К.: НІСД, 2009. 160 с.
628. *Посохов С., Ярмыш А.* Губернаторы и генерал-губернаторы. Харьков: Акта, 1996. 213 с.
629. *Потульницький В.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVIII–XX ст. К.: Либідь. 2002. 480 с.
630. *Р[оманович-С[лаеатинский] А.* Генерал-губернатор или губернатор? К.: Т-во печ. Дела, 1889. 39 с.

631. *Реснт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.
632. *Рибаков М.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва: науково-популярне видання. К.: «Кий», 1997. 374 с.
633. *Романцов О.* Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). К.: Інститут історії України, 2017. 268 с.
634. Русский биографический словарь в 25-ти т.: Т. 5. Герберский– Гогенлоэ / Изд. под ред. Н. Чулкова. Москва: тип. Г. Лиснера и Д. Совко. 1916, 442 с.
635. Русский биографический словарь: В 20-ти т. / Сост., П. Каллиникова, И. Корнеевой. М.: ТЕРРА-Книжный клуб. 1998–2001.
636. Русский биографический словарь: В 20-ти т. Т. 7. Евгений–Ищенко / Сост. П. Каллиников, И. Корнеева. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. 544 с.
637. Русский биографический словарь: В 20-ти т. Т.8.Кабановы–Косой / Сост. П. Каллиников, И. Корнеева. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1999. 464 с.
638. Русский биографический словарь: в 20-ти т. Т. 15. Таборовский–Филимонов / Сост. П. Каллиников, И. Корнеева. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. 480 с.
639. Русский биографический словарь: в 25 томах: Т. 3: Бетанкур–Бякстер. СПб., 1908. 699 с.
640. Русский биографический словарь: в 25-ти томах. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1896–1918.
641. *Сарбей В.* Національне відродження України. Україна кризь віки. К.: Альтернативи, 1999. 336 с.
642. *Селезнёв Н.* Исторический очерк Императорскаго Лицея. 1811–1861. СПб., 1861. 725 с.
643. *Скрипник А. Ю.* Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
644. Современная Россия в портретах и биографиях выдающихся деятелей. Спб., 1904. 195 с.

645. *Струков Д. Б.* Столыпин. М: Вече, 2012. 544 с.
646. *Шандра В.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. К., 1999. 142 с.
647. *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856): функції, структура, архів. К.: Державний комітет архівів України, 2001. 356 с.
648. *Шандра В.* Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 345 с.
649. *Шандра В.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – поч. XX ст. К.: Інститут історії України, 2005. 427 с.
650. *Шепелев Л.* Отмененные историей. Чины, звания и титулы в Российской империи. Л.: Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1977. 153 с.
651. *Шпорлюк Р.* Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. К.: Дух і Літера, 2000. 354 с.
652. *Шульгин В.* Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). К.: Тип. Ун-та, 1864. 254 с.
653. *Шумилов М.* Губернская администрация и органы центрального управления России во второй половине XIX в.: учеб. пособие к спецкурсу. Л.: ЛГПИ, 1988. 87 с.
654. *Шумилов М.* Местное управление и центральная власть в России в 50-х – нач. 80-х годов XIX века. М.: Прометей, 1991. 218 с.
655. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. Спб., 1890–1907. Т. 1-43.
656. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. Спб., 1890–1907. Т. 1-43. Т. I. Репринтное воспроизведение издания. Б.м.: ТЕРРА – TERRA, 1990. 480 с.
657. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. Спб., 1890–1907. Т. 1-43. Т. 9А (18): Гравилат–Давенант. 1893. 974 с.
658. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. Спб., 1890–1907. Т. 1-43. Т. 14А (28): Карданахи–Керо. 1895. 960 с.

659. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. Спб., 1890–1907. Т. 1-43. Т. 13А (26): Исторические журналы–Калайдович. 1894. 960 с.
660. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. Спб., 1890–1907. Т. 1-43. Т. 33 (65): Термические ощущения–Томбази. 1901. 478 с
661. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. Спб., 1890–1907. Т. 1-43. Т. 1 (1): А–Алтай. 1890. 480 с.
662. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. Брокгауз и И. Ефрон. Спб., 1890–1907. Т. 1-43. Т. 12А (24): Земпер–Имидокислоты. 1894. 960 с.
663. *Яковенко Н.* Вступ до історії. К.: Критика, 2007. 368 с.
664. *Amburger E.* Geschichte der Behordenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. Leiden, 1966. 622 S.
665. *Brzezina Winiarski A.* Herby Szlachty Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydaw. De Facto, 2006. 190 s.
666. *Orlovsky D.* The Limits of Reform: The Ministry of Internal Affairs in Imperial Russia. 1802–1881. Cambr., Mass. L., Harv. U, P., 1981. 299 p.
667. *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850. Edmonton, 1985. 218 p.
668. *Weeks T.R.* Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914. DeKalb. 1996.

Наукові статті

669. *Балова М.* «Означенные подтверждения оставляются без внимания и исполнения»: архангельское губернское правление в первой половине XIX в. / Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. 2009. № 3. С. 88-102.
670. *Бармак М., Джуринська С.* Генерал-губернатор у системі регіонального управління правобережними українськими землями (1825–1856) / Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, 2013. Вип. 1 (1). С. 3-9.

671. *Бармак М.* Повноваження та діяльність губернських правління Волинської, Подільської та Київської губерній (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Краєзнавство, 2006. № 1-4. С. 145-149.
672. *Бармак М.* Правова основа формування територіально-адміністративного устрою Правобережної України наприкінці XVIII ст. / Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2006. Вип. 3. С. 4-9.
673. *Бармак М., Желізняк В.* Волинський губернатор у військовій політиці Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст. / Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. 2012. Вип. 2. С. 11-13.
674. *Білоконь М.* Взаємодія місцевих органів державного управління і місцевого самоврядування: історичний досвід і проблеми сучасності / Вісн. Запоріж. юрид. ін-та, 2002. № 1. С. 311-318.
675. *Богатырева О.* Контроль государственной администрации над деятельностью органов земского самоуправления: (вторая половина XIX – начало XX века) / Известия Уральского государственного университета. 2004. № 32. С. 89-101.
676. *Бурдін М.* Особливості функціонування органів попереднього слідства в Правобережній Україні у 60-х–80-х рр. XIX ст. / Форум права. 2011. № 1. С. 163-168.
677. *Вакилев Т.* Роль и место правителя канцелярии губернатора в системе местного управления второй четверти XIX в. / Теория и практика общественного развития. Исторические науки. 2014. № 15. С. 85-88.
678. *Ващенко А.* Повітові з'їзди мирових посередників у структурі органів управління Російської імперії 1861–1874 рр.: законодавчо-правовий аспект / Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2011. Вип. 18. С. 134-140.
679. *Верменич Я.* Адміністративно-територіальний устрій українських земель в історичній ретроспективі / Історія в школах України, 2009. № 1-2. С. 50-56.
680. *Войтенко Ю.* Інститут губернаторства в політичній системі Російської імперії наприкінці XVIII – першій третині

- XIX ст. (на прикладі. Правобережних губерній) / Наукові записки з української історії. Вип. 26. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 90-96.
681. *Воробей Р.* Функції мирових посередників у системі селянського управління середини XIX – початку XX ст. / Архіви України. 2013. № 5. С. 98-102.
682. *Галь Б.* «Не уступать ни на один шаг земли!..» До історії розмежування малоросійських намісництв і Новоросійської губернії (1782–1783 рр.) / Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Дніпропетровськ: НГУ, 2008. С. 99-129.
683. *Галь Б.* Особливості адміністративного районування межиріччя Орілі і Сули (друга половина XVIII – початок XIX ст.) / Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки, 2011. Вип. 8. С. 10-27.
684. *Губицький Л., Мельник Г.* Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині XIX століття / Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2010. № 4. С. 108-118.
685. *Гудима В.* Штрихи до портрету кирило-мефодіївця: маловідомі сторінки біографії Т. Шевченка (за «Записками Петра Дмитровича Селецького») / Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць, 2018. № 28. С. 161-181.
686. *Гуля Н.* Діяльність та основні завдання державних інституцій із забезпечення реформи 1861 р. у Київській губернії / Вісник Черкаського університету: [зб. наук. ст.]. Вип. 133-134. Серія: Історичні науки, 2008. С. 82-87.
687. *Гуля Н.* Створення та початковий етап діяльності Київського губернського з селянських справ присутствія / Український селянин, 2006. Вип. 10. С. 231-234.
688. *Донік О.* Взаємодія підприємців та органів самоврядування у процесі модернізації міської інфраструктури України наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі електропостачання та електротранспорту) / Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. 2015. Вип. 24. С. 3-23.

689. *Дрыгина Н.* Структура, функции и штат Астраханской губернаторской канцелярии во второй половине XIX – начале XX века / Молодой ученый. 2009. № 10. С. 277-280.
690. *Дубенцов Б.* Политика царского правительства в области государственной службы / Самодержавие и чиновничество в 1881–1905 гг. М., 1977. С. 56-85.
691. *Дубенцов Б.* Попытки преобразования организации государственной службы в конце XIX в. / Проблемы отечественной истории. М., 1976. Ч. 1. С. 202-220.
692. *Ерошкин Н.* Исторические корни бюрократов в России / Вестник архивиста: Информ. бюлл., 2000, № 5-6. С. 125-137.
693. *Євтушенко Л.* Органи державної влади й міського самоврядування: проблеми взаємодії в умовах міської реформи 1870 р. / Наукові праці. Т. 122. Вип. 109. С. 21-26.
694. *Євтушенко Л., Іванов М.* Політика російського самодержавства у 80–90-х рр. XIX ст. щодо згортання земського самоврядування / Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Державне управління. 2010. Т. 130. Вип. 117. С. 42-46.
695. *Євтушенко О.* Земська куріальна виборча система: політико-правові аспекти її застосування / Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. К., 2008. Вип. 13. С. 185-194.
696. *Желізняк В.* Особливості взаємовідносин дворянського зібрання та губернатора у Волинській губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Україна-Європа-Світ: міжнар. зб. наук. праць. Сер. Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 10. С. 438-442.
697. *Жемчужников О.* Ольга Николаевна Волкова – создатель русского народного ансамбля «Русская песня» в Одессе. К 75-летию со дня рождения. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.history-ryazan.ru/node/14849>
698. *Земський Ю.* Селянська реформа 1861 р. в контексті протиріч національних інтересів в Правобережній Україні / Краєзнавство: наук. журнал. 2011. № 1. С. 36-47.

699. *Зіневич Н.* Локальна історія: виклики і перспективи / Регіональна історія України. К. 2010. Вип. 4. С. 31-32.
700. *Зырянов П.* Социальная структура местного управления капиталистической России (1861–1914 гг.) / Исторические записки. М., 1982. Т. 107. С. 226-302.
701. *Льницький І.* Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини: кадровий аспект / І. Льницький // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2013. Вип. 22. С. 229-242.
702. *Каменєва С.* «Губернію Київську здав Губернію прийняв...» (із документів Державного архіву Київської області) / Архіви України. 2017. № 3/4. С. 147-155.
703. *Ковалинський В.* Меценатські «проекти» Федора Трепова / В. Ковалинський; [розмову вела В. Скуба] / Газета «День» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/taum-aut/mecenatski-proekti-fedora-trepova>
704. *Козаченко А.* Повноваження губернатора з питань нагляду за діяльністю земств (на матеріалах Полтавської губернії, 1864–1917 рр.) / Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. Харків, 2008. Вип. 96. С. 18–25.
705. *Колесник І.* Методологія історії чи історія методології: Метафори історіографічного дискурсу І. Колесник / Український гуманітарний огляд. 2001. Вип. 5. С. 55-85.
706. *Колесник І.* Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексії / Регіональна історія України. К., 2007. Вип. 1. С. 205-220.
707. *Коляда І.* Київські імперські чиновники й видавничі проекти Є. Чикаленка / Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: історичні науки. № 13 (338). 2016. С. 46-52.
708. *Коляда І.* Український історик та імперський сановник: до історії взаємин М. Костомарова і І. Фундукля / Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. 2018. № 28. С. 87-108.
709. *Коляда І., Коляда Ю., Гудима В.* Як Тарас Шевченко не став лібретистом: маловідомі сторінки біографії Кобзаря / Історія в рідній школі. 2018. № 4. С. 31-36.

710. Куликов В. Местное самоуправление и административный надзор: исторический опыт земства / Журнал российского права. 2000. № 9. С. 31-38.
711. Любичанковский С. Вице-губернаторский корпус Урала в конце XIX – начале XX в. (социокультурная характеристика) / Известия Уральского государственного университета. Сер. 2. Гуманитарная серия. Вып. 11. Екатеринбург. 2006. № 41. С. 193-206.
712. Любичанковский С. Губернское правление и губернатор: механизм совместного функционирования (1892–1917 гг.) / Вестник Оренбургского государственного университета, 2006. № 1. Т. 1. Гуманитарные науки. С. 47-52.
713. Любичанковский С. Деконцентрация власти в поздней имперской России: столичное и провинциальное видение проблемы / Вестник Оренбургского государственного университета. 2005. № 3. Ч. 2. С. 230-236.
714. Любичанковский С. Законодательное обеспечение деятельности российских губернаторов в 1892–1913 гг. / Вестник Оренбургского государственного университета, 2004. № 12. С. 16-21.
715. Любичанковский С. Мифы об эффективности местного государственного управления поздней имперской России и их критика / Вестник Оренбургского государственного университета, 2006. № 7. С. 99-105.
716. Любичанковский С. Проекты реформирования губернского управления Российской империи на рубеже XIX–XX вв.: позиция руководства Южно-Уральского региона / Вестник Оренбургского государственного университета. 2005. № 4. С. 9-16.
717. Любичанковский С. Развитие новых подходов к изучению института губернаторства конца XIX – начала XX в. в современной отечественной исторической науке / Вестник Оренбургского государственного университета. 2004. № 2. С. 30-35.
718. Любичанковский С. Социокультурный облик руководящего состава губернских правлений Урала на рубеже XIX–XX вв.

- / Вестник Оренбургского государственного университета. 2005. № 9. С. 21-26.
719. *Любичанковский С., Михайлов Д.* Полномочия высшей региональной власти в Российской империи: анализ нормативно-правовой базы (1775–1914) / Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2014. Вип. 3. (Т. 16). С. 215-220.
720. *Любичанковський С.* Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 82-90.
721. *Мазур В. Т.* Шевченко та Д. Бібіков: до історії взаємин українського митця та імперського чиновника / Вісник аграрної історії, 2017. № 19-20. С. 38-45.
722. *Маркевич О.* Волинський губернатор і генерал-губернатор у взаємодії та протиріччях (кінець ХVІІІ-перша половина ХІХ ст.) / Гуржіївські історичні читання: [зб. наук. пр.]. Вип. 5 / НАН України, Ін-т історії України НАН України, ЧНУ ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького. 2012. С. 201-204.
723. *Маркевич О.* Губернське правління як місцева державна установа кінця ХVІІІ першої половини ХІХ ст. (на прикладі Волинської губернії) / Український історичний журнал, 2012. № 3. С. 89-106.
724. *Маркевич О.* Канцелярія волинського губернатора першої половини ХІХ ст.: склад, структура, повноваження / Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя: збірник наукових праць. 2012. С. 147-154.
725. *Марченко О.* Міське самоврядування на півдні України за реформою 1870 р.: сутність, функції та діяльність / Південна Україна ХVІІІ–ХІХ ст.: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту / Куль-турний центр «Хортиця» та ін.; Редкол.: А. Бойко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя. Вип. 4 (5). С. 179-188.
726. *Матханова Н.* Губернаторские отчеты и жандармские донесения как источник по истории российского провинциаль-

- ного чиновництва середини XIX в. / Источники по русской истории и литературе: Средневековье и Новое время. Сборник научных трудов. Новосибирск. 2000. С. 204-236.
727. *Матханова Н.* Полномочия губернатора в России середины XIX века: закон и действительность / Гуманитарные науки в Сибири. Серия: Отечественная история. Новосибирск, 1998. № 2. С. 13-19.
728. *Матханова Н.* Формальная и неформальная иерархия губернского чиновництва в России XIX вв. / «Сибирь – мой край»: Проблемы региональной истории и исторического образования: Сборник научных трудов / Под ред. В. А. Зверева. Новосибирск: Изд-во НГПУ. 1999. С. 163-167.
729. *Молчанов В.* Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX на початку XX ст. / Проблеми історії України XIX початку XX ст. 2008. Вип. 14. С. 247-267.
730. *Николаев Д.* Положения о земских учреждениях 1864 г. и 1890 г.: общее и особенное в развитии земского законодательства России во второй половине XIX в. / Отечественная история. 2002. № 1. С. 69-73.
731. *Нікітін Ю.* Взаємовідносини міських суспільних управлінь з місцевою адміністрацією і земствами у 1870–1900 рр. (на прикладі Чернігівської та Харківської губерній) / Сумська старовина. Суми: СумДУ, 2009. № XXVI-XXVII. С. 19-30.
732. *Нікітін Ю.* Губернська адміністрація, земства і міське самоврядування: правове регулювання взаємовідносин та практика співпраці (на прикладі Лівобережної та Слобідської України) / Російська імперія у XIX – на початку XX ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей. Чернігів: Видавець Лозовий В. М. 2014. С. 484-495.
733. *Ніколайчук Д.* Київське губернське правління: організація діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 36-51.
734. *Ніколайчук Д.* Київський цивільний губернатор П. Гессе та Т. Шевченко: до історії взаємин / Вісник аграрної історії. 2016. № 15. С. 17-28.

735. *Ніколайчук Д.* Київський цивільний губернатор у системі російського імперського управління в Україні (1860-ті – 1917 рр.) / Вісник аграрної історії. 2017. № 21-22. С. 48-63.
736. *Ніколайчук Д.* Павло Іванович Гесе – київський цивільний губернатор: етапи життєвого шляху та службової діяльності / Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, 2016. Вип. 14. С. 132-145.
737. *Ніколайчук Д.* Соціо професійний портрет київських цивільних губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.) / Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 124 (9). С. 20-25.
738. *Олененко А.* Регламентация діяльності Азовської губернської канцелярії: аналіз нормативно-правових актів / Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2010. Т. 21. С. 14-26.
739. *Орленко В.* Нормотворчість повітових земств українських губерній у сфері забезпечення боротьби з епідемічними захворюваннями (друга половина XIX – початок XX ст.) / Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. Вип. 7. С. 38-42.
740. *Плохій С.* Якої історії потребує сучасна Україна? / Український історичний журнал. 2013. № 3 (510). С. 4-12.
741. *Посохов С., Ярмиш О.* Губернаторська і генерал-губернаторська влада в Російській імперії / Історія України, 1999. № 19. С. 6-8.
742. *Реснт О.* Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / Український історичний журнал. 2000. № 2. С. 3-26.
743. *Реснт О.* Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади / Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К. 2000. № 12. С. 8-19.
744. *Репина Л.* Между локальным и глобальным: поиски интегративных подходов / Регіональна історія України, 2011. Вип. 5. С. 9-28.
745. *Романцов О.* Робота бюрократичної системи на прикладі функціонування канцелярій військових губернаторів на

- Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. / Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія, 2012. Вип. 3. С.12-18.
746. *Рубльов О.* «Українці-католики»: феномен польсько-українського порубіжжя XIX–XX ст. / Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. пр. 2011. Вип. 20. С. 77-96.
747. *Рудик О.* Правове становище органів міського самоврядування у другій половині XIX ст. / Сумська старовина, 2009. № 26-27. С. 31-41.
748. *Рудюк О.* Іван Іванович Фундуклей – київський цивільний губернатор (1839–1852) / Вісник аграрної історії, 2017. № 19-20. С. 24-32.
749. *Серчик В.* Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.) / Український історичний журнал. 1964. № 4. С. 18-23.
750. *Соколов К.* Очерк истории и современного значения генерал-губернатора / Вестник права. СПб., 1903. Кн. 7. С. 110-179.
751. *Соколов К.* Очерк истории и современного значения генерал-губернатора / Вестник права. СПб., 1903. Кн. 8. С. 39-76.
752. *Турченко Ф.* Микола Міхновський у період російської революції 1905–1907 років / Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Вип. 16. С. 86-105.
753. *Ханс Медик.* Микроистория / THESIS, 1994. Вип. 4. С. 193-202.
754. *Холод Ю.* Надзвичайне законодавство Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. / Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2010. № 4 (1). С. 99-106.
755. *Чернов Е.* Региональная история и историография / Регіональна історія України. К., 2008. Вип. 2. С. 59-66.
756. *Чернов Е.* Региональная история: опыт теоретической интерпритации / Харківський історичний збірник. Харків, 2006. Вип. 8. С. 38-48.

757. Чисников В. Центральное диктилоскопическое бюро при главном тюремном управлении Министерства юстиции Российской империи: организация и деятельность (1906–1916 гг.) / Наука і прав охоронно. 2018. № 2 (40). С. 227.
758. Чисников В. Малоизвестные страницы биографии Н. Ф. Лучинского – известного тюрьмоведа и криминалиста Российской империи. Криміналістичний вісник. 2014. № 2 (22). С. 211-218.
759. Ціборовський О., Соко́ра М. Приказна медицина в Київській губернії: кроки розвитку / Економіка і право охорони здоров'я. 2016. № 2. С. 109-110.
760. Шандра В. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) / Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: 36. 95 наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 13-29.
761. Шандра В. Губернский чиновник на Правобережной Украине в ХІХ веке: между законом и управленческой практикой / Региональное управление и проблема эффективности власти в России (ХVІІІ – начало ХХІ вв.): Сб. статей. Оренбург, 2012. С. 48-52.
762. Шандра В. Державна служба в українських губерніях Російської імперії / Історія державної служби в Україні: у 5-ти т. Т. 1. К.: Ніка-Центр, 2009. С. 279-318.
763. Шандра В. Деспот-реформатор. Імператор Росії Павло І: Pro et contra / Газета «День». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/despot-reformator>
764. Шандра В. До історії Київського генерал-губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова / Студії з архівної справи та документознавства. К., 1996. Т. 1. С. 85-91.
765. Шандра В. Долання кадрового дефіциту під час ліберальних реформ 1860–1870-х рр.: особливості українських губерній Російської імперії / Український історичний журнал, 2013. № 6. С. 111-128.

766. *Шандра В.* Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 108-119.
767. *Шумилов М.* Губернаторские канцелярии и губернские правления в России 50-х–80-х гг. XIX в. / Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX вв. Сб. статей памяти В. Дякина и Ю. Соловьева. СПб., 1999. С. 187-199.
768. *Шумилов М.* К истории Новгородской губернской администрации 60-х гг. XIX века / Новгородский исторический сборник. Л., 1984. С. 251-267.
769. *Щедрин Ю.* Кадровые полномочия губернаторов в сфере судебного управления в России в 1860-х – середине 1880-х гг. (к вопросу о независимости судей) / Административное и муниципальное право. 2012. № 11. С. 44-53.
770. *Щербина В.* Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. / Чтения в историческом обществе Нестора летописца. К., 1892. Кн. VI. Отд. II. С. 123-148.
771. *Ярошенко М.* Запобігання корупції в системі губернської адміністрації в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2016. Вип. 36 (1). С. 33-36.
772. *Mosse W. E.* Russian Provincial Governors as the end of the Nineteenth Century / The historical journal, 1984. № 1. P. 225-239.

Матеріали конференцій

773. *Мазур В.* Київська археологічна комісія: до питання взаємин Т. Шевченка та київських імперських чиновників / Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 13-14 жовтня 2017 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С. 10-12.

774. *Ніколайчук Д.* Київський цивільний губернатор П. Саввич (1857 – після 1917 р.): випускник Володимирського Київського кадетського корпусу / Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 1 грудня 2017 р. К.: НУОУ. 2017. С. 51.
775. *Ніколайчук Д.* Життєвий та службовий шлях київського військового губернатора та управляючого цивільною частиною – Миколи Геннадійовича Казнакова / Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 25-26 березня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 64-68.
776. *Ніколайчук Д.* Сергій Гудим-Левкович: до історії життя та діяльності київського цивільного губернатора / Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання», 22 грудня 2017 р. К.: НАН України, 2017. С. 57-58.
777. *Пагор В.* Вище керівництво та адміністративна еліта Кам'янець-Подільського з другої половини XIV ст. До сьогодні (спроба узагальнення) / Самоврядування у Кам'янці-Подільському: історія та сучасність: збірник наукових повідомлень за підсумками круглого столу / [редкол.: В. А. Дубінський (гол.) та ін.]. Кам'янець-Подільський, 2014. С. 15-29.
778. *Рудюк О.* Київська губернія (кінець XVIII – початок XX ст.): адміністративно-територіальний устрій / Актуальні питання суспільних наук: соціологія, політологія, філософія, історія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 13-14 жовтня 2017 р.). К.: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С. 20-25.
779. *Шандра В.* Губернатор: його роль і місце у системі влади в Україні імперського її періоду / Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. Ніжин: ТОВ «Видавництво “Аспект-Поліграф”», 2007. С. 91-96.

Дисертації та автореферати

780. *Алексушин Г.* Развитие губернаторской власти в России (1708–1917): исторический опыт и уроки: дис. д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». М., 2008. 457 с.
781. *Білоконь М.* Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії в другій половині XIX століття (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків. 2002. 16 с.
782. *Ващенко А.* Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харківський національний ун-т ім. В. Каразіна. Харків. 2002. 18 с.
783. *Володько В.* Чиновники системи управління та судочинства київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет: дис. кан. іст. наук: 07.00.01. Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка. К., 2007. 258 с.
784. *Воробей Р.* Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Чернігівської губернії): дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01. Національна академія державного управління при Президентові України. К., 2008. 232 с.
785. *Гирич І.* Українська історична та суспільно-політична думка Наддніпрянщини національно-демократичного спрямування (середина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.06. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К., 2015. 34 с.
786. *Глизь Ю.* Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Інститут історії України НАН України. К., 2016. 234 с.

787. *Грачев А.* Губернское правление, канцелярия губернатора и полиция в системе государственного управления Пензенской губернии в начале 20 века: дисс. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Пенза, 2002. 245 с.
788. *Грукач В.* Інститут генерал-губернаторства у Правобережній Україні: правові засади та особливості функціонування (1832–1914 рр.): дис. на здоб. наук. ступеня кан. юрид. наук: спец. 12.00.01. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. К., 2015. 220 с.
789. *Желізняк В.* Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2013. 235 с.
790. *Зырянов П.* Крах внутренней политики третьейюньской монархии в области местного управления (1907–1914 гг.): дис. ... к.и.н. М., 1972. 455 с.
791. *Льницький І.* Тимчасове військове генерал-губернаторство Галичини (вересень 1914 р. – березень 1916 р.): особливості формування і функціонування управлінського апарату: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.: 07.00.01 «історія України». Державний ВНЗ «Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника». Івано-Франківськ, 2015. 20 с.
792. *Любичанковский С.* Губернская администрация и проблема кризиса власти в позднеимперской России (на материалах Урала, 1892–1914 гг.): дис. док. истор. наук: спец.: 07.00.02 «отечественная история». Самара. 2008. 623 с.
793. *Марасанова В.* История органов губернского управления в конце XVIII – начале XX вв. (на материалах Верхнего Поволжья): автореф. дисс. на соиск. уч. степ. д-ра истор. наук. 07.00.02. Ярославский государственный университет им. П. Г. Демидова. Ярославль, 2005. 47 с.
794. *Маркевич О.* Організація управління Волинською губернією наприкінці XVIII – 60-ті рр. XIX ст.: кан. дис. кан. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Інститут історії України НАН України. К., 2013. 218 с.

795. *Матханова Н.* Высшая администрация Восточной Сибири в середине XIX века, конец 1830-х – середина 1860-х годов: дис. док. истор. наук: наук. спец. 07.00.02 «отечественная история». Новосибирск. 1999. 370 с.
796. *Михеева Ц.* Эволюция института губернаторства в Российской Империи: историко-правовой аспект: авт. дисс. кан. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства». М., 2006. 22 с.
797. *Москаль Г.* Інститут тимчасового генерал-губернатора в Україні у кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Національний університет внутрішніх справ. Харків, 2002. 20 с.
798. *Нікітін Ю.* Пореформені міста Лівобережної та Слобідської України у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: автор. дисер. на здобуття наук. ступ. док. істор. наук: спец.: 07.00.01. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. К., 2015. 39 с.
799. *Огієнко О.* Земства Правобережної України: організаційно-правовий статус та соціальні функції (1904–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. К., 2010. 232 с.
800. *Павлова Г.* Воронежская губернская администрация (губернское правление и канцелярия губернатора) в 60-х гг. XIX – начале XX вв.: дис. канд. ист. наук, спец.: 07.00.02 «Отечественная история». Воронежская государственная лесотехническая академия. Воронеж. 2004. 282 с.
801. *Рум'янцева М.* Массовые источники по истории чиновничества местных государственных учреждений России: 1762–1802 гг.: автореф. канд. истор. наук. М., 1985. 19 с.
802. *Савченко І.* Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2004. 21 с.
803. *Самойленко Е.* Киевская городская полиция в середине XIX – начале XX вв.: дис. на соиск. ученой степ. канн. юрид. наук. Университет МВД Украины. Харьков, 2000. 192 с.

804. *Скрипник А.* Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Інститут історії України НАН України. К. 2006. 245 с.
805. *Черепанов А.* Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: дис. ... кан. іст. наук, спец.: 07.00.01. Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди» Переяслав-Хмельницький. 2017. 262 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця «Київські губернатори кінець XVIII – початку XX ст.»

Губернатор	Роки управління губернією	Вік на момент призначення	Стаж державної служби	Місце попередньої служби	Освіта
1	2	3	4	5	6
Теплов О. (1757–1826)	1800	43	14	Губернатор Слобідсько-Української губернії	Домашня, курси у Лейпцизькому університеті
Коробін М. (1755–1827)	1800–1803	45	29	Командувач артилерійського батальйону	Домашня
Панкратьєв П. (1757–1810)	1803–1810 (7 років)	46	29	Санкт-Петербурзький цивільний губернатор	Києво-Могилянська академія
Ланський Д. (1767–1833)	1811–12	44	31	Московський цивільний губернатор	Домашня
Санти О. (1770–1838)	1812–1813	42	22	Радник в Московській казенній палаті	Домашня
Черепанов П. (1773–?)	1813–1817	40	19	Член штабу Головної армії	Домашня
Назимов Ф. (1764–1827)	1817–21	43	27	Перебував у діючій армії	Домашня

1	2	3	4	5	6
Бухарін І. (1772–1858)	1821– 1822	49	36	Астраханський цивільний губернатор	Домашня
Ковальов І. (1782–?)	1822– 1828	40	25 (?)	Санкт- Петербурзький поліцеймейстер	Домашня
Катеринич В. (1771–?)	1828– 1832	57	34	Голова губернської казенної палати	Військове виховання
Обресков Д. (1790–1864)	1832	42	28	Віленський цивільний губернатор	Домашня (?)
Лашкар'єв Г. (1788–1849)	1832– 1833	45	25	Гродненський цивільний губернатор	Домашня, пансіон
Корнілов О. (1801–1856)	1834– 1835	33	17	Учасник Російсько- Турецької війни (1828–1829), звільнений у відставку	Царськосіль- ський ліцей
Гур'єв О. (1785–1865)	1835– 1837	50	37	Полтавський та Чернігівський військовий губернатор	Домашня, пансіон
Переверзев Ф. (1792–1861)	1835– 1839			Саратовський цивільний губернатор	Харківський університет
Фундуклей І. (1799–1880)	1839– 1852	40	19 (?)	Волинський віце- губернатор	Домашня
Кривцов А. (1803–1869)	1852– 1855	49	19	Військовий, командир Грена- дерної дивізії	Кондуктор- ські класи
Гессе П. (1803–1880)	1855– 1864	52	39	Чернігівський військовий губернатор та управляючий цивільною частиною	Середня (цивільна)

1	2	3	4	5	6
Кознаков М. (1823–1885)	1864– 1866	41	22	Начальник штабу Окремого грена- дерського полку	Вища (військова)
Ейлер М. (1822–1882)	1866– 1868	44	24	Волинський губернатор	Вища (військова)
Катакази М. (1822–1891)	1868– 1871	46	24	Чиновник з особ- ливих доручень при Новоросій- ському та Беса- ребському генерал- губернатору	Вища (цивільна)
Гессе М. (1829–1893)	1871– 1881	42	22	Київський віце- губернатор	Вища (цивільна)
Гудим- Левкович С. (1842–1885)	1881– 1885	39	18	Одеський городничий	Вища (цивільна)
Томара Л. (1839 – після 1917)	1885– 189	46	29	Волинський губернатор	Вища (військова)
Трепов Ф. (молодший) (1854–1938)	1898– 1903	44	31	Волинський губернатор	Середня (військова)
Саввич П. (1857 – після 1917)	1903– 1905, 1905– 1906	46	27	Генерал штабу Київського військового округу	Вища (військова)
Ватаці О. (1852–1933)	1905	55	33	Костромський губернатор	Середня (військова)
Веретенни- ков О. (1860– ?)	1906	46	26	Інспектор інженерного управління Туркестанського військового округу	Вища (військова)
в.о. П. Курлов (1860–1923)	1906– 1907	46	27	Член ради МВС	Вища (цивільна)

1	2	3	4	5	6
Ігнат'єв П. (1870–1945)	1907– 1909	37	15	Голова київської губернської земської управи з господарських справ	Вища (цивільна)
Гірс О. (1871–1958)	1909– 1912	38	18	Естляндський віце-губернатор	Середня (військова)
Суковкін М. (1861–1919)	1912– 1915	52	31	Смоленський губернатор	Вища (цивільна)
Ігнат'єв О. (1874–1948)	1915– 1917	41	18	Подільський губернатор	Вища (цивільна)

Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 519, спр. 195, арк. 1-54; Там же, оп. 625, спр. 215, арк. 1-9; Там же, оп. 127, спр. 145, арк. 1-17; Там же, оп. 628, спр. 214, арк. 1-7; Там же, оп. 633, спр. 119, арк. 1-11; Там же, оп. 636, спр. 363, арк. 1-9; Там же, оп. 636, спр. 648, арк. 1-5; Там же, оп. 637, спр. 51, арк. 1-25; Там же, оп. 638, спр. 564, арк. 1-26; Там же, оп. 639, спр. 320, арк. 1-62; Там же, оп. 642, спр. 447, арк. 1-30; Там же, оп. 856, спр. 844, арк. 1-55; Там же, оп. 810, спр. 195, арк. 1-25; Там же, ф. 848, оп. 1, спр. 7, арк. 1-4; Там же, спр. 27, арк. 1-8; Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 295, спр. 6510, арк. 1-28; Там же, оп. 315, спр. 250, арк. 1-37; Там же, оп. 336, спр. 5271, арк. 1-98; Там же, оп. 336, спр. 5958, арк. 1-95; Там же, оп. 392, спр. 6, арк. 1-209; Там же, ф. 804, оп. 1, спр. 592, арк. 1-19; Там же, оп. 1, спр. 2523, арк. 58-61; Там же, ф. 1716, оп. 1, спр. 1, арк. 1-73; Список гражданским чинам четвертого класса. Исправлен по 1-е марта 1916 года. Ч. 1. Петроград: Издание инспекторского отдела Собственной Его Императорского Величества канцелярии. Сенатская типография, 1916. 1910 с.; *Курлов П.* Гибель Императорской России. М.: Современник, 1992. 255 с.; *Волков С.* Офицеры российской гвардии: Опыт мартиролога. М.: Русский путь. 2002. 568 с.; Высшее чиновничество Российской империи / сост. С. Волков. М.: Русский фонд содействия образованию и науке. 2016, 800 с.; *Мурзанов Н.* Словарь русских сенаторов, 1711–1917 гг.: материалы для биографий / Изд. подгот. Д. Н. Шилов. СПб.: Дмитрий Буланин. 2011. 735 с.

Додаток Б

Таблиця «Київські віце-губернатори кінець XVIII
– початку XX ст.»

Віце-губернатор	Роки перебування на посаді	Вік на момент призначення	Стаж державної служби	Місце попередньої служби	Освіта
1	2	3	4	5	6
Руновський А.М. (1761–1813)	1797– 1799	36	17	директор економії Чернігівської губернії	домашня
Четвериков Ф.П. (?–1819)	1799– 1811	–	1801 дсс		
Андрієвський С.С. (1760–1818)	1811– 1812	41	33	гродненський віце-губернатор	Київська духовна академія, Кронштадтська госпітальна школа, Санкт-Петербурзька сухопутна госпітальна школа
Катеринич В.С. (1771–1847)	1812– 1828	41	28	Радник 5-го класу Київської казенної палати	Військова освіта
Кочубей А.В. (1790–1878)	1828– 1830	38	26	Чиновник з особливих доручень при керівнику поштового департаменту	Єзуїтський пансіон аббата Николь

1	2	3	4	5	6
Пасенко Д.С. (1779–1846)	1830– 1832	51	38	Голова тобольської казенної палати	Домашня
Пенкін Я.І. (1791–1856)	1832– 1838	41	30	Олонецький віце-губернатор	Приватний пансіон
Кудашев С.Д. (1795–1862)	1838– 1844	43	26	Чинovníк з особливих доручень при київському, подільському та вролинському генерал- губернаторі	Військове училище
Бібіков М.П. (1806–1862)	1844– 1852	38	21	Волинський віце-губернатор	Домашня, навчально- карабінарний полк
Веселкин М. (1816 (?) – ?)	1852– 1858	36			
Брауншвейг Р. (1822–1880)	1858	36	14	Полтавський віце-губернатор	Вища (цивільна)
Селецький П. (1822–1880)	1858– 1866	38	14	Чинovníк з особливих доручень при попечителю Київського навчального округу	Вища (цивільна)
Гессе М. (1829–1893)	1866– 1871	37	17	Волинський віце-губернатор	Вища (цивільна)
Гудим- Левкович С. (1842–1885)	1871– 1877	29	8	Чинovníк з особливих доручень при міністру внутрішніх справ	Вища (цивільна)
Горчаков К. (1841–1926)	1877– 1878	36	14	Чинovníк МВС	Вища (цивільна)

1	2	3	4	5	6
Милорадович Л. (1841–1908)	1878– 1879	37	18	Чиновник міністерства закордонних справ (дипломат)	Вища (цивільна)
Друцький-Соколинский О. (1831–?)	1879	48	–	–	Вища (цивільна)
Баумгартен О. (1841–1895)	1880– 1894	41	20	Товариш голови Київської палати кримінального та цивільного суду	Вища (цивільна)
Федоров Д. (1855–1908)	1894– 1896	39	14	Волинський віце-губернатор	Середня (цивільна)
Слепцов П. (1862–1906)	1896– 1897	34	15	Мінський віце- губернатор	Вища (цивільна)
Штакельберг Ф. (1843– ?)	1898- 1905	55	–	–	–
Рафальський Т. (1863 (?)) – після 1917 р.)	1905– 1906	42	–	Чиновник з особливих доручень при київському подільському та волинському генерал- губернаторі у селянських справах	–
Чихачов М. (1860– (?))	1906– 1910	46	16	Постійний член Таврійського губернського у земських та міських справах присутствія	Вища (цивільна)

1	2	3	4	5	6
Кашкаров Б. (1869– ?)	1910– 1914	45	44	Постійний член Катеринослав- ського губерн- ського присутствія	Вища (цивільна)
Ден В. (1879–1941)	1914– 1917	35	13	Вятський віце- губернатор	Вища (цивільна)

Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: ЦДАК України, ф. 442, оп. 529, спр. 271, арк. 1-21; Там же, оп. 520, спр. 6, арк. 1-5; Там же, оп. 520; спр. 116, арк. 1-13; Там же, оп. 50; спр. 377, арк. 1-72; Там же, оп. 50, спр. 378, арк. 1-6; Там же, оп. 517, спр. 220, арк. 1-87; Там же, оп. 517, спр. 215, арк. 1-15; Там же, оп. 517, спр. 326, арк. 1-26; Там же, оп. 624, спр. 91, арк. 1-24; Там же, оп. 624, спр. 100, арк. 1-5; Там же, оп. 625, спр. 331, арк. 1-17; Там же, оп. 626, спр. 111, арк. 1-5; Там же, оп. 848, спр. 508, арк. 1-22; Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 159, арк. 1-56; Там же, спр. 345, 1-238; Там же, спр. 346, арк. 1-38; Там же, оп. 336, спр. 5958, арк. 1-95; Там же, ф. 804, оп. 1, спр. 2523, арк. 58-61; Русский биографический словарь: в 25 томах: Т. 3: Бетанкур-Бякстер. СПб., 1908. 699 с.; Русский биографический словарь: в 25-ти томах. Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1896–1918; *Селезнёв Н.* Исторический очерк Императорскаго Лицея. 1811–1861. СПб., 1861. 725 с.; *Гудима В.* Штрихи до портрету кирило-мефодіївця: маловідомі сторінки біографії Т. Шевченка (за «Записками Петра Дмитровича Селецького») / Історіографічні дослідження в Україні: збірник наукових праць, 2018. № 28. С. 161-181; Высшее чиновничество Российской империи / сост. С. Волков. М.: Русский фонд содействия образованию и науке. 2016, 800 с.; *Мурзанов Н.* Словарь русских сенаторов, 1711–1917 гг.: материалы для биографий / Изд. подгот. Д. Н. Шилов. СПб.: Дмитрий Буланин. 2011. 735 с.

Додаток В

Схема «Структура Київського губерньського правління на початку ХХ ст.»

Загальне присутствіє губерньського правління

Схему складено на підставі опрацювання джерел: ЦДАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 191, арк. 8-10; Там же, оп. 519, спр. 10, арк. 1-24; Там же, оп. 523, спр. 30, арк. 2-12; Там же, оп. 528, спр. 242, арк. 1-2.

Додаток Г

Таблиця «Штатний склад чиновників канцелярії кийського губернатора (1845–1861 рр.)»

Штат канцелярії кийського губернатора згідно «Установ» (1845 р.)			Штат канцелярії кийського губернатора згідно штату 1861 р.		
Посада	Кількість осіб	Чиновниче утримання (платня, столових, квартирних, добавочних) на одного у руб.	Посада	Кількість осіб	Чиновниче утримання (платня, столових, квартирних, добавочних)
Правитель (8 кл.)	1	600	Секретар (7 кл.)	1	750
Старший помічник правителя (9 кл.)	3	343	Столоначальник (9 кл.)	2	450
Молодший помічник правителя (10 кл.)	3	286	Помічник столоначальника (10 кл.)	2	325
Регистратор (12 кл.)	1	173	Скасовано		
Старший чиновник з особливих доручень (8 кл.) (2 особи)	2	500	Старший чиновник з особливих доручень (8 кл.)	2	500
Молодший чиновник з особливих доручень (9 кл.)	2	430	Молодший чиновник з особливих доручень (9 кл.)	2	430
На писарів, канцелярські та господарські потреби		1830	На писарів, канцелярські та господарські потреби		2190
Всього разом:	12	6350		9	6350

Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 34, спр. 1590 (ч. 3), арк. 15; Там же, спр. 1590 (ч. 5), арк. 47.

Додаток Г

Таблиця «Штатний склад чиновників канцелярії київського губернатора (1876 р.)»

Посада	Кількість осіб	Жалування (в руб.)	Столових (в руб.)
Завідуючий канцелярією	1	750	750
Старший помічник завідуючого канцелярією	1	400	400
Молодший помічник завідуючого канцелярією	3	350	350
Реєстратор	1	300	300
Старший чиновник з особливих доручень	1	400	400
Молодший чиновник з особливих доручень	1	350	350
На канцелярських службовців, писарів та господарські потреби		3000	
Всього	8	9500	

Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 55, спр. 191, арк. 1-289.

Додаток Д

Таблиця «Службовий шлях київського віце-губернатора
Б. Кашкарьова»

Рік	Посада	Ранг	Оклад	Державні нагороди
1	2	3	4	5
13.08.1884	юнкер в 3-му Вісько- вому Олександрів- ському училищі	Відповідав 14 рангу		
18.03.1885	унтер-офіцер	Відповідав 13 рангу		
11.08.1886	підпоручик 133-го Сімферопольського піхотного полку	Відповідав 12 рангу		
11.04.1887	батальйонний ад'ютант			
16.02.1889	в. о. полкового ад'ютанта			
10.11.1889	полковий ад'ютант			
06.05.1890	височайшим прика- зом переведений у поручики зі старшинством	Відповідав 10 рангу		
04.01.1891	склав повноваження полкового ад'ютанта			
08.09.1894	переведений у запас армійської піхоти			
01.09.1897	- -			оголоше- но «высо- чайшую благодар ность»
29.11.1900	назначений земським начальником 6-ї Верхньодніпровської дільниці			

1	2	3	4	5
01.01.1901	- -			Орден св. Анни 3-ї ст.
19.03.1901	Переведений земським начальником 1-ї Верхньодніпровської дільниці			
13.12.1901	- -		Отримав 1000 руб. замість переведення у чин титулярного радника	
06.07.1902	Призначений постійним членом Катеринославської губернської присутності			
06.12.1906	- -			орден св. Станіслава 2-ї ст.
07.12.1906	- -	присвоєний чин титулярного радника (9 рангу) зі старшинством		
10.11.1907	- -	присвоєно чин колезького асесора (8 ранг) зі старшинством		

1	2	3	4	5
05.04.1908	- -	присвоєно чин надвірного радника (7 ранг), зі старшинством		
06.12.1908	- -			Орден св. Анни 2-ї ст.
08.02.1910	- -	присвоєно чин колезького радника (6 ранг), зі старшинством		
09.08.1910	Призначений кийвським віце-губернатором		3000 руб. (з них 1500 руб. столових)	
07.03.1911	- -	присвоєний чин статського радника (5 ранг)		
06.12.1911	- -			Орден св. Станіслава 4-ї ст.
15.08.1912	- -			Медаль «у пам'ять Вітчизняної війни 1812 р.»

1	2	3	4	5
21.02.1913	- -			«У пам'ять 300-річчя царювання дому Романових»
06.12.1913	- -	присвоєний чин дійсного статського радника (4 ранг)		

Таблицю складено на підставі опрацювання джерел: Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 345, арк. 3-17.

Додаток Е

Ф. Трепов (молодший) – київський губернатор (1898–1903 рр.)
[Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – поч. ХХ ст.
К., 2005. с. 429]

Додаток Є

Л. Томара – київський губернатор (1885–1898 рр.)
[Ярон С. Київ у 80-х роках. Спогади старожила. К., с. 185]

Додаток Ж

Павло Павлович Хоменчук – канцеляристський службовець канцелярії київського губернатора [Держархів Київської обл., ф. 1, оп. 315, спр. 793, арк. 15]

Додаток 3

Будинок присутствених місць (Київське губернське правління)
(м. Київ, вул. Володимирська 15)

Додаток II

М. Чихачев – київський віце-губернатор (1906–1910)

Додаток І

П. Ігнат'єв – київський губернатор (1907–1909)

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Алексушин Г. 19, 22
Андрієвський С. 172, 182, 186,
187
Анісімов О. 13
Аппоневич К. 229, 230
Афанасьєва 127
Афанасьєв-Чужбинський О.
38, 63, 163
- Балицький І. 206
Бантиш Ф. 219
Барклай-де-Толлі М. 178
Бармак М. 9, 12, 13
Басс П. 109
Батячев В. 109
Баумгартен О. 173, 174, 177,
180, 181, 187, 188, 189, 190,
191, 313
Башуцький 162
Безак О. 105
Беккер С. 19
Біантовський Л. 206
Бібіков Д. генерал-губернатор
195
Бібіков М. віце-губернатор
172, 182, 186, 187, 312
Білоконь М. 10
Блюдов Д. 59
Блюм В. 203, 204, 205
Бовуа Д. 19, 21
- Богатирьова О. 26
Браецький Н. 109
Брауншвейг Р. 172, 173, 180,
181, 186, 188, 190, 312
Бредис А. 215
Бухарін І. 136, 137, 140, 157,
308
- Вагнер Р. 195
Валуєв П. 61, 104, 105, 152
Валь-фон В. 151
Васильчиков І. 99, 104, 152,
163, 182, 194, 217
Ватаці О. 135, 138, 141, 144,
146, 153, 158, 309
Веретенников О. 134, 135, 141,
143, 147, 158, 159, 309
Верменич Я. 13
Веселкін М. 172, 189, 190
Вишняков В. 207
Вітте С. 36, 37, 127, 161
Войтенко Ю. 8
Володько В. 12
Воробей Р. 215
- Галущинський В. 206
Галь Б. 13,
Гессе І. 161
Гессе М. 133, 135, 138, 141,
143, 144, 146, 149, 151, 173,

- 177, 180, 181, 187, 188, 190,
193, 194, 309, 312
- Гессе П. 99, 135, 138, 141, 145,
146, 149, 152, 161, 162, 163,
164, 165, 166, 167, 168, 169,
170, 171, 193, 216, 217, 308
- Гірс О. 36, 85, 133, 135, 136,
138, 141, 147, 158, 310
- Глизь Ю. 11
- Глинка В. 151
- Голіцин С. 166
- Горчаков К. 173, 177, 180, 181,
182, 188, 190, 312
- Грачев А. 45, 148
- Грицак В. 25, 47
- Гудима В. 11
- Гудим-Левкович С. 38, 135,
138, 143, 144, 147, 151, 155,
173, 180, 181, 182, 183, 184,
187, 188, 190, 191, 309, 312
- Гудим-Левкович Г. 206
- Гулиц А. 76
- Гуля Н. 17
- Гуржій О. 10, 15
- Гур'єв О. 134, 137, 140, 157,
308
- Дегтяров С. 12, 16
- Ден В. 173, 180, 181, 182, 188,
189, 190, 314
- Долинський Ф. 206
- Дондуков-Корсаков О. 151,
221
- Дорньє 184
- Драгомиров М. 84, 85, 127
- Дрентельн О. 151
- Друцький-Соколинський О.
173, 177, 188, 190, 193, 313
- Дурново І. 68
- Ейлер М. 138, 141, 144, 147,
160, 309
- Євтушенко Л. 25, 63, 64
- Євтушенко О. 25, 55
- Єрошкін М. 132
- Желізняк В. 14, 47, 49
- Желтухін П. 176, 185
- Зайончковський П. 47, 50
- Закревський А. 185, 186
- Зам'ятін Д. 61
- Зеленой О. 61
- Зиневич А. 207
- Зоц П. 207
- Іванов М. 25, 53, 86,
Ігнат'єв О. 93, 135, 138, 141,
147, 160, 310
- Ігнат'єв П. 135, 136, 137, 138,
141, 147, 154, 158, 310, 328
- Ільницький І. 10
- Кавчинський І. 207
- Казнаков М. 80, 135, 138, 143,
146, 152, 158, 309
- Казьмирчук М. 13, 18
- Кейзерлінг Л. 210, 211
- Карпенко А. 209
- Касжорін (Косжорін) 113
- Катаказі М. 133, 135, 138, 142,
146, 158, 309

- Катерина II 41, 62, 157
Катеринич В. 140, 157, 172,
174, 175, 176, 179, 181, 186,
187, 191, 308
Кашинський І. 207
Кашкар'єв Б. 115, 180, 181,
182, 187, 188, 190, 198, 199,
201, 202, 213, 319
Кейгельс М. 85
Кирієнко О. 86
Климович Б. 207
Ковальов І. 137, 140, 157, 308
Когут З. 19
Козаченко А. 26, 52, 53, 56
Козловський І. 207
Коляда І. 2, 11, 17
Коляда Ю. 11
Корнілов О. 134, 137, 140, 146,
157, 308
Короб'їн М. 134, 137, 140
Костюрин І. 113
Кочубей А. 37, 172, 176, 181,
184, 185, 186, 191, 311
Кочубеї 184
Кривцов А. 308
Кудашев С. 172, 182, 312
Кудрявцев Л. 9
Куліков В. 27
Куліш П. 166
Курлов П. 36, 37, 135, 138,
142, 147, 152, 153, 158, 159,
309
Кутузова М. 178
Ланський Д. 137, 140, 145,
157, 307
Ланський С. 107, 168
Лаптева Л. 20
Лауниц фон де 153
Лашкар'єв Г. 137, 140, 157,
308
Левковичі 155
Левченко Л. 9
Лерхе В. 211, 212
Лизогуб А. 164
Лизогуб І.А. 209
Лизогуб І.І. 209, 210
Лизогуб Ф. 210
Лисенко Л. 19, 21, 47, 134, 139
Листопадський Л. 207
Ліст Ф. 195
Луб'яновський Ф. 184
Луцкевич О. 206
Лучинський М. 222
Любичанковський С. 7, 20, 21,
23
Львов Г. 93
Мазепа І. 41
Мазур В. 11
Малков М. 87
Манько А. 20
Маркевич О. 9, 10, 16,
Марасанова В. 21
Матушевський І. 207
Матханова Н. 20
Машир І. 206
Мельничук О. 11
Менгден фон Ю. 76
Мендельсон Ф. 195
Микола І 98, 122, 136, 184,
185, 186

- Микола II 86, 87, 135, 136, 137,
150, 152, 219
Милорадович Л. 173, 177, 181,
188, 189, 190, 191, 313
Михеева Ц. 20
Міллер О. 23, 24, 166
Мінаков А. 20, 23, 132, 192
Міхутіна І. 24
Могілянський-Русобтовські
І. 223, 224, 225, 226
Могілянська О. 224
Могілянський В. 224
Могілянський Я. 224
Моє У. 139
Молчанов В. 16
Мондзелевський М. 207
Моргульський З. 118
Морякова О. 21

Навротський Б. 214
Назимов Ф. 134, 137, 140, 145,
157, 307
Нікітін Ю. 11, 17
Ніколаєв Д. 57
Новицький В. 37

Обресков Д. 137, 140, 157, 308
Огієнко О. 11
Олександр I 42, 43, 136,
Олександр II 61, 66, 103, 104,
136, 155, 222,
Олександр III 68, 136, 199,
221,
Олененко А. 9

Павло I 42, 78
Павлова Г. 7
Панкратьєв П. 140, 145, 307
Пасенко Д. 172, 179, 180, 181,
186, 187, 312
Пенкін Я. 172, 177, 178, 182,
186, 187, 312
Переверзев Ф. 137, 140, 144,
146, 157, 308
Петраченко С. 206
Петро I 40, 76
Піорро Е. 207
Піркл Д. 30
Платон (єпископ) 159
Плеве В. 128
Подгурський Д. 109
Поздняков К. 109
Половцов О. 37, 38
Портнов А. 24
Посохов С. 25
Прокопович І. 109, 213, 220,
221, 222

Рансилевський В. 207
Рафальський Т. 173, 181, 189,
190, 313
Раховський І. 109
Рейтерн М. 225
Репніні 197
Рибаков М. 9
Рогальський І. 207
Романцов О. 9, 14
Ростопчин Ф. 161
Рудик О. 25
Рудюк О. 11, 13
Руновський А. 172, 182, 186,
187, 311

- Русобтовський П. 223
- Саввич П. 127, 135, 138, 143,
144, 147, 149, 153, 154, 191,
309
- Савельєва К. 199
- Савченко І. 13
- Салтиков-Щедрин М. 39
- Самойленко О. 26
- Санті О. 133, 137, 140, 145,
157, 307
- Секлютський А. 207
- Селецький Д. 195
- Селецький П. 37, 152, 170,
173, 177, 180, 181, 188, 189,
190, 191, 195, 196, 197, 198,
312
- Сидоренко К. 207
- Скринцов І. 206
- Скрипник А. 10, 16
- Слепцов П. 173, 177, 180, 181,
182, 187, 188, 190, 313
- Солтик Я. 206
- Сорока В. 226
- Столипін П. 136, 152, 153, 158,
210
- Столипіна О. 210
- Стрекалов А. 217, 218, 219
- Суковкін М. (голова земської
управи) 93, 94
- Суковкін М. (губернатор) 135,
137, 138, 141, 146, 147, 158,
204, 205, 209, 310
- Сухомлинов В. 37, 136, 137,
153, 159
- Сухомлинов М. 85
- Тарб'єв П. 206
- Теплов О. 137, 140, 145, 307
- Тимашев О. 125, 192, 225
- Толкунов К. 207
- Толстой Д. 68
- Томара Л. 38, 135, 138, 141,
142, 147, 149, 151, 158, 174,
309, 324
- Томілін І. 227, 228
- Трандафілов Д. 207
- Трепов Ф. (молодший) 84, 85,
127, 128, 135, 138, 141, 144,
146, 158, 191, 309, 323
- Трепови 155
- Тутолмін Т. 175
- Федоров Д. 173, 177, 180, 181,
182, 189, 190, 191, 313
- Фроман абат 184
- Фундуклей І. 137, 140, 144,
145, 149, 157, 308
- Хованський П. 76
- Холод Ю. 54
- Хоменчук П. 213, 214, 325
- Ціборовський О. 226
- Чалий М. 38
- Черепанов А. 13, 18, 78
- Черепанов П. 140, 156, 307
- Четвериков Ф. 172, 182, 187,
311
- Чихачов М. 173, 180, 181, 182,
189, 190, 191, 313, 327

Шандра В. 9, 11, 12, 15, 45,
136

Шевченко М. 154

Шевченко Т. 39, 163, 164, 176,
196, 197, 198

Шидловський О. 227

Шпорлюк Р. 19

Штакельберг Ф. 173, 177, 182,
187, 189, 191, 313

Шток 113

Шувалов П. 61

Шумилов М. 20

Яблонський М. 205

Ярмиш О. 25

Ярон С. 37, 38, 183

Ярошенко М.

Наукове видання

Дмитрій Ніколайчук

**Київська губернська адміністрація:
функціонування та кадровий склад
[1797–1917 рр.]**

Монографія

У книзі використано листівки та фотографії, опубліковані у XIX – на початку XX ст. в альбомах, путівниках, довідниках та інших виданнях, а також зображення, що знаходяться у суспільному надбанні

Підписано до друку 20.06.2022 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 19,47. Обл. вид. арк. 17,39.

Наклад 300 прим. Зам. 8. 2022 р.

Редакційно-видавничий відділ Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.